

75(477)(282)

M.13

ГАЛИНА МАЗЕПА СПОГАДИ

Галина Мазепа Коваль

СПОГАДИ

**Подяка Фундації ім. Тараса Шевченка
за частинне спонсорство книжки**

Галина Мазепа Коваль

СПОГАДИ

Торонто, 1993
Видання Організації
Українок Канади

Halyna Mazepa Kowal

M E M O I R S

Toronto, 1993
Edited by Ukrainian Women's
Organization of Canada

Галина Мазепа – визначна сучасна малярка

Рисунків і малярства навчалася Галина в Миколи Погребняка (Катеринослав), Юрія Магалецького (Львів), В.Новака, Костя Стахівського, Роберта Лісовського, С.Мака, Д.Антоновича (Прага). Галина, будучи гімназисткою, ходила на лекції до Української Студії Плястичного Мистецтва в Празі. Студіюючи мистецтво в Мистецько-Промисловій Школі, Галина тримала зв'язок з Українською Студією, де познайомилася з талановитими мистцями: Василем Хмелюком, Віктором Цимбалом, Миколою Кричевським та іншими.

Початком у мистецькій діяльності Галини були ілюстрації для журналів і для чеських дитячих видань.

Галина ще студенткою цікавилася українським народнім одягом, українською мітологією і етнографією. Великою спонукою до цього були впливи поета Олега Кандиби Ольжича і Наталії Дорошенко. Праці Г.Мазепа мали успіх і вона діставала замовлення на ілюстрації українських видань із Львова, а також виконувала проєкти театральних костюмів, наприклад, для „Лісової Пісні” (Л. Українки), „Сон літньої ночі” (Шекспіра) та проєкти одягів для балету празької опери. Завдяки масовим репродукціям Г.Мазепа скоро стала відомим мистцем. Твори Г.Мазепа відрізняються від творів інших мистців своєрідним модернізмом. Її модернізм відзначається сміливою і багатою уявою, цікавою стилізацією, контрастовістю і прегарними кольорами. Г.Мазепа брала сюжети з українського життя, тому зачисляємо її до національних модерністів.

Молоду малярку запрошували з виставками до

Львова (1938 р.), до Риму (1942 р.). У 1938 році Галина вийшла заміж за інженера Володимира Ковалю. Подружжя Ковалів мало двох синів: Володимира і Юрія, які разом з д-р Наталією Мазепою загинули під час бомбардування Праги 14 лютого 1945 року. В цьому ж році подружжя Ковалів виїхало з Праги до Регенсбургу (Німеччина), де Галина інтенсивно продовжувала працюю. Виїзд був наглий, і всі мистецькі твори Галини залишилися в Празі. 1947 року сім'я Ковалів виїхала до Каракасу (Венесуеля), де Галина вповні присвятила себе мистецтву. Вона працювала в фільмовій компанії „Мікрофільм”, ілюструвала дитячий венесуельський журнал „Тріколор”, „Топікос”, українські дитячі журнали, книжки, влаштовувала виставки, приймала участь у виставках українських мистців у Нью Йорку, Філядельфії і Торонто. Г.Мазепа відома малярка у Південній Америці. Вона дістала ряд нагород: за прикладне керамічне мистецтво (персонажі Вертепу) здобула 1956 р. національну премію, крім цього, дістала золоту медалью від президента Переса Хіменеса 1969 року. У Каракасі виховала Галина двох синів Богдана та Івана. Для кращого контакту з нашими мистцями двічі подорожувала з чоловіком до Європи.

Галина Мазепа послуговується в графіці чорно-білим рисунком тушшю, кольорові ілюстрації виконує гвашами та темперою. Сюжети до своїх творів бере з народніх пісень, переказів, легенд, мітології, демонології з народнього побуту, з біблійних мотивів. Крім української тематики Мазепа бере теми з венесуельського життя, з місцевого фолкльору і мітології. Твори Г.Мазепа є у багатьох українських колекціях Америки, Канади і Західньої Європи.

Галина Мазепа дуже самобутній таланти її мистецька фантазія і творча винахідливість дали їй місце поруч найкращих мистців.

Ярослава Зорич
(За монографією „Галина Мазепа”)

У К Р А Ї Н А ДИТИНСТВО

Я народилася в Петербурзі в 1910 році, коли по небі пролетіла комета Галя і маю щастя дожити до її другого повернення на обрії.

Моя мати, Наталія Миколаївна Сінгалевич, студентка медицини, народила мене, свою нешлюбну дочку, в університетському шпиталі. Один генерал, що робив інспекцію і проходив попри мамине ліжко, де я сильно кричала і не давала спокою бідній мамі, підійшов до неї і поздоровив з народженням майбутньої співачки.

Мій батько, Ісак Прохорович Мазепа і моя мама, обоє були членами української соціал-демократичної партії і не одружилися, бо це були „буржуазні предрасудки”.

Моя мама навчалася в медичному інституті, діставала державну стипендію. Перед тим вона була вчителькою на селі, в школі біля Кам'янця Подільського. Її батько, мій дід, був православним священиком у Кам'янці. Мама була однією з його п'яти дітей. Вона журилася, навчаючи дітей російською мовою. Було тяжко робити поступки в науці незрозумілими учням словами. Тому мама шукала можливості дістати стипендію для студій в університеті. Дістала її в медичному інституті в Петербурзі.

По закінченні інституту вона мусіла відпрацювати

п'ять років у провінції. Хоч мій батько не хотів з нею розлучатися, вона таки поїхала на північ.

Мій батько був сином селянина Прохора Мазепи. Дід мав чотирнадцять дітей. Всі жили в селі Костобобрі, недалеко від Чернігова. Тато оповідав нам, що його батько старався змінити своє прізвище Мазепа на якесь інше. В Росії не забулося, що Мазепа з королем Карлом воював проти Петра Першого. Хоч гетьман Мазепа і Карло програли битву під Полтавою, щороку в день цієї битви в усіх церквах Російської імперії проклинали ім'я Мазепи.

Мій дід не міг винести такого сорому, поїхав до царя. Просив царя змінити йому прізвище Мазепа. Цар погодився і назвав діда Рева. Але всім чотирнадцятьом дідовим дітям залишив прізвище Мазепа.

Як підріс мій тато, дід післав його вчитися до бурси в Новгород Сіверський. Тато там познайомився з хлопцем Олексою Грищенком, пізніше відомим малярем, що довго жив на французькій Рів'єрі і прославився своїми „марінами” – морськими краєвидами. Обидва хлопці заприятелювали, разом продовжували науку в чернігівській семінарії. Грищенко був свідомим українцем і бачив, що тато тяжко зносив насмішки учнів у день битви під Полтавою, коли в церкві проклинали Мазепу. Він пояснив татові, що ці прокльони – то лише російська пімста. Також він оповідав татові про гетьмана Мазепу, про висококультурне становище України, людський добробут за часів Мазепи, що був незрівнянно вищим, ніж у відсталій Московщині. Також Грищенко давав читати татові „Кобзаря” Шевченка, книжку тримав у себе під подушкою.

Олекса Грищенко оповідав, що одного разу було прийняття у їхнього інспектора семінарії. „Таракан”, як учні називали інспектора за довгі руді вуса, побачив тата

і ядовито запитав:

– О, ви нащадок гетьмана Мазепи?

– Вибачте, – ви помиляєтеся, гетьман не мав офіційних нащадків, – відрубав йому тато.

В Чернігові „побратими” познайомилися з деякими свідомими українцями, а серед них з Борисом Грінченком, Михайлом Коцюбинським, Шульгином.

Закінчивши семінарію, обоє зустрілися в Петербурзі на різних факультетах. Перебувши там революцію 1905 року, Грищенко скучав за Україною і переїхав учитися до Києва. Тато залишився в Петербурзі і став членом соціал-демократичної робітничої партії, що видавала часопис „Вільна Україна”. Між співробітниками часопису були: Симон Петлюра, М.Шадлун, Л.Мацієвич та інші. Також з ними співробітничала Леся Українка.

На партійних сходах тато пізнав студентку медичного інституту, свою майбутню дружину, мою маму. Коли обоє закінчили студії, мусіли працювати. Мамі приділили посаду в Бесарабії, містечку Ягорлик. Тато знайшов працю агронома, спочатку на Московщині, а потім у киргизьких степах. Перед від’їздом обоє повінчалися, та, щоб не огірчувати мого діда, священика, похрестили мене.

Їдучи зі мною на свою працю до Ягорлика, мама заїхала до своєї родини в Кам’янець Подільський. Мені залишився спогад про ці відвідини. Вишневий сад, повний запаху чорних вишень, глиняна піч в садку. В горщиках киплять вишні на мармеляду на зиму. На сонці між травною – великі пляшки, повні вишень, що у цукрі ферментують на вишнівку.

З Бесарабії пригадую велику хату і терасу з білими колонами. Я біжу, а за мною – моє козенятко, яке мене ніколи не покидало. Мама оповідала, що однієї ночі їй принесли пораненого селянина, що наступив на косу. Рана була глибокою і чоловік знекровлювався. Мама, що на

операціях в університеті завжди мліла, на цей раз не зімліла, а так добре закрила рану, що в шпиталі, куди повезли пораненого, не треба було міняти перев'язку.

Ця п'ятилітня практика загальної медицини на селі змінила професію мами. Закінчивши свою працю в Ягорлику, вона разом з татом поселилася в Катеринославі. Там знайшла собі працю, що їй подобалася, в державному Бактеріологічному інституті. Тато теж відбув свій контракт у киргизьких степах. Повернувся він після життя на степовому повітрі та пиття „кумису” багатоздоровішим, як потім казала мама.

Розпочалася Перша світова війна. Тато працював як агроном губерньського земства в установі для постачання армії. Ми поселилися на околиці міста в триповерховому будинку. На ті часи це було дуже гарне помешкання. На третьому поверсі було п'ять кімнат, центральне опалення і ледівка. Коли народилася моя сестричка Таня, у нас працювала куховарка Килина. Килина була маминою приятелькою з дитячих літ, ще з Кам'янця Подільського. Вона приїхала до нас зі своєю дочкою Антосею, моєю одноліткою. Мама і тато працювали, а Килина няньчила Таню і за всім доглядала. Щоб їм було легше, мама записала нас з Антосею до дитячого садка, який вели „фребелички”, послідовниці найновішої методи Фребеля. Мама нас одягала однаково: однакові сукні, однакові черевики, однакові стьожки до кіс. Антосі – червоні, мені – темносині. На свята нам купували однакових ляльок. В дитячому садку ми багато співали. Казки „Котик і півник” чи „Спляча царівна” перероблялися на цілі співані опери. Діти допомагали робити свої костюми для сцени. Пригадую, як я ще в хаті доробляла для опери „Спляча царівна” мій „кокошнік” – високу корону з кольорового картону, обшиту перлами – прикрасу російських „бояришень”.

Мама у вільний час збирала нас коло піяніно в кімнаті, що колись мала бути залею. Крім піяніно, в кімнаті на стіні була золота ікона з подільським рушником, вишитим темною низинкою – подарунок діда Сінгалевича. Ми співали багато українських пісень. Я дуже любила музику.

В нижніх поверхах жили дві сестри. В обох повернулися з фронту чоловіки, один поранений в обличчя, майже не міг говорити, другий – кульгавий. Вони часто під вечір збиралися зі своїми знайомими і співали різні романси. Бачучи мене, що заслуховувалася піснями під відкритим вікном, кликали зайти до хати.

Обидва старшини були б у мирний час мисливцями. Перед війною ходили полювати. Мали двох псів, з якими ми виростили: Ральфа, чорного лябратора, і Неру – сетера, чорну, з жовтими підпалинами. Нера час від часу народжувала чудових цуценят. Певно, це дитинство між псами на мене вплинуло так, що для мене найгарнішим звіром на світі є нещодавно народжене цуценя, зі своїм собачим запахом і тільки-но відкритими очима.

Біля нашого будинку було багато землі з травою і відгороджений садок з вишневими деревами і яблунею. Біля дерев росли кущі рожевих півоній і розливалось море пурпурних півників. Навесні це все прегарно зацвітало. На нашу басейну вулицю виходила дерев'яна хата господарів і дерев'яна загорода з малою хвірткою і високою брамою. Я на неї скоро навчилася вилазити і годинами просиджувала і приглядалася, що діється на вулиці. Панас Васильович Феденко, приятель мого батька, в своїх спогадах писав: „Коли не прийду до Ісака, Галина все сидить нагорі на воротах і оглядає що діється”. Ці ворота відкривалися раз на рік, навесні. Нам, дітям з шести помешкань, привозили віз білорожевого піску з Дніпра. Ми гралися на піску аж до пізньої осені, будували замки і

вежі.

Вечорами на нашій кухні з „чорного ходу” сходилися служниці з інших помешкань. Одного разу я зайшла для чогось до кухні і побачила, що всі чомусь гірко плакали. Це наша Настя знайшла в бібліотеці забороненого російською владою „Кобзаря” Шевченка. Настя читала всім „Катерину”.

Часом Килина з Танею ходили з нами на прогулянку. Ми проходили через базар, де селянки продавали великі білі паляниці і глечики пареного молока з золотозапеченою пінкою. Килина нам купувала „семечки” – насіння з соняшників, що коштувало дешевше, ніж гарбузове. Лускаючи насіння, ми ішли далі до музею, що був недалеко. Це був музей Запорізької старовини імені „Поля”. Навкруги музею, в травах стояли великі сірі статуї, „кам’яні баби”, викопані зі старовинних могил. В музеї я найбільше любила дивитися на опудала вовків у штучних нетрях за вітриною; у вовків були жовті, скляні очі. Поверталися ми звідти через цвинтар, на якому росли старі тіністі дерева. На могилах були вінки з порцеляновими квітами і заіржавленим залізним листям. Квіти нам дуже подобалися, хотілося їх зірвати, та Килина забороняла, казала, що вночі приходять мертві і шукають по хатах свої квіти, щоб забрати їх. На цвинтарі також була капличка і старенький священик. Дітям він дещо оповідав з релігійних сюжетів. Потім ми мусли міняти і засвічувати нові свічки, хреститися і цілувати ікони.

Скінчилася Перша світова війна і прийшов 1917 рік – рік революцій. У нашій родині він почався тим, що мама вивісила над вікном мою червону хустку від традиційного народнього вбрання. Тато майже не бував удома, а я сиділа на воротах і дивилася на різні зміни вояків, що проходили нашою вулицею; на її повороті були казарми міста Катеринослава. Проходили російські „салдати”,

вони співали і свистіли:

„Салавей, салавей, пташечка,
Канареечка жалобно поет...”

За кілька днів після них маршувало озброєне „вільне козацтво”, яке співало і свистіло:

„За світ встали козаченьки
В похід з полуночі,
Заплакала Марусенька
Свої карі очі.”

Найгарнішими були „синьожупанники” та „чорношличники”. Також проїздив батько Махно зі своїми обдертими бандитами, озброєними кулеметами.

У нас вже не було ні куховарки, ні Килини з Антосею. За моєю сестрицею дивилася молочарева дочка, а я дивилася сама за собою. В гімназії для багатих російських дівчат, що була недалеко, зробили українську мішану гімназію. Гімназія була незвичною, без гарних будніх і недільних уніформ, про які я мріяла, вони були у моїх російських приятельок і так мені подобалися. Приятельки з нашого будинку повиїздили разом з багатьма царськими прихильниками. В новій гімназії моя мама була шкільною лікаркою. В моїй класі було кілька хлопців, що старалися допекти дочці лікарки, особливо один більшенький, що все тягав мене за коси. Я пожалілася на нього мамі, але вона тільки сказала:

– То твоя справа, я тобі не можу ніяк допомогти. Прийшлося мені самій застосувати мою немалу фізичну силу. Після того ми з тим хлопцем заприятелювали.

В кінці шкільного року учителі хотіли зробити свято, вирішили поставити оперу Лисенка „Коза-Дереза”. На теперішніх платівках арії Лисички-Сестрички співає професійна співачка, а інші арії і хор – діти. В школі, в своїх сім років, „Лисичку-Сестричку” співала я, і не помилилася ні разу. Учителька, що сиділа під

перевернутим столом, щоб підказувати артистам, не мала зі мною клопоту. Пророцтво генерала, що був при моєму народженні, сповнилося, він пророкував, що з мене буде співачка.

Коли нашу гімназію „благородних дівиць” віддали російським дітям, нас переселили до старого одноповерхового будинку в центрі міста. Називався він „Школа імені Пантелеймона Куліша”. Там на обід учні діставали велику миску пшоняного кулішу зі шкварками, тому нам була зрозумілою назва школи. В цій школі нас старалися якнайбільше навчити і розважити. Кожне свято починалося двома гімнами: російським „Інтернаціоналом” і українським „Інтернаціоналом”. Обидва мали певну різницю в світогляді:

Російський: „Нікто не даст нам избавленья,
Ні бог, ні царь і ні герой.
Дабйомся ми асвабажденья
Сваєю собственной рукой.
Ето єсть наш паследній і рєшительний бой,
С Інтернаціоналом васпрянет род людской.”

Український: „Повстаньте гнані і голодні
Робітники усіх країн,
Як у вулкановій безодні
В серцях у нас клекоче гнів.
Чуєш, сурми заграли, час розплати настав,
З Інтернаціоналом здобудем людських прав”.

Одного такого свята учителька вибрала мені ніжну німецьку пісеньку, щоб я заспівала її, вона була на музику Шумана, слова Гайне. Тому, що вчителька була висококультурна, а я – „перша співачка” – не можна було співати німецьку пісню інакше, ніж на мові оригіналу. Коли я вивчала мелодію, мені дали папірець з текстом, написаним кирилицею, щоб вивчити його напам'ять.

Я довго не знала, про що співала, аж через багато

років, проведених на еміграції в Німеччині, я побачила на реклямах цей вірш Гайне, написаний на пачках з шоколядними цукерками і зрозуміла його зміст.

Навесні в Катеринославі відкрили „консерваторію”. Ми мали в хаті піяніно, я знала ноти і трохи грала, і мамі видавалося, що я повинна грати на скрипці. Коли ми пішли записуватися до консерваторії, мені влаштували іспит. Консерваторія була школою для дорослих, але мене прийняли, бо я мала „абсолютний слух”. На зайняття зі скрипки я ходила досить справно. В одній руці я несла скрипку, яку мама з великими труднощами десь дістала, а в другій руці я несла дерев'яні сандалі, бо босою ішлося ліпше. Наш професор був старий музикант, розсерджений на увесь світ, а особливо на нас, своїх учнів. Хлопця, що мав зайняття переді мною, він називав „чортова кукла”, а мене „спляча красавиця”. Мені не дуже подобалися такі зайняття: по-перше, після пройденої дороги треба було, граючи, стояти, а по-друге, мені не подобався цей неприємний звук скрипки на початку науки. Зате після навчання я сідала відпочивати в концертній залі. Там складали іспити зі співу, фортепіано, арфи, та інших інструментів. Пізніше кляса співу почала готувати оперу Чайковського „Євгеній Онєгін”. Тоді я вже не пропустила жодної репетиції, тим більше, що з книжки з домашньої бібліотеки я вже знала цю поему Пушкіна. Арії і музика мене зачаровували. Ще й досі мою улюбленою оперою є „Євгеній Онєгін”, шкода, що її тепер мало де добре виконують.

В цей же час я почала вчитися малювати. Одного разу в школі вчитель малювання похвалив мене перед мамою, сказав, що я добре малюю. Цього вже вистачило, щоб він, учитель Погребняк, давав мені приватні лекції. Він мав гарно підстрижене довге волосся, таке, як мають художники. Кожного разу він малював акварелями

краєвид з білими хатками, покритими солом'яними стріхами. Навколо них були соняшники, рожі і тополі. Мені дозволялося на готовій картині домалювати ще щось, щоб докінчити її.

Одного разу я помилилась і вимила пензель в склянці чаю, що пив учитель, а не в склянці з водою до малювання. Хтось мені сказав, що фарби отруйні. Я дуже налякалась, а потім зраділа, коли наступного разу вчитель прийшов живий і здоровий. Того дня він мене навчав розмальовувати воском і фарбами писанки. Наближався Великдень.

У вільні дні мама з нами ходила на берег Дніпра. Там на винайнятому човні ми переїздили на близький піщаний острів зі старими тінистими деревами. Одного разу за нами побігли Нера і Ральф, що після революції залишилися без господарів, і всі мешканці будинку ними опікувалися. Не можна було загнати їх назад до двору, вони не хотіли повертатися. Веселі та щасливі бігли за нами. Коли перевізник віз нас на острів, пси плили за човном. Після того, як ми вже накупалися і поверталися, Ральф скочив до човна і не хотів стрибати у воду. Бідна Нера пливла за човном, тихенько скиглячи. Дніпро в цих місцях, після дванадцяти порогів з останнім Ненаситцем, мав дуже швидку течію. В ті часи ще не збудували греблю та Дніпровську гідроелектривню, що назавжди затопила славні Дніпрові пороги. Нера таки шасливо доплила до берега і ми всі повернулися до хати.

Після проголошення у 1918 році УНРеспубліки Катеринослав перейменували у Січеслав, щоб не було згадки про царицю Катерину, як співається в пісні:

„Катерино, вража дочко,
Що ти наробила,
Степ широкий, край веселий
Та й занастила”.

Російський староста міста, боячися українського збройного руху, заарештував тата. Та тим часом вступили озброєні відділи „Українського республіканського коша”, і тата звільнили. Але скоро ми знову залишилися одні, бо тато з паном Феденком від’їхали до Києва на конгрес.

З ранку до вечора мама працювала в Бактеріологічному інституті, вони вакцинували від тифу та холери військо, що проходило через місто. Всі лікарі мусіли зробити собі ін’єкції, мама поставила до черги між останніми вояками і нас. Після уколу мама і ми обидві лежали з гарячкою, поки не пройшла реакція вакцини.

Восени маму повідомили, що її, як жінку Мазепи, можуть заарештувати. Здається, наближалися денікінці, російські монархісти. Мама швидко зібрала трохи найпотрібніших речей і ми без великих перешкод поїхали до Криму. Поселилися в Феодосії. В п’ятнадцятому-шістнадцятому століттях місто називалося Каффа, де турки і татари продавали українських бранців. В наш час це також було торгівельне місто. Правда, в ньому не було таких гарних пляжів, які мала Ялта, та, може, через те мама і приїхала сюди, щоб заховатися. Ми жили за містом у різних дерев’яних хатках для тих, що тут відпочивали, за пару кроків від піщаного пляжу з тихим теплим морем. Хоча вже була осінь, зранку пляж наповнювався сусідами з таких, як і наша, хаток. Берег був розділений на два пляжі: один – для жінок, другий – для чоловіків. В ті древні часи всі купалися голісінькі, без усяких купальних костюмів.

Ночами ми з Танею бігали до моря. Там у теплих хвилях припливали і відпливали брилянти. Ми набирали в долоні воду і замість блискучих брилянтів у них лишалися чорні жучки. Іноді ми ходили до міста. Дорога до міста була відгороджена деревами і муром. Таня і мама йшли по дорозі, а я – по мурі, де з дерев злазили „сервадани” –

жуки, що ніби молилися передніми лапками. Вони мали різні кольори, були жовті, блакитні, сірі, оранжеві. Дивилися на мене кольоровими очима і не поступалися, щоб дати мені пройти.

У місті по всіх вулицях було повно продавців. Продавали фініки, дині, кавуни, виноград. Мама шукала часописи, щоб дізнатися про вісті з Катеринослава, дізнатися, чи ми вже можемо повертатися, але дізнавалася, що там були ще білогвардійці. Тому, що наближалася зима, мама вирішила дістатися до Донецького басейну, де жила її старша сестра Ліда з чоловіком, який працював інженером на вугільних шахтах. Навколо в цей час були бої. До тітки Ліди можна було доїхати тільки через Кавказ, переїхавши морем з Феодосії до Новоросійська, а звідти вже до місця, де вона жила. На пароплав треба було чекати кілька днів, тому ми покинули наші курортні хатки над морем і знайшли пристановисько в порті на складі пакунків з фініками, де на пароплав до Новоросійська вже чекали інші люди.

Одного дня поміж турецькими човнами з овочами приплив великий пароплав. Це був наш. Зразу ж, як тільки було дозволено сходити на нього, почалася метушня; найжвавішими були турки в своїх червоних фесках, що вміли проштовхатися перші, несучи свої великі клунки. Поки підійшла наша черга, вже не залишилося місця, ми вимушені були їхати на переповненій палубі. Під вечір ми виїхали з порту. Скоро стемніло, піднялися хвилі, і тоді я побачила, чому наше море називається „Чорне”. Зростаючі хвилі були зовсім чорного кольору. Вночі була буря, на палубі багато людей похворіло, моя сестричка також захворіла, казала, що в неї болить голівка. Вранці ми побачили чорний берег – це був Новоросійськ.

Звідти ми добиралися до невеликого поселення для інженерів з родинами, що розкинулося між вугільними

шахтами. Там жила тітка Ліда. Щоранку по тітчиного чоловіка приїздив кучер на бричці і вони їхали на шахти, а я виходила на двір, в сірі осінні дні, шукати нових знайомих. Скоро я перезнайомилася з усіма дітьми мого віку. В той час ніхто з них не ходив до далекої школи, бо часи були непевні. Між моїми новими знайомими були дві дівчинки, дочки царського полковника. Одного разу вони покликали мене до себе в гості. За їхньою хатою ішли в далечінь залізничні колії, а на них, недалеко, стояли три вагони. Приготовані до від'їзду, вони чекали на льокомотив. Дівчатка мене закликали оглянути вагони всередині. Це була така краса! Все було як у казці: оксамитові завіси на вікнах, килими на підлозі, фотелі й канапи, розкішний абажур над столом, світильники на стінах, спальня і їдальня, гарніші одна за одну. Потім дівчатка завели мене до своєї хати і познайомили зі своїм татом – полковником. Він мене запитав:

– Галю, а це правда, що ти вдома говориш по-українському?

– Так, але якщо я скажу якесь російське слово, мама мене лає, каже, що я „кацапеня”.

– Бідна Галя, – пожалів мене полковник. – За кілька днів за нами приїде льокомотив і ми звідси поїдемо, хочеш їхати з нами?

– В цьому гарному потязі? Так, хочу! – відповіла я.

Та за кілька днів, коли падав перший сніг, я вийшла на двір і побачила, що біля полковникової хати вже нікого не було, потяг від'їхав.

У довгі зимові вечори всі ми збиралися разом. Тітка Ліда і її чоловік довго жили серед російськомовних урядовців. Але все одно, вони любили українські пісні, згадували своє Поділля, співали з нами давно забуті співи про вдову, що на горі пшениченьку сіє, про чумака, що з

круторогими волами ходив по сіль, про козаків, про Марусеньку, що за ними плаче.

- Хай Галя починає - казали. Я знала багато пісень і ми довго співали, до самої ночі. Ще я пробувала співати „другим голосом”, і тоді наш хор звучав дуже добре.

Тітка мала двох корів, і обидві народили телят. Одне з них було дуже жваве, це був бичок. Не зважаючи на сніг, його випускали побігати на двір. Він старався мене наздогнати і взяти своєю волохатою головою на роги, яких ще не було. Ми виїхали з Катеринослава на море, не думаючи, що прийдеться десь зимувати; теплу одягу для нас, дітей, перешили з тітчиної, а черевики зробили з товстої вовняної ковдри і намастили їх олією. Таня перебула зиму добре, але я, що не могла всидіти в хаті, відморозила собі пальці на ногах, і мені все життя потрібно було стерегтися першого морозу, тепло взуватися, а то відморожені пальці знов починали боліти. У тітки Ліди мені виповнилося десять років, а Тані - п'ять.

Вже наближалася весна і приходили вісті, що в Катеринославі нема денікінців. Настав час повертатися додому. Всі розлучалися зі сльозами на очах. Кучер запряг до брички коней і відвіз нас на залізничну станцію. Потяг їхав спокійно, але скоро почалися наші перші пригоди. Ми зупинилися на станції, де вже стояли інші поїзди. Не можна було їхати далі, бо навкруги ішли бої, різні війська воювали між собою, а анархісти батька Махна перемішалися з усіма. Ми вийшли з покинутого потягу і заховалися на станції. Там вже було багато людей, таких, що не могли їхати далі.

Мама знайшла нам закуток на землі, де ми з Танею могли присісти. Сама ж вона пішла розвідати, що робиться навколо, чи їдуть кудись поїзди. Довго не поверталася і ми почали вже журитися, що буде з нами. За деякий час

мама повернулася, взяла на руки Таню, деякі речі, решту взяла я, і ми пішли між потягами, що стояли на різних коліях. Зупинилися біля товарного вагону, мама посадила нас у нього і сама влізла за нами. В темному вагоні на підлозі сиділо багато людей. Ми примостилися також. Скоро знадвору зайшло двоє людей в шапках „будьонівках” з червоними зірками і освітили нас лямпою.

- Не знаю, - сказав один, - ми дозволили якомусь докторові з Бактеріологічного інституту їхати з нами, а замість нього тут мати з двома дітьми.

Та в цей час потяг рушив, двоє військових скочили на перон. Ніч ми провели дримаючи, а вранці, коли потяг зупинився, ми були над Дніпром. На другому березі виднівся Катеринослав. Дніпро був повноводний, повний шматків криги, що пливли між палями провізорного моста, покритого дошками. Мама несла Таню, а я скакала по дошках за ними. Ми вже були вдома.

Мама знову працювала цілими днями. Моїм обов'язком було стояти в чергах за їжею. Деякий час видавали солоне м'ясо і перлову крупу. Я в своїх десять років вистоювала в довгих чергах, тримаючи мамину посвідку. Дома ми жили тільки в одній кімнаті, посередині була залізна грубка. Для труби від грубки пробили дірку в вікні. В цей час ми з Танею перехворіли на скарлятину. Я пережила цю хворобу нормально, а Таня на все життя залишилася хворою на серце. Мама знайшла одну французьку виховательку, що ніяк не могла повернутися до Франції. Вона погодилася жити в нас і доглядати за нами, поки не відкриють кордони для її від'їзду. „Мадмуазель”, я і слабенька Таня збиралися навколо теплої грубки. „Мадмуазель” майже не вміла говорити по-російському, і ми, слухаючи її французьку мову, потроху починали розуміти. Мама позичила французькі книжки. Згадую серію „Червоної бібліотеки”. Мені добре

врізалось у пам'ять оповідання про „Доброго малого чортика”. „Мадмуазель” нам читала, і те, що ми не розуміли, перекладала на її особливу російську мову, показувала ілюстрації, і так ми скоро навчилися її розуміти. Коли „мадмуазель” переїхала через наші неспокійні кордони, я вже вміла говорити по-французькому, а Таня потім все забула, бо мала тільки п'ять років. „Мадмуазель” називала мене Алін, і так тепер звать мою п'яту онуку. У венесуельській школі вона записана як Аліна Коваль, а вона сама каже, що її звать Коваліна.

Крім веселих пригод „французького доброго чортика” в тому році я читала багато повістей Кащенко. Це були мої улюблені книжки. Часи козацтва, Запорізька січ, гетьмани – книжки його були легко написані, розказували про історію України. Я зворушено дивилася на похорон мого улюбленого письменника, що відбувався у нас, у Катеринославі, де він жив. Відкриту труну, в якій він лежав, несли катеринославці на наш цвинтар, у покійного було бліде лице.

Настала тепла весна. Мама працювала від ранку до вечора. З Танею була дочка молочаря. Пригадую, як мама для нас на цілий день зварила великого гарбуза і до нього залишила шматок чорного хліба. Я намастила великий шматок хліба розім'ятим гарбузом і вийшла до дітей у двір. Всі на мене заздрісно дивилися.

– Чим ти намастила хліб?

– Чим? Ясно, що абрикосовим варенням, – хвалилася я.

Тому, що часи були такі погані, Бактеріологічний інститут для своїх співробітників дав розорати трактором землю коло нашої хати, за казармами, і кожному працівникові виділив город. Мама також дістала свою нивку. Ми там посадили картоплю, огірки, кавуни, дині,

цибулю, моркву, буряки. З весняними дощами в доброму чорноземі насіння пустило перші паростки. Потім влітку сонце гріло забагато, і я мусіла нести на поле воду і підливати те, що засихало. Що вже я там могла донести в двох відрах. Крім того, польові звірки суслики повикопували по наших городах свої тунелі, і коли я приходила, вилазили зі своїх нірок, ставали на ввесь зріст і дивилися, що я буду робити. Вони були такі гарні, що я хотіла зловити хоч одного. Тому я лила принесену воду у нірки, де вони ховалися від мене. Видавалося, що заліті водою, суслики мусять вилізти нагору, а тоді я їх зловлю. Найсмійнішим з того ловлення було те, що через багато років після тих подій у мого чоловіка виявилось ім'я „Суслик”, яке йому дала мама при народженні, і яке залишилося в нього на все життя.

Не зважаючи на вилиту марно воду та на ловлення суслика, наш город не висох. Першою дозріла картопля, потім огірки, і решта посіяного почало дозрівати на славу.

Та одного дня прийшла буря. Почалася громами, блискавками і зливою. Потім дощ перейшов у град. Градини були такі великі, як яйця. Повибивали все: вікна, скло і дерев'яні рами, гілля на деревах, ну і наш город, звичайно. Наші кавуни, огірки, навіть картоплю затопило, все понишилося в багні, перемішаному з льодом. За кілька тижнів голі дерева почали пускати листя, думаючи, що прийшла весна. Люди старалися поправити стріхи, шукали скло чи дошки на вибиті вікна. Очікувався голод.

У той час до нас приїхала мамина наймолодша сестра Ніна. Мама її дуже любила. Як дитину її одягала, доглядала, керувала нею, бо та була слаба здоров'ям і мала дуже чутливий характер. Тепер Ніна працювала як розвідниця для української влади, що після останніх невдалих боїв переходила за кордони Наддніпрянської України. Наш тато також був там і після титку Ніну по

нас. У нас не було надії на шкоре повернення в Україну, тепер окуповану червоними росіянами.

Мама і Ніна довго говорили в безсонні ночі. Мама не хотіла виїжджати з України, вірила, що всі невдачі і загроза голоду тимчасові, надіялася на ліпші часи. Але тітка Ніна її переконала, нагадуючи про нашу, дитячу долю. Мама з Ніною позбирали найпотрібніше. Щоб на праці не було підозрінь, мама взяла на деякий час відпустку. Тітку Ніну знала і шукала советська влада. Щоб уникнути небезпеки, ми взяли собі місця на відпочинковому пароплаві, що плыв до Києва. Ні з ким не попрощавшись, покинули нашу хату і наше місто.

Ми, діти, були задоволені, пароплав плыв проти течії по широкому Дніпру. Було сонячно і тепло. За деякий час стали сходитися люди на лівому боці пароплава. По нас прийшла мама:

– Ходіть скоріше, – на березі виднілася зелена могила з великим хрестом. – Це – могила Тараса Шевченка, – пояснила мама. Люди, що зібралися, почали співати „Заповіт”:

„Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого,
На Україні милій”.

Я теж знала „Заповіт” і співала разом із усіма. Під вечір пароплав пристав у Києві. На березі, між високими деревами, заблищали золотом вежі багатьох церков, а потім з’явилися і пам’ятники. Ми на деякий час залишилися в Києві. Тітка Ніна мала полагодити справи і влаштувати нашу дальшу подорож.

Мама поспішала показати нам історичні церкви, в яких було повно чудових ікон, мальованих та обрамованих мозаїкою фресок. Підсвідомо мені залишилося це враження розкішної краси. В 1977 році один еспанський

критик писав про мою виставку, і мій стиль малюнків йому видався „неовізантійським”.

Тим часом тітка Ніна влаштувала всі свої справи і нам треба було їхати далі. Ми винайняли воза і селянин повіз нас. Їхали вдень, а вночі спали на сіні. Вранці їхали далі. Приїхавши до Кам'янця Подільського, мусіли обминати його, хоч там була хата Сінгалевичів, де народилися і жили мама і Ніна. Там ще жила решта їхньої родини, але Ніну розшукували, і їхня хата з усіма мешканцями була під наглядом.

Об'їхавши Кам'янець Подільський, ми поїхали до найближчого села, майже на кордон. Річка Збруч була кордоном між Україною, окупованою росіянами і Україною, окупованою поляками. В селі ми зупинилися біля задніх дверей жидівської крамниці. Розлучившись з селянином, що так терпеливо віз нас, ми з тіткою Ніною пішли до крамниці. Там на нас чекали, вибігли два молоді жиди, з пейсами, в довгих одежах та в ярмулках на головах. Я перший раз побачила ортодоксальних жидів. Мама і тітка Ніна з ними обнімалися і не могли наговоритися. Вони були приятелями з дитячих літ. Потім прийшла сільська дівчина, що мала перевести нас на той берег Збруча. Нас, двох дівчаток, перевдягли в старі вишивані сорочечки, дали нам нести кошик з яблуками, ніби подарунок для родичів на другому березі. Всі наші речі залишилися в крамниці, всі папери і документи також. Мало виглядати, ніби три літні жінки і дві дівчинки йдуть на відвідини на другий берег річки. Все це робилося на той випадок, якби нас спіймали. І нас спіймали.

Ми йшли, поспівуючи, по густому лісі. Це був перший ліс, який я побачила в своєму житті. Ми наближалися до границі. Була глибока тиша. Не чути було ні птахів, ні шуму гілок в повітрі. Так ми дійшли до низьких кущів, через які вже було видно річку. Вийшовши на

берег, закам'яніли з переляку. Нас чекали два добре озброєні советські вояки. Вони розвалилися на сідні. „Ага”, зраділи, побачивши стільки жінок. Ця пригода була для них забавкою і вони почали допитуватися, куди і чого ми йдемо. Найдовше шарпали тітку Ніну, вона була гарною і не виглядала на селянку. Вояки говорили по-російському, ми – по-українському, і крім яблук не несли нічого з собою, нам так порадили приятелі-жиди. Вояки вузлик з яблуками лишили собі, а нам показали на берег позаду них:

– Ідіть туди, там брід.

Збруч був каламутний, не видно було дна. Там, куди нам показували вояки, течія крутилася у вирі. Та наша провідниця не дала себе переконати.

– Я знаю їхній брід, ідіть за мною.

Під регіт вояків ми пішли за дівчиною. Мама несла Таню на руках, а дівчина вела маму за руку. Ніна підтримувала маму однією рукою, а другою тримала мене. Вода сягала мені по шию, крім того, була сильна течія. Так ми перейшли на другий бік Збруча.

На другому березі видряпалися по крутій доріжці до кількох самотніх хат. За ними на нас чекав тато. Всі обнімалися, цілувалися, розпитували одне одного, дивувалися і розповідали про себе.

Потім ми переїхали до Львова. Тітка Ніна залишилася. Дістала інші накази і поїхала на схід. Звідти вона вже ніколи не повернулася. Ми її бачили останній раз. Так само востаннє ми бачили нашу Наддніпрянську Україну.

ГАЛИЧИНА

У Львові нам не довелося бути довго. Тато мав багато справ закордоном, і, полагодивши їх, збирався залишитися у Львові. А до цього, нас трьох відвіз до Калішу, де в таборах знаходилося інтерноване українське військо. Після Зимового походу Симона Петлюри і боїв з червоними росіянами, українська влада роз'їхалася по різних країнах Європи, сподіваючися врятувати українську справу. Після відступу значна частина війська була в таборі в Каліші. Там в бараках для старшинських родин нам дали притулок.

Мама зразу ж почала працювати. Вона почала викладати медицину в юнацькій школі. Я ще й досі маю її підручник першої допомоги і привентивної медицини.

Мені в таборі дуже подобалося. Прегарні молоді козаки завжди гарно маршували по таборі на зайняття, на перегляди, на збори. Всі в козацьких одягах і кубанських уніформах з низькими папахами і стрічками з рядами патронів на грудях, вони показували свій тонкий козацький стан.

В цьому таборі між військовими з'явився хореографічний геній – Авраменко. Пізніше в Північній Америці він створив цілу школу українського народного танцю. Лишив друковані правила кроків, музики, одягу. Танок історичний, танок чумацький, танок карпатських опришків, аркан, танок дівочий – Катерина, танок запорожців з шаблями та інші танці були розписані в його підручнику.

З молодих хлопців Авраменко сформував у таборі

великий „балет”. Часто для публіки влаштовували концерти. Найгарніші спогади мені залишилися з оперети „Запорожець за Дунаєм”. Тому, що в родинях військових було досить талановитих співачок і танцюристок, „Запорожець за Дунаєм” вийшов на славу. Між діями програма заповнювалася багатолюдним балетом козаків, що викликав гучні оплески публіки. Це була найгарніша вистава „Запорожця за Дунаєм” з тих, що я коли-небудь бачила.

Потім по нас приїхав тато і ми лишилися жити у Львові. Там ми жили в двох кімнатах у сірому будинку серед сірої вулиці. Панас Васильович Феденко, коли згадував ті часи, писав: „Тетяна і Галина все співали: Було літо, було літо, та й стала зима”. Хоч час ішов на зиму, ми скоро познаходили собі приятельок і не були самотні. Була це родина пана Безпалка, я заприятелювала з його молодшою дочкою Калинкою, і ми потім зустрічалися при різних обставинах протягом цілого життя. Зв'язані постійною приязню, Таня і я часто бували в їхній родині, коли вони жили у Львові. Калинка мала старшу сестру Зеню, якій було шістнадцять років, але не зважаючи на різницю віку, ми всі вчотирьох весело гралися. Для мене Зеня була надзвичайно гарною, ніби живою лялькою. Вона була настільки гарною, що пан Феденко грав з нами у м'яча, коли Зеня приймала в цьому участь.

Мене записали до дівочої окремої школи, де директором була пані Константина Малицька. Почалося нормальне життя. Також я ходила на лекції гри на скрипці до української музичної школи. Моїм професором був пан Москвичів, а директором школи – композитор і піяніст Барвінський. Якщо мої лекції зі скрипки мене не дуже втішали, то концерти у великій залі школи, де грав на піяніно, трясучи червоним волоссям, Барвінський, мені подобалися.

В школі пані Малицької також був відомий композитор і диригент хору пан С. Людкевич. У шкільному хорі я співала тему четвертим голосом, як наприклад:

„Тихо, тихо Дунай воду несе,
А ще тихше дівка косу чеше”,

чи колядку:

„Бог предвічний народився,” – я ще й досі вмю співати тільки четвертим голосом.

Випав сніг. Перед тим я ніколи не їздила на санках. А в парку, недалеко від нашої вулиці, заметушилися великі й малі діти, спускаючися на санках з гори. Ні в Катеринославі, ні в тітки Ліди ми не бачили гір. Тут на мої сильні прохання прийшлося татові купити якісь санчата і нас з Танею майже не бувало в хаті. Я її, бідну, привозила додому аж під вечір.

У цей повоєнний час у Львів почала приходити міжнародня поміч емігрантам. Про нас почали турбуватися, видали нам светри, панчохи, рукавиці, все плетене з темносірої вовни. Один багатий львів'янин, господар львівських кінотеатрів, почав давати для емігрантів до канцелярії УНГ безкоштовні квитки в кіно. Ніхто в робочі дні цими квитками не цікавився. Мама мені їх діставала, і я часто ходила в кіно. В сірій одежі з УНГ, з двома косами, в своїх одинадцять років, я сиділа в льожі і дивилася на професора Москвичіва, як він грав на скрипці в оркестровій ямі, супроводжуючи хід подій у фільмі. Безкоштовні квитки були на дуже гарні місця. Пригадую, показували цілу серію фільмів про адмірала Нельсона, він був з пов'язкою на осліплого оці. Мені дуже подобалися його романси з леді Гамільтон. Адмірала грав ще молодий Конрад Файт, потім – один з найвідоміших акторів німецького кіно. Написи були польські, та я все розуміла, бо польська мова в школі була обов'язковою.

Потроху я звикла ходити містом сама. Я любила

простоювати в одному пасажі, де у вітринах виставляли картини різних художників. Був один художник, що на кожній картині малював одну й ту ж саму пані, тільки в трохи інакшій позі. Коли з пасажу я виходила на засніжену вулицю, мені видавалося, що кожна пані, з тих, що проходили повз мене і залишали на холоді запах фіялкових парфумів, була тією гарною пані з картин.

Часто я заходила до моєї приятельки Марусі Омельченко, нареченої пана Феденка. Там я відігрівалася тілесно і духовно. Маруся була лагідною і теплою. Вона завжди мала час, щоб поговорити зі мною. Ми говорили про різні речі, вона мені оповідала, що мала брата – художника. Я потім познайомилася з ним у Празі, в Чехії. Мені також подобалося малювати. Дома я часто малювала одяг для українського війська, для козаків і старшин. Мама, побачивши мої малярські спроби, попросила художника Магалецького давати мені лекції. В цей час я була його єдиною ученицею. Він був зайнятий замовленням для якоїсь церкви. Його велика зала на верхньому поверсі була повна великих полотен з усілякими святими. Я побачила, що художник не мусить лізти по драбині і малювати стіни церкви.

– Це було колись, – казав маестро, – коли ще не було олійних фарб, і треба було малювати на вогкому вапні стіни. Моя наука полягала в тому, щоб я дивилася, як маестро малює святих, щоб у церкві розвісити картини на свої місця. Він малював і пояснював мені свої ідеї та секрети: наприклад, щоб очі Ісуса Христа мали особливий вираз, треба намалювати на кожній зіниці ока білий трикутник. І справді, очі Ісуса починали блищати.

Прийшла весна, а потім шкільні канікули. Одного разу тато зустрівся з моїм приятелем паном Голицінським, він влітку жив зі своєю жінкою, драматичною акторкою, в селі, де був ліс, річечка і спокій. Він радив татові теж

поїхати туди. Це село було в Польщі. Тато і мама вирішили, що це добре, бо ми вивчимо польську мову, граючися з сільськими дітьми. Там знайшли хату, в якій були діти нашого віку, і в якій можна було винайняти кімнати. Господарі мали корову і діти гнали її щодня пастися на галявинку коло лісу. Я і Таня ходили з ними. Було весело. Запалювалася ватра, пеклися в попелі картопля і сливки. В неділю всі ходили купатися в гірській річечці.

Одного разу тато привіз для мами і для нас декілька книжок. Одна дитяча була пародією на „Дон Кіхота”, її написав Іван Франко в дуже легких і веселих віршах. Дон Кіхот промовляв до Санчо Панси, той відповідав, ще говорила Дульчінея і виходив готовий театр. Я взяла цю книжечку на пасовисько і ми, читаючи, пасли корову. Наступного дня знову читали, і стільки разів читали, що вивчили все напам'ять. Польські діти вивчили прегарно всі вірші, ми розподілили ролі і зробили театр. Цілі дні Сервантес на небі і менші діти з коровою на галявині слухали наші деклямації. Дон Кіхот промовляв до Дульчінеї, що сиділа на камені над потоком у лісі, вона йому відповідала, а потім лицар на Розінанто (ролю виконував сухий штурпак), а з ним Санчо Панса скакали між „паперотцями” на чомусь схожому на віслиюка, ганяючи чорних ящірок з жовтими плямами.

Так пройшли вакації. Польські діти, дякуючи Франковому „Дон Кіхотові”, говорили по-українському, а ми не навчилися говорити по-польському.

Ми повернулися до Львова і в нашому житті сталися деякі зміни. Мама, як лікарка, знайшла працю на Волині. Вона брала Таню з собою. Тато теж мусів їхати зі Львова. Щоб не переривати мого шкільного року, мене залишили на станції, в родині двох дівчаток, що ходили зі мною до школи. Це були приємні, тихі дівчатка. Одна з них

була найліпшою ученицею в нашій клясі. Їхні батьки були добрими людьми, але я засумувала. Ходила, як усі, до школи, також на зайняття гри на скрипці. Але я перестала займатися скрипкою вдома, а потім виходила зі скрипкою з хати і, обминаючи музичну школу, блукала вулицями. Моя приятелька, Маруся Омельченко, виїхала, родини Безпалків також не було у Львові, я залишилася одна. Перед Різдом приїхала по мене мама. Її перевели з Рівного до меншого міста. Вона оповідала, що до їхньої лябораторії зайшов у справах один високий гарний пан. Всі ляборантки були ним захоплені. Звали його Володимир Коваль. Це був батько мого майбутнього чоловіка. Я його ніколи не бачила особисто. Він помер у Празі від туберкульози.

На Волині мені виповнилося тринадцять років. Я була тоді на багатьох святах у сусідських дівчат і хлопців, у більшості старших від мене. Я виросла занадто великою на свій вік, і мене всюди запрошували. На цих вечірках багато танцювали і грали в усілякі ігри, головним чином у фанти, що закінчувалися в темній кімнаті поцілунками з хлопцями. Я не була такою гарною як інші, не була також приготована до таких забав, і поради товаришок мені не додавали відваги.

Зійшли сніги і ми з Танею ходили до близького лісу. Між соснами і березами мені було веселіше, ніж на вечірках молоді. Також по неділях ми любили ходити до церкви. Пригадую однієї неділі мама нас випроварила до священика, щоб вербочками прикрасити церкву, бо наближався Великдень. Я зажурилася, дивлячися на Таню, шкода, що ця дитина з весняним сонцем дістала таку велику веснянку на носі. Вона мала рудувате волосся, думали, що буде все життя веснянкувата. Дійсно, у Тані на носі з'явилася велика гніда пляма. Вона мала вісім років і виростала в гарну золотоволосу

дівчину з великими очима. Проти веснянок мама не знала лікарського рецепту. В церкві ми допомогли розмістити вербочки і підійшли до панотця по благословення. Він нас благословив святим олійцем, пишучи кожній з нас хрестик на чолі. Коли ми прийшли до хати, мама глянула на Таню і сказала:

- Бог чудо сотворив, - і почала радісно сміятися. Таня не мала плями на носику. Коли ми бігали по лісі, розігріта смола з сосни крапнула їй на лице. Пляма на носі не змивалася милом. Святий олій потік по лицу Тані і розтопив соснову смолу - терпентину.

Потім приїхав тато. З його приїздом прилетіло ніби свіже повітря з далеких країв. Ми мали збиратися у довгу дорогу. Спочатку поїхали до Праги, столиці Чехо-Словаччини, щоб там залишитися жити. Там ми прожили двадцять три роки, від 1923 до 1945 року.

ЧЕХО-СЛОВАЧЧИНА

З Польщі до Чехо-Словаччини їхали потягом. Переїхавши кордон, ми побачили, що одні подорожні вийшли, інші зайшли. Здавалося, що нові чеські пасажери говорять по - українському. Але прислухавшись, не можна було багато зрозуміти, хоча чеська мова простіша, ніж польська.

Після приїзду до Праги, нас відвідали наші перші знайомі - родина Лашенків. Пан і пані Лашенко, дочка Галя мого віку і її братик Льолік віку нашої Тані. Таня з ним зразу заприятелювала. Галя мені видалася дуже гарненькою, вона була чорнявенька, справжня україночка, приємна і розумненька. Вона ходила до російської гімназії, що існувала для емігрантів у Празі. Мене записали до найближчої чеської дівочої школи, і зразу ж до мене почала приходити молоденька чеська вчителька, готувала мене до осіннього шкільного року.

У вільний час наша мама і пані Лашенко ходили з нами на прогулянки, а тато зустрічався з паном Феденком. Пізніше до Чехії також приїхала родина моєї приятельки Калинки Безпалко.

Першого травня тато взяв мене з собою на головну площу - Вацлавске Наместі, що починалася великою статуєю святого Вацлава, що сидів на коні. На підніжжі статуї був напис:

„Святий Вацлаве,

Покровителю землі чеської,
Молися за нас!”

По площі йшла процесія, на чолі якої був перший президент тільки що створеної Чехо-Словацької республіки Томаш Гарріг Масарик – старший високий чоловік, більше подібний на науковця чи професора, ніж на президента, з ввічливою усмішкою і червоною гвоздиком на грудях.

Вчителька, що навчала мене чеської мови, навчила мене співати президентову улюблену пісню „Тече вода, тече” і чеський національний гімн. Думаю, що це найбільш миролюбний гімн, і звучить він приблизно так:

„Де рідний край мій,
Де рідний край мій
Там, де води шумлять по луках,
Де ліси гудуть на скелях,
Це той найгарніший світ,
Земний рай це на погляд.
А це та земля чеська.
Земля чеська, рідний край мій,
Земля чеська, рідний край мій.”

Коли почався шкільний рік, мене прийняли до чеської школи. Це була школа для дуже вихованих дівчат. Ми мали лекції французької і німецької мов, раз на тиждень ходили до спортивної залі „Сокіл,, на гімнастику. У нас також був дуже молодий композитор, світловолосий, з дуже синіми, сумними очима, він вів наш хор. Казали, що композитор хворий на туберкульозу. Прізвище цього композитора було Шлюпек. Він відкрив мене як екзотичну співачку, і я стала солісткою хору. Коли представники нашої школи робили свята у великій публічній залі, яку винаймали, я співала українські пісні. Наш празький музикант, пан Штешко, вишукував для мене цікаві історичні пісні з супроводом фортепіано і професор Шлюпек мені акомпанював. Інші дівчата танцювали під

чарівну музику „Слов'янських танців” Дворжака, співав наш хор. Але найбільше мені подобалася деклямація у супроводі музики.

У той час недалеко від нас заснувалася Українська мистецька студія. Мама дізналася про це і записала мене туди. Учні там вже були, але це все були дорослі, і вони були вже добрі художники. Професор там був тільки один. Як він казав, його звали Серж Мако. Це був сибірський росіянин, одружений з українкою, пані Андрієвською. Вони недавно приїхали з французької Рів'єри і мали від сонця помаранчовий колір лиця, що залишився в них назавжди. Пані Мако мала родичів у Празі, тому і сама приїхала туди. Так почала працювати наша студія. Потім вона розрослася у велику школу. Професор Мако був невеликий на зріст, худорлявий, з невеликою гострою борідкою; він з величезним захопленням навчав своїх учнів. Навчання почалося на Виноградах, в одному ресторані, що винаймався на час між обідом і вечерею. Дорослі учні завжди малювали моделі, а я мусіла малювати вуглем на папері стілець з ресторану. З дня на день, з дня на день я вимірювала цей стілець з одного і з другого боків, поки мій професор не дозволив мені малювати моделі, та й то тільки голову. Професор мене так заразив своєю енергією, що я ні на що не нарікала і не пропускала лекцій. Думаю, що дякуючи професорові Мако, я знайшла свою дорогу в житті і взялася як слід за малювання. Завдяки йому я навчилася бути витривалою, також я вдячна йому за все те, що я вмію в малюванні.

В цей час у нас було тяжко з грошима. Тато чекав, щоб відкрили Українську Господарську Академію в Подєбрадах, де він мав бути професором, мама також шукала роботу за фахом лікарки. Я мала обов'язок носити закладати наші срібні ножі, ложки і виделки. Потім, коли були якісь гроші, я їх знову забирала назад,

а потім знову закладала, і так по декілька разів. Аж одного дня закінчилися всі наші прибутки. Ми так довго терли і чистили наше срібло, що під ним показалося залізо і було видно, що посуд посріблений, а не срібний. За такий посуд грошей вже ніхто не позичав.

Одного дня в мене розболівся зуб. За наказом мами я пішла до зубного лікаря, його кабінет містився на розі нашої вулиці. Я вже добре говорила по-чеському. Лікар, працюючи, питав мене про те, звідки я і що роблять мої батьки. Я йому розповіла, що мама моя лікарка, і що вона дістала гарну працю в Калькутті, Індія, тільки гроші з першої платні в неї відраховують на труну і похорон. Лікар, скінчивши мені пльомбувати зуб, ні за що не хотів брати гроші. Чехи мають добре серце; скільки потім я не ходила до того лікаря, він ніколи не брав від мене грошей за лікування.

Одного разу, проходячи біля нашого маленького парку, я побачила як знімали фільм. Грала в ньому Ані Ондракова, на той час найвідоміша артистка в Чехії. Вона мала дуже набілене лице і багато золотих кучерів, взагалі, виглядала як лялечка. Режисер їй показував, що робити, і вона повторювала його, як у дзеркалі. Через багато років після того, за часів Гітлера, вона, як видатна чеська артистка, перейшла до УФА (німецького Голівуду) і вийшла заміж за німецького чемпіона з боксу, Шмелінга. В пізніших часописах вийшов про них репортаж, розповідалося про їхній маєток, де вони плекали шиншиль; шкірки цих звірят використовують як дороге хутро. На фотографіях стояв великий Шмелінг з перебитим носом і маленька, старенька „Ані Ондра.”

Мама влаштувалася на працю в Державному інституті здоров'я, тому, що в неї були привезені з України документи, в яких говорилося, що мама лікарка. Їй дали посаду „верхньої лябораторної працівниці”. Пізніше ми всі

одержали пашпорти Нансена, для осіб без батьківщини.

Тато починав працювати в Українській Господарській Академії, що знаходилася в старому замку біля Подєбрадів. В скорому часі тато виїхав туди, а мама з нами переїхала на другий поверх в один з будинків для тих, хто працював в інституті.

Інститут складався з багатьох великих будинків на околиці міста, і вихід з наших приватних осель був між гарними віллами багатих людей. Нашим найближчим сусідом був дуже відомий і шанований у Чехії письменник Карел Чапек. Ідучи вранці до школи, я його часто зустрічала, він ходив на прогулянку з білим фокстерьером. Про цього песика Чапек написав потім цілий роман. Коли я зараз про це згадую, то думаю, що могла б написати роман в багатьох частинах про наших псів у Венесуелі, де ми живемо вже сорок два роки, і весь цей час в оточенні псів. Нема вірнішого друга у людини, ніж власний пес. Кажуть, що звірі тікають в паніці перед катастрофами. Коли в 1969 році в Каракасі був землетрус, я була одна в хаті, яка тряслася, – до мене притулилися обидва наші пси: великий чорний вовк і білий коккер. Я вибігла в садок, згадавши про велике дерево фікуса з розвітвленим корінням і пси йшли весь час біля моїх ніг. Там ми разом перебули найгірший час, дивлячися на басейн, що хлюпав метровими хвилями. Інший випадок, котрий я згадую з вдячністю. Наша вовчиця Гандзя народила трьох цуценят: двоє з них розвивалися добре, а одна сучка не росла. Занесли її до ветеринара і з'ясувалося, що вона помирає від якихось паразитів і її неможливо врятувати. Я на ніч клала її на підлозі коло мого ліжка, щоб їй самій не було сумно. Одного разу я заснула, читаючи, та так міцно, що не помітила, як лямпка впала біля моєї голови на подушку і підпалила її. Я ж прокинулася не від вогню, а від того, що

хвора сучка плакала і старалася дістати мене лапками. Від її дряпання і писку я відкрила очі. Навколо мене стояв білий їдкий дим, а перед моїм лицем палала подушка. Півматраса вже згоріло, пес не втік від вогню, а рятував мене.

Ледве ми влаштувалися в новому помешканні, придбавши ліжка, столик і стільці на кухню, як мама вже позичила піяніно, щоб ми вчилися грати. На мамине прохання до нас прийшов відомий український композитор Нестор Нижанківський. З'явився він у своєму концертному одязі, бо йшов до родини прем'єр міністра. Він погодився давати лекції для нас обох. Це був уроджений педагог з чарівним характером. Я і Таня зразу ж в нього закохалися. Але як я не старалася, не могла проявити особливого таланту. Таня також.

Професор Нижанківський радив мамі післати Таню, як тільки вона підросте (Тані було дев'ять років), до консерваторії. Почувши про поради професора, я пішла запитати про можливість вчитися малювати в Академії чи Художньо-промисловій школі. Це були дві державні мистецькі школи в Празі. Так, тих декількох клас середньої школи вистачало, щоб складати вступні іспити. Коли наближався час іспитів, я з паперами, вуглями і олівцем направилася до Академії. Це був великий будинок, що знаходився перед парком Летни. На іспит прийшло дуже багато бажаючих. Всіх нас записали і розмістили в залі, де для кожного був мольберт. Старенька жінка була моделькою, я потім зустрічала її в Промисловій школі, а також, повторюючи іспити, в обох школах. Ми мусіли зробити вуглем портрет модельки. Потім прийшлося малювати рисунок на вільну тему – композицію, і накінець, на підставці потрібно було виліпити щось з глини. Мене не прийняли. Ще був час складати іспити до Художньо – промислової школи. Там іспит був

подібний. І там мене не прийняли. Наступного року я повторила обидва іспити; все було марно.

Я сиділа сумна, очікуючи оцінки. Раптом до мене звернувся хлопець, що на іспиті сидів поруч зі мною:

- Мені подобаються ваші малюнки, вас, напевно, приймуть. Це саме я сказала йому. Його композиції були найгарніші з усіх представлених. Це був Їжі Трнка, один з найвідоміших у наш час художників. Його також не прийняли в обидві школи. Ми зустрілися в 1929 році в Художньо - промисловій школі, коли втретє складали іспити і куди нас нарешті прийняли.

Наш тато жив у Подєбрадах і ми часто в святкові дні їздили до нього в гості. Туди ж зі Львова переїхала родина Безпалків. Ми nakінець зустрілися з Калинкою. Пан Безпалко працював в Академії, а старша сестра Калинки - Зеня там навчалася. В Академії професори були з родинами і ми мали веселий гурт майже однакового віку молоді. Ми часто гуляли в лісі над рікою Лабою, чи по близьких до сіл дорогах, обсаджених сливовими деревами. Ми багато говорили про наші пляни, дискутували різні проблеми. Влітку всі збиралися на пляжі, чи слухали концерт у парку перед будинками, а в дощові дні в будинку Академії грали в пінг-понг.

Студентами Академії були переважно колишні вояки. Молодші з них приєднувалися до нашого веселого гурту. Я, як представниця дівочої чеської гімназії, не мала таких успіхів, як подєбрадські дівчатка. Та одного дня на деякий час до нас з Праги приїхала мама. Вона звернула увагу на мої дві коси. Я зранку йшла з Танею на пляж, потім на обід до української їдальні, після того знову на пляж. Вечеряючи, заплітала коси, що ще не встигли висохнути і поспішала знову до нашої компанії. Ось так і не було часу ні висушити ті коси, ні добре розчесати. Мама взялася привести в порядок моє

волосся, і в кінці кінців повела до перукаря. Він уважно подивився на моє волосся і обрізав коси. Якраз була мода „бубі-конфу”. Мої мокрі коси залишилися у „пелюкаже”, а я вийшла від нього пострижена, як хлопець. На моє превелике здивування ця зачіска зробила чудо, мене помітили хлопці.

Взимку мені виповнилося п'ятнадцять років. Коли я гостювала у тата в Подєбрадах, він вирішив, що вже час мені вчитися академічних танців. У місті відбувалися урочисті бали. Починалися вони польонезом, що його вів майстер балю. Потім танцювали вальс, вальс немалий, танго, дуже весело виходила полька – кокетка, мазурка і найновіший крик моди – фокстрот. Ми, не дорослі дівчата, сиділи біля столика в оточенні хлопців і продавали вхідні квитки. На цей раз тато попросив одного молодого професора, щоб той навчив мене потрібних для балю танців і я, напарфумована подарованими мамою „Конваліями Кеті”, перший раз серед дорослих танцювала польонез Шопена.

Одного разу я проходила біля „Прашної брани” і відкрила для себе малу французьку бібліотеку. Вона знаходилася на другому поверсі старовинного будинку. Я записалася туди, могла брати багато клясичних книжок і так згадала забуту французьку мову – мову мого дитинства. Це потім, у майбутньому житті, мені дуже пригодилося.

На Великдень ми були в гостях у тата в Подєбрадах. Дивлюся на фотографії і пригадую: в лісі Христа Кононенко, Наталя і Борис Кучерявенки – племінники пані Мартос, Таня і я. Ми збирали підсніжники і вербочки. Згадую Наталю, що потім вийшла заміж за нашого приятеля, пластуна Козицького. Вона мала синочка Юрка, що часто грався з моїми двома дітьми. Наталя працювала у пана Вирового, відомого філіяліста.

Ми мали звістку, що коли до Праги прийшли росіяни, Наталя загинула, кинувшись під потяг, а пан Вировий скочив з вікна будинку. Про Козицького і його сина Юрка ми не дізналися нічого.

Одного разу в Подєбрадах ми застали всіх у жалобі. Молодший брат Олесья Тимошенка помер від пізно оперованого апендициту. Ніби там трапилась якась епідемія, від якої у дітей почалися приступи. Калинка теж була пізно оперована на апендицит, але вижила. В роздягальні на пляжі Калинка показувала мені довгу загноєну рану, що залишилася після операції. З такою ранною не можна було ні купатися в річці, ні їздити на каяку. Найгіршим було те, що всі немов звинувачували її у тому, що вона залишилася жива. Це все тому, що в той час ще не було пеніциліни. Пригадую, як пізніми вечорами, проходжаючись по алеях, ми зустрічали пані Чикаленко, яка помирала від раку. Її супроводжувала приятелька. Ми з ними віталися, і пані пояснювала: „Я не чекаю на дитинку, це – рак.”

У темному небі в ту пору року падали зірки і всі собі щось бажали. Що собі бажала вона? Пізніше після операції на зуб помирав у лікарні професор Голіцинській. Причина та ж сама – не було пеніциліни.

Одного літа під час вакацій мама мене влаштувала в колонію для дівчат з різних гімназій. З нашої школи я була єдина. Поселили нас в місцевій школі. Спали ми на підлозі, на матрацах. Їдальня мала сцену з завісою для театру. В дощові дні ми її використовували. Одна дівчина, старша за нас, Лілі Годачова, мала театральний талант, допомагала пані директорці навчати маленьких дівчат віршів і пісень з танцями. Ми її називали „Цукрле”. Мене дуже вразила її деклямація віршів на соціальну тему, яких в школі не вивчали. Це була поема Їжіго Волькера, називалася вона „Антонін, робітник з електростачії”.

Антонін увесь час працював біля печі, кидаючи вугілля в яскраве полум'я, і осліп. Закінчувалася поема так:

„Антонін сліпий, а жарівня світить.

Антоніне, робітнице з електростанції, не плач.”

З Лілі Годачовою я пізніше зустрічалася в Празі. Вона тоді вже була драматичною акторкою і письменницею. Ще пізніше, коли ми тікали від росіян, вона нам допомогла перейти чеський кордон.

Погожої днини ми робили екскурсії по околицях. Це була частина Чехії з великими ставами-озерами, де розводили рибу. Стави були між лісами і скелями. Коло нас також був великий став. На глибокому місці він мав зроблену з дощок купальню з басейном, біля басейну були кабіни для роздягання. В басейні працював учитель плавання. Я не плавала добре і вирішила навчитися як слід плавати. Кілька дівчат погодилося піти зі мною. Скоро я залишилася одна, бо йшли дощі і ніхто не хотів мерзнути. Одного сірого дня я одержала диплом за п'ятдесят метрів, які проплила на цьому ставку; диплом був з печаткою і підписом тренера. Це був досить брудний папірець, який я довго і любовно зберігала.

В ідальні ми мали наш улюблений день, п'ятницю. Це був день без м'яса. Після супу нам давали великі порції „бухтів”. Це були солодкі хлібчики з родзинками і сиром всередині, бували вони також зі сливками та маком чи чорнищами. Там я з насолодою відсвяткувала свій заслужений диплом.

Ці витривалі вправи з плавання врятували життя моїй сестрі Тані. Одного дня в Подєбрадах, відвідуючи одна одну, Наталя, Калинка, Таня і я вирішили піти на пляж. Калинка не могла ще мочити свою рану після операції, але я, Наталя і Таня полізли у воду і за хвилину поспішили на берег, бо Лаба після дощів розлилася і мала сильну течію. Виходячи за Наталею на берег, я завмерла,

коли побачила, що Таня, ідучи за нами, втратила рівновагу і впала. Бистра вода її підхопила і понесла до середини ріки. Берег був безлюдним. Страшно було дивитися, як Таня з відкритим ротом, щоб вдихнути повітря, виринула з води і як хвилі знову затягали її у вир. Я доплила до неї, вхопила, коли вона виринула з води, обняла іззаду, і так ми впливли далеко за пляжем. Коли ми відпочили і прийшли до тями, Таня, дякуючи, простягнула мені руку. Потім нас знайшли Наталя і Калинка з якимось паном, що прибіг нас рятувати. Дома ми нічого не сказали.

Коли ми їздили до тата в Подєбради, обідали в українській їдальні. Там часто можна було бачити дві молоді пари; я за ними слідувала. Це була Наталя Левицька з чоловіком Петрусем Холодним Другим. Наталя писала, та ще й досі пише мої улюблені „теплі” вірші, а Петрусь, син Петра Холодного Першого, продовжує традицію свого батька, розмальовуючи по всій Північній Америці українські церкви. Другою молодого парою, за якою я слідувала, були Леночка-Олена та Михайло Теліги. Оленіні вірші контрастували своїм патріотизмом і своєю силою з солодким і ніжним виглядом гарної панночки. Її розстріляло Гестапо в Києві у 1942 році.

Моя українська студія переїхала до великого ательє на головну вулицю Пжікопів. Після школи, головним чином вечорами, я ходила на лекції професора Мако. Там також викладав скульптуру і кераміку професор Стаховський, а графіку, ілюстрації, афіші й тому подібне – професор Лісовський. Я ходила до них на заняття. Професор Стаховський мені дістав керамічні матеріали і випалив у себе вдома кілька масок з білої глини. У професора Лісовського я звикла до фарб, що розчинялися у воді – акварелей. Ми з ним також змішували кольорові порошки з казеїном, розбавляли водою і називали їх темперою. Темпера давала глибокий

і сильний колір, покривала густо площу і не змивалася. Іноді до студії приходив Дмитро Володимирович Антонович і викладав історію мистецтва. Я встигла потрапити на його дуже цікаві лекції про італійський Ренесанс.

Того літа тато мусив їхати на Закарпаття. Він писав працю про рослини і трави карпатських полонин, порівнюючи їх з рослинами швайцарських Альп. Він поїхав зі своїм асистентом, студентом академії Помазанівим, а ми всі погодилися їх супроводжувати. „Подкарпатська Рус”, як по-чеському називалося Закарпаття, перед Першою світовою війною належала до Мадярщини та Австрії, а по війні перейшла до Чехо-Словаччини. Мама і всі ми поселилися в одних селян недалеко від міста Хусту. Тато з Помазанівим поїхали на полонину. В нашому селі жила родина Бора; їхніх синів ми знали з Праги, вони там вчилися. Там наш час проходив дуже весело. Ми купалися в річечці, блукали по лісу, на святах танцювали чардаш, іноді ходили пішки до Хусту. Я ходила з мольбертом і вуглем, і малювала все, що бачила. Найліпше мені вдавалися личка жиденят. Жиденята входили і виходили зі школи свого рабіна. Вони мали великі чорні очі і пейси, що стирчали з-під шапочок. Серед школярів були дуже терпеливі моделі, вони сиділи дуже тихо, чекали, поки я не закінчу рисунок. Я стала популярною у жидівських матерів. Вони гордо оглядали портрети своїх синів і називали мене: „Наше Гале, золоті руки”.

В кінці кінців повернулися тато з Помазанівим, з собою вони привезли купу гербаріїв. Перед поверненням додому тато ще хотів побачити Ясіне, що було відоме красою своїх краєвидів і фолкльором. Він і мама хотіли мене взяти з собою, але я так полюбила наше село, що залишилася з Танею і Помазанівим і чекала на повернення батьків.

Коли ми повернулись із Закарпаття до Праги, батьки вирішили перевести мене з чеської гімназії до недавно зформованої у Празі гімназії української. Програми в обох гімназіях були однаковими, бо українська гімназія належала до чеського міністерства освіти і давала однакові права до вступу у вищі школи. Мені бракувало іспиту з латини, яку вивчали в чеській школі, і я готувалася до нього вдома. Складючи цей іспит, я зустрілася з одним високим і непосидючим хлопцем, що теж мав складати якийсь іспит. Він підійшов до мене і, оглянувши, сказав:

- Як шкода, що ти і я народилися в тому самому місяці, в той самий день. Але ти на рік старша, ніж я. Не зможу з тобою одружитися, ти для мене застара.

Я народилася 9 лютого 1910 року, а він - 9 лютого 1911. Це був Володимир Коваль, якого всі називали „Суслик”.

Наша гімназія не мала двох останніх клас чеської восьмикласної школи. Шоста класа була найстаршою. Ми ділилися на учнів з інтернату і учнів з Праги. Учні з інтернату приїхали з Закарпаття, Галичини, а Сергій Татаруля - навіть із Франції. В інтернаті він грав на бандурі. Він мав особливе лице і особливу долю. Закінчивши нашу гімназію, він повернувся до своєї родини, до Франції. Там після закінчення вищої школи, працював на підприємстві, де обробляли радій для лікувальних цілей. Він винайшов спосіб охорони від опромінення тих, що працюють з радієм. За цей винахід отримав медаль. Але себе все ж не встиг врятувати. Ми з Сусликом проїздили через Париж в 1965 році і зустрілися з Сергієм та його дружиною. Він вже був тяжко хворим від праці з радієм і в скорому часі помер.

Інтернатські учні були тихі, якісь ніби доросліші, ніж ми. Вони жили у тяжких умовах без своїх родин, чеський уряд відмовив їм у допомозі. Вони ставилися до нас, тих,

що приходили, як до веселих пустунів з нереального світу. Пригадую серед інтернатських кількох дівчат, що не дуже товаришували з нами. З хлопців я пригадую Волика Гарасимова, він мав білу пляму волосся в чуприні. Волик та його брат Люсик були добрими футболістами в шкільній групі. Приїхали вони з Галичини. Також я пригадую Марка Домбровського і Ромка Пачовського, що мав обличчя українського шляхтича і був сином поета Пачовського. З Марком і Ромком нам прийшлося зустрітися й пізніше. З пражан у школі був мій знайомий Суслик, його приятель Василь Макаренко, наймолодший серед нас і найліпший у навчанні, був також головний винахідник усіляких жартів Мирослав Григорійв. Завжди разом сиділи дві дівчинки: Ляля – Марина Антонович і Оксана Шимановська, племінниця Лесі Українки. Пригадую також Марусю Калєр, дівчинку, котра посунулася на лавці, щоб мені було місце. Вона була високою, стрункою, з двома чорними косами, що закінчувалися двома червоними півмісяцями, і завжди була прикрасою нашої кляси.

Зі мною тоді сталася така історія. Перед тим, як я встигла познайомитися з іншими дівчатками, хлопці скористалися з мого довір'я до нових знайомих і прийняли мене до свого гурту, заснованого ними „клубу неморальности”. Зразу ж мені дали роботу – стояти коло будинку опери і слідкувати, вже не пригадую за ким, коли він буде виходити з мужеського виходку над річкою. Прийшовши зі школи, я захоплено оповідала, яка це цікава школа і яке завдання мені доручили члени „клубу неморальности”.

Результат був фатальним, мама нічого мені не сказала, але на другий день пішла до дирекції школи. Батьки всіх членів „клубу неморальности” були повідомлені. Коли я прийшла до школи, ніхто з цілої кляси

зі мною не розмовляв. Довгий час мене ніби не бачили і обминали, як зрадника. Всі, крім Марусі Калер. Вона в своїй доброті не поділяла загального обурення. Нас це зблизило і аж до матури ми сиділи завжди разом, були вірними приятельками. Ляля – Марина Антонович у своїй статті „Від учениці до вчительки” та в „Альманасі української гімназії в Чехії” описує цю подію так: „Мирослав Григорійв заложив тайний „Інститут неморальности”. Він склав програму, куди входило читання „пікантних” книжок і перегляд фільмів, заборонених для молоді. Він виписав всім членські квитки з точно підробленим підписом директора школи. Була ця справа зовсім невинною, та із-за Галі Мазепи наробила багато шуму серед родичів та професорів школи”.

Так довгий час я приходила до ворожої кляси, маючи на своїй стороні лише приятельку Марусю. Але сталася подія, яка затьмарила мій гріх. Наш засновник „Інституту неморальности” зник разом з інтернатською дівчиною з молодшої кляси. Цитую знову слова Лялі Антонович: „Дівчина походила із Західньої України, дуже тужила за родиною, а Мирослав, здається, взявся перевести її нелегально через Карпати. Мирослав незабаром повернувся назад. Справу зам’яли, і йому дозволили складати матуральні іспити екстерном. Але у клясі нам його дуже бракувало”. Також смерть пана Коваля, батька Суслика, що довго хворів на туберкульозу, трохи затьмарила мою зраду. Суслик тяжко переживав втрату батька і ми це відчували.

Після гімназії я пішла до української студії, що розрослася у велику школу. У Львівському часописі „Нова хата” був об’явлений конкурс на крашу сукню, її потрібно було змоделювати, використовуючи деталі народного одягу. Я зробила малюнок у професора Лісовського і з його благословенням післала до редакції.

На мою радість мій малюнок надрукували на обкладинці.

До студії приходило багато нових людей. Крім італійсько-французьких сивих малярів у професора Мако вчилася Оксана Лятуринська, що в той час ще добре почувалася. Вона була улюбленою ученицею професора. Він також цінував пані Білецьку, матір Калинки і Ялинки. Вона, потрясаючи своїм світлим волоссям, з дитячим захопленням рисувала чарівно скреслені малюнки. Професор Мако вмів відкривати таланти. В нього також вчився професор з Української гімназії Іван Паливода. Коли хтось хвилювався чи сердився, він радив:

- Візьміть великий пензель і заспокойте ним те, що вам не вдається. Під вечір до студії заходили старші учні з „УМПРУМ” (художньо-промислової школи): Цимбал, Коля Кричевський, Василь Хмелюк, що намалював прегарний портрет Галі Яковлевої і приніс до студії показати. Галя недавно приїхала з Франції і вивчала скульптуру у професора Стаховського. Обоє зійшлися в смаках: професор любив ліпити різних звірів, Галя також. Курс скульптури також вів професор Русов. З ним нас вітала чарівним французьким акцентом його пані, Наталя Геркен-Русова. Вона була племінницею Дмитра Володимировича Антоновича. В їхній хаті я пізнала брата Марусі Омельченко-Феденкової. Вона жила також в Празі і мала синочка Богдана. Моя мама була його хресною, а я подарувала йому скрипку, на якій колись на прохання мами мусіла грати. Омельченко, брат Марусі, мав велику любов до дівчини, що також приходила до студії – Зені Зарицької. Коли під вечір я приходила до студії, там вже всі по-особливому відпочивали. Марусин брат та Зеня бігали між нашими мольбертами і тихенько ховалися, сміючись, а потім знаходили одне одного. Ми винайшли цікавий спосіб малюнку, малювали олійними фарбами образ, і перебивали його на порожнє полотно. Так

можна було повторювати декілька разів, малюнок і відбитка були особливими і артистичними.

Пізніше Богдан та Зеня поїхали до Франції. Жили на провінції, у власній хаті і ввесь час малювали. Коли Омельченко помер, Зеня залишилась сама серед французьких селян. Коли я з Сусликом у 1973 році була в Парижі і ми бачилися з Богданом Феденком, племінником Омельченка, він нам розповів про трагічну смерть Зені Зарицької. Живучи одна, без приятелів, вона ворогувала з місцевою дітворою. Діти її дратували, кидали в неї камінням, а вона відганяла їх від себе і лаяла. Однієї ночі хтось підпалив її хату і Зеня в ній згоріла. Разом з нею згоріли і всі праці її чоловіка. Тепер члени української колонії у Франції шкодують, що не допомогли їй свого часу.

Наша гімназія переїхала з Праги до Жевниць. Це було невелике містечко, віддалене від Праги на декілька залізничних станцій. Інтернат переїхав разом з гімназією. Ми, їздючи до Праги, діставали залізничні квитки, які могли використовувати з Праги до Жевниць і назад скільки завгодно. Мій квиток був на ім'я Малини Мазепової, бо ім'я Галина там ніколи не чули, а в Чехії було багато родин „без визнані” – без релігії, що називали своїх дітей Суботка, Понеділок, так що ім'я Малинка було для них зовсім звичайне.

Ми вчилися в будинку місцевої школи. Чеські учні мали зайняття зранку, а ми – після обіду. Зранку я ходила малювати до студії, а потім від Вільзенового двірця їхала до Жевниць. Чекаючи, поки там відкриють ранішню школу, ми грілися на сонці і купалися в гірській Бероумці, далі вона була глибокою.

З Праги їздили Маруся, Ляля, Василь, Суслик і я. Оксана потім приєднувалася до нас в Черженицях, де Беровка була ширша і недалеко від того місця впадала у

Влтаву. Оксана жила біля того місця, бо її мама, пані Косач, полюбляла свіже повітря.

За ці два роки в Жевницькій гімназії Суслик і я зробилися закоханою парою, нас схвалили учні і викладачі. Не дивлячись на те, що аж до матуральних іспитів я сиділа з Марусею Калер, наша з Сусликом любов не вгасала. Перед матурою наша кляса видала журнал. Всі щось написали до нього, а я проілюструвала. Журнал вийшов на славу. Суслик написав туди гарні вірші, які примусили Олега Кандибу (Ольжича) написати на них пародію, потім дуже популярну в цілій школі. На жаль, Олегова пародія перекреслила всі Сусликові бажання писати. Суслик ніколи більше не писав віршів. Родина Олеся жила тоді в Жевницях. Пані Кандиба віддано працювала з дівчатками з інтернату, викладаючи їм французьку мову. Мій улюблений поет Олександр Олесь ловив рибу в Бероумці.

Матуральні іспити ми робили в присутності чеського заступника міністра освіти. Матуральне свято відсвяткували в Жевницях. На це свято я собі вперше зробила перманент.

Після закінчення гімназії я знову складала іспит до Мистецько-промислової школи. Тато з кимось домовився про протекцію і мене туди прийняли. Малюючи ту саму стару модельку, що й раніше, ми зустрілися з Їжі Трнкою. Його прийняли також. Василь і Суслик записалися до Високої Технічної школи. Василь поступив на архітектурне, а Суслик на електричне відділення. Ця справа цікавила Суслика з дитинства, коли ще він будував свої радіоапарати. Його мама дістала йому стипендію на навчання. Маруся почала вивчати фармацевтику. Не навчаючися добре в середній школі, вона дуже добре показала себе на фармацевтиці. Оксана вступила до консерваторії на педагогічний відділ, а крім того, вивчала англійську та італійську мови. Ляля, наслідуючи свого

тата, пішла вивчати історію мистецтва та гімнастику.

Приїхавши до Подєбрад після іспитів, я побачила, що мої товариші вибирають, що їм вивчати. Олесь Тимошенко переїхав до Праги, щоб там вивчати архітектуру. Калинка брала лекції клясичного балету і вирішила, що це буде її професією. Дочка професора Чернявського вивчала балет дуже старанно. Тоді вона була ще маленькою біленькою Арочкою. Калинка в дев'ятнадцять років стала делікатною, дрібною панночкою з гарним виразним обличчям, світло-синіми очима та попелястим волоссям. Вона захопилася балетом і поїхала на навчання до Парижу. Багато пізніше ми зустрілися в Празі і вона оповідала про своє життя, про її пригоди під час праці в різних залах, про танець семи серпанків.

Наші з Сусликом романтичні почуття продовжувалися і після гімназії. Мій тато побачив це, і одного разу, коли Суслик зайшов до нас, запитав його:

- Бачу, що ви обоє закохані, як ви собі уявляєте, чи ви збираєтеся одружуватися з Галею?

Суслик перелякався:

- Як я можу женитися? Я мушу вчитися, щоб дістати посаду. Моя мама вдова і заробляє шиттям. Ні, я не збираюся женитися.

З того часу між ними почалася ворожнеча. Після того Суслик, часто обіцяючи мені писати, поїхав до пластового табору на Закарпаття. Там були тоді Олег Кандиба, Новицький, Забавський, якого ми потім, упродовж багатьох років, завжди знаходили в Українському Вільному Університеті в Мюнхені.

Мої рідні хотіли повезти мене в гори, бо я, ніби, змарніла. Мама не могла їхати і Таня залишилася з нею. А я поїхала з татом в Крконоше, місце на північних кордонах Чехії, відоме зимовим спортом.

Ми жили в селі і кожного дня ходили по відомих

туристських місцях. Я собі купила палицю і в кіосках давала прибивати на неї значки з місць, де ми були. Одного дня, як завжди, ми направилися в дорогу. Пополудні пообідали в гірському пансіоні, я дозволила прибити новий щитик на мою палицю. Було ще рано повертатися додому, погода була прегарна і я умовила тата піти трохи далі. Дорога піднімалася повз молочно-блакитний потік, що скакав між скелями. В лісі було повно чорники. Сонце в горах світить довше, ніж у долині, у тата на годиннику була шоста година вечора. Вже не варто було повертатися в долину. На дороговказі з кілометрами ми побачили, що недалеко Снежка – найвища гора Крконошів. Зовсім не втомлені, ми піднялися на неї, а пройшли шістдесят кілометрів! Перед тим, як лягати спати, ми довго сиділи в ресторані готелю, де горів великий ватран. Через вікна виднілися ланцюги гір. Місяць освітлював краєвид. В світлі місяця в заглибинах гір де-не-де блищав вічний сніг. Це була прегарна прогулянка.

Повернувшись до Праги, всі мої приятелі почали навчання у вищих школах. Я також вперше пішла до Художньо-промислової школи „УМПРУМ”. Вона знаходиться в сірому старому будинку над річкою Влтавою, недалеко будинків Карлового університету. Ввійшовши у високу браму школи, я побачила гурт людей: старих, молодих дівчат, кілька ніби безробітних хлопців. Це був „торг моделів”, що чекали, щоб їх вибрали учні на цілий тиждень. Так робилося щопонеділка. Вибрані моделі піднімалися по широких сходах до кляс. Старі люди вибиралися для портретів, молоді – для актів.

Мене було прийнято до школи професора Зденека Кратохвіла. Цей вибір було неможливо змінити. Шість років потрібно було малювати в школі свого професора, зміна можлива була лише в тому випадку, якби хтось

захотів змінити художню школу на скульптурну. Наша кляса складалася із зовсім нових учнів і професор теж був новим. Він тільки що приїхав з Німеччини, там працював у гумористичному часописі „Сімплісісїмус” і разом з відомими художниками був спеціалістом в ілюстрації. Ми всі перезнайомилися ще перед тим, як до нас зайшов професор, до нашої групи потрапив також Трнка. Скоро прийшов якийсь чоловік, він привів модель на портрет і сказав, що наш професор не прийде, отже ми мусіли працювати самі. Наступного дня наш професор знову не прийшов. Він одужував після отруєння білою фарбою (тетано), що використовував при корекції малюнків. Так пройшло декілька днів. Одного понеділка, точно о восьмій годині, до нашої кляси з’явився рожевий лисий чоловік. Це і був наш професор Зденек Кратохвіл. Він не цікавився тим, що ми малювали, тільки хотів нас навчити своєї теорії, як розрізняти мистецтво від немистецтва: „Кожен малюнок мусить мати знак нескінченности в центрі”. В кожному малюнку, чи то Леонардо да Вінчі, чи то Пікассо професор знаходив цей знак нескінченности. І кожен предмет, чи людська постать навколо цього знаку мусіли мати однаковий силует спереду і ззаду. Ми слухали професора і не вірили своїм вухам. Чотири години зранку, як не було історії мистецтва чи дескриптивної геометрії, і дві після обіду, ми змагалися на практиці, малюючи „нескінченність”. В композиціях це вдавалося, але при малюванні з моделей цього досягти було багато тяжче. Так ми формувалися, самі не бажаючи того, в добрих рисункарів, але не мали охоти до праці. Спочатку ми жалілися дирекції, просили, щоб хоч комусь з нас дозволили перемінити того професора, якщо не можна було змінити його для всіх, але з цього нічого не вийшло. У нас були деякі учні, що дістали диплом нашої школи, вони могли викладати в інших школах, їм було

байдуже. Решта з нас мусіла продовжувати науку. В нашій класі була представниця з УМПРУМ – Ганка Маєрова. Вона була дуже білою і дуже круглою. Також у нас був один учень з Закарпаття, що несміливо її подивляв. Він по всіх правилах „нескінченности” малював композиції з заокругленими жіночими актами. Це був Федір Манайло. Я з ним говорила українською мовою. Тепер в радянських книжках я зустрічала репродукції з музейних малюнків Манайла, з його улюбленого краю, який він зображував у вогняно-червоних кольорах.

Крім теоретичних матеріалів, пару разів на тиждень від п'ятої до сьомої години ми ще мали „вечірній акт”. Це були рисунки з моделей, що кожні кілька хвилин змінювали свою позицію.

На зустрічі з Сусликом залишалось мало часу. Ми щодня бачилися пополудні, коли обідали в студентській їдальні „Страковці”. Ця їдальня була близько студентських центрів, потрібно було тільки перейти міст через Влтаву. У їдальні були дві соціальні частини, знизу – для пролетарів, а на другому поверсі – для студентських „багачів”. Різниця була в ціні, бідні мали суп і м'ясо з „кнедлями”, для всіх однаково, кому не вистачало, міг замовити ще велику порцію „кнедлів” з підливою, так що голодним звідти не виходив ніхто. На горі обід коштував багато більше. Не треба було стояти в черзі коло кухонного віконця. До „багачів” підходили офіціанти з меню, що складалося з трьох страв. Ми з Сусликом з насолодою обідали в пролетарській частині, не уявляючи, що колись зможемо їсти нагорі.

В цьому році до української студентської колонії в Празі приїхали три нові учні. Вони були з тих, з якими ми заприятелювали: Левко Стаховський, син лікаря з Берегова на Закарпатті, що приїхав вивчати медицину, та дві сестри Манжули, Галя і Ліда, які були з-під Берегова,

де їхній батько, родом з кубанських козаків, на мадярських кордонах вів великий маєток.

Сусликова мама, Галина Рафаїлівна Коваль, діставши для сина стипендію на науку, вирішила поїхати жити до Парижу. Вона мала тільки тридцять п'ять років і хотіла ще раз вийти заміж. В Празі їй ніхто не подобався. Поїхавши до Франції, вона знайшла там добру працю: шила сукні для домів „от кутюр”. Їй все ж таки вдалося там вийти заміж за Годю, колишнього офіцера, світловолоного і слухняного.

Суслик винайняв собі кімнату і почав життя самостійного студента. В Празі було багато свят, концертів, вечірок, на яких всі ми зустрічалися. Суслик, Василь Макаренко і новоприїжджий Левко Стаховський заприятелювали і стали називати себе „три мушкетери”.

Сумуючи на нецікавих лекціях в УМПРУМ, я почала вдома малювати олійними фарбами. Мені відкрився новий світ кольорів. Ще до того ми пройшли в школі короткий курс хемії фарб, що робило цю техніку ще цікавішою. Я, ще живучи у Львові, ходила на виставки українських мистців. Пригадую образ Петра Холодного (батька), що зробив на мене дуже велике враження, це був образ про пісню:

Ой у полі жито копитами збито.

Під білою березою козаченька вбито.

Тепер, прочитавши про відомі львівські виставки українських мистців АНУМ, я післала туди свою роботу олією на гуцульські мотиви. Її прийняли і виставили в музеї. Я була з того дуже горда.

Наближалось літо і шкільні вакації. Мамі Суслика в Парижі було добре і вона кликала сина до себе. Студентки запропонували мені поїхати на місяць до пластового табору на Закарпаття. Зібралось багато знайомих. Після табору малий гурт пластунів мав нести

заборонену в Польщі літературу пластунам з Галичини. Зустріч мала відбутися на польсько-чеських кордонах, на Говерлі. Якби я була в тому гурті, то могла б побачити Ясіне, яке раніше могла відвідати разом з батьками, але не відвідала. Суслик радив мені прийняти це запрошення, бо сам він був старим пластуном. Підготована, я склала присягу і дістала однострій.

Пластовий табір був недалеко Мукачева. Один місяць ми прожили на галявині, біля смерекового лісу і гірської річки. Кожна з нас мала свій намет, в якому лава з дощок, застелена свіжим сіном, була пахучим ліжком. Я ніде так солодко не спала, як там. Коли після табору ми повернулися до Мукачева і спали в хаті на ліжках, я не мала чим дихати. В таборі було вогнище, на якому по черзі варили їжу. Вночі довго сиділи коло ватри і говорили про різні справи, а також розповідали про себе і співали. Вдень ми снідали і, зібравшись, робили різноманітні вправи. В неділю до нас приходили гості. Деякі пані потім жалілися на мене. Я навчилася добре кидати пластовим ножем і мені хотілося це показувати прилюдно, щоб всі бачили, як добре я це роблю. Однієї такої неділі пані Устянович, що була однією з наших провідниць, привела гостя – свого приятеля, чеського письменника Івана Ольбрахта. Це був невисокий старший пан з сивим волоссям і лагідними синіми очима. Я не побачила, що ми маємо візитера. Лежала собі в траві коло мого намету. Думала про Суслика, що був далеко в Парижі, і про те, як моя родина забороняє мені з ним бачитися. Із закритих очей в мене по обличчі текли сльози.

– А це Галя, – почула я над собою голос пані Устянович, що знайомила гостя з кожною з нас. Івана Ольбрахта нещодавно випустили з в'язниці. Він сидів за свою останню книжку „Микола Шугай – опришок”, в якій описував несправедливості чеської влади на

Закарпатті. Письменник побачив мої сльози. Як оборонець всіх покривджених, він звернув на мене особливу увагу, почав мене розпитувати:

– Галько, що вам зробили, чого ви плачете?

З цього часу він рахував себе моїм приятелем. Раз у Празі він прийшов до нас з пакетом цукерок. Тато відкрив йому двері, вони познайомилися і мій оборонець побачив, що мені нічого не загрожує. Пригадую, ми зустрілися на вулиці. Іван Ольбрахт подарував мені цигарки „Кемел”, що в ті часи ще не були відомі в Чехії. Він розказав мені, що ці цигарки привозять контрабандою в бочках від рому. Суслик і я цей пакетик викурили. Чеські дешеві цигарки „Зорки” були дуже гіркі, і я ніколи більше не курила, але Суслик, на жаль, курить і досі. Останньою вісткою, що я мала від Івана Ольбрахта, був лист до мене, коли він довідався про смерть моїх двох синків і моєї мами від американських бомб у Празі в 1945 році. Згадую його гарний чеський вислів: „матічко седмі болестна”.

За місяць пластовий табір закінчився. В Мукачеві зібрався невеликий гурт, щоб іти на зустріч з галицькими пластунами на кордон. Пішли туди Славка Бірчак, Богдан Алискевич – студент з Праги, Бажанський і я. Більше не пригадую нікого. Ми вирушили, навантаживши наплечники торбинками з цукром, рижем, кашами, кавою, тощо. Цілий день ми піднімалися на гору, ввечорі зупинялися і розкладали ватру. Якась добра душа варила їжу. Я була такою втомленою, що зразу заснула.

Вранці, на загальне обурення, я витягнула з мого наплечника на траву кілька торбинок з їжею і мої тяжкі запасні черевики. Так на моїй наболілій спині полегшав наплечник. Всі мене лаяли і шкодували, що взяли з собою. Але вже було запізно посилати назад і я, як „чорна вівця”, лишалася з гуртом усю дорогу. За декілька днів, ідучи і ночуючи на хребтах гір, я привчилася до прискореного

маршу. Так ми добралися до містечка з мінеральними водами – Квасів. Ми зійшли в долину до містечка, бо там для нас були інструкції про зустріч. Зупинилися у великій хаті української родини, що мала зв'язки з пластунами з Галичини. В хаті збиралася українська молодь. Було багато сміху, розмов, хтось бігав туди-сюди. Я нікого з гостей не знала. Знайшла канапу біля стіни. Пригадую, вона була в рожевих квітах, стилу рококо. Ніхто мене не шукав. Я прилягла на канапі й задрімала. А тим часом принесли вістку, що зустрічі не буде. Здається, на кордонах була польська варта і пластунам з обох боків було небезпечно бачитися. Наша група роз'їхалася.

Наука в УМПРУМ починалася за місяць. Я була занадто втомленою, щоб їхати оглядати Ясіне. Кваси мені подобалися. Там мені тато Асі Коржиньовської, учениці з нашої празької гімназії, знайшов місце, де можна було зупинитися. Я мала жити недалеко його будинку, в хаті Анни Кобаль. Хата ділилася на дві частини, в одній кімнаті жила Анна, в другій – я, посередині були двері надвір, в сінях спали кури.

Кваси мали мінеральні джерела. В самому центрі були дерев'яні лазні, що по п'ятницях натоплювалися і наповнювалися багатими жидівками. Ми з Анною користувалися джерелом, що було якраз навпроти її хати, потрібно було тільки перейти дорогу. Джерело витікало з червонопофарбованої скелі. Вода у ньому мала залізо. Також вона була приємного смаку квасної содової води. Ми з Анною носили відра мінеральної води до хати, де нагрівали її і купалися. Вода приємно освіжувала.

По неділях Анна купувала у пана Коржиньовського великі кристалі солі і ми йшли на полонину відвідати її корову. Корова паслася від весни до осені. Там же були і всі корови з околиці. Пастухи жили в колибі коло них, доглядаючи стадо і доячи корів. З молока робили масло,

бриндзу і білий сир – вурду, що мені дуже смакував. Анна діставала свою частину молочних продуктів, а коровка з насолодою лизала шматки солі. Так ми мали зайняття на неділі.

Одного дня Анна пішла високо в гори відвідати своїх старих родичів. Старий газда нарікав: „Гостець мя ломить”, – і показував свої ревматизмом скривлені руки. А старенька газдиня мені оповідала, що люди з Квасів походять з Поділля від родини Ковалів, яка тут оселилася. Вона витягала зі скрині оксамитну керсетку, яку її бабуся–нанашка привезла з України. Старі називали мене „княгинька”.

Я не нудилася в хаті Анни Кобаль. В крамниці пана Коржиньовського можна було дістати все, що мені було потрібно. Там можна було купити полотно для вишивання, вовняні нитки дуже гарних кольорів, яких не мають бавовняні волічки (мені дуже подобалися нитки „брандувистого” – бурячкового кольору). Особливо на старих вишивках вовна світліла і мала пастелеві відтінки. Анна мені позичила декілька старих вишивок і я почала вишивати гуцульську сорочку для Суслика. Крім того, пан Коржиньовський дістав мені олійні фарби і льняної олії. Я розрізала мішок, намастила його олією, перемішаною з порошковою крейдою, і вийшло прекрасне полотно для малювання. Для мене сиділи мої веселі моделі: хлопчик і дівчинка, що все сперечалися, де вони „ся май скобочуть”, а за ними – „оборіг, повний сіна”. Вони називали мене „панійка”. Здається, їхній портрет я вислала пізніше до АНУМ, бо не пам’ятаю його вдома. Так і проминув час вакацій. Вже почала працювати місцева школа. Вчитель прийшов познайомитися зі мною. Ми сиділи на лаві і розмовляли, а Анна сиділа між нами. І так вона сиділа під час усієї візити, бо не належало залишати панну наодинці з молодим чоловіком.

Почалися дощі, і гори зранку курилися мрякою. Гілля, що сушилося на пічці, вночі світилося від вогкості. Сорочка для Суслика, вишита вовною по-гуцульському, була готова. Пришов час повертатися до Праги.

Рік почався наукою, святами і заборонаю родини на побачення з Сусликом. Щоб не повертатися рано до хати, я собі взяла курси англійської мови і гімнастики Далькроза, на яку мене намовила моя приятелька і помічниця в математиці Шура Сіроколко. Цікаво, що в щоденному житті поважна, строго зачесана і одягнена, в гімнастичній залі вона мінялася до невпізнання; її гарне довге тіло з'являлося в чорному трико, очі ставали більші і тісно зачесане вузлом волосся тільки підкреслювало її гарну шию. Крім того, технічно вона була справжньою балериною. Шкода, що не мала на це амбіцій.

В цьому шкільному році до кляси Кратохвіла прийшла нова учениця – Бінка (Сабіна). Вона була болгаркою, дочкою болгарського посла в Чехії. Ми якомсь зразу потоваришували. Вона мене запросила до себе. У них удома мати і сестра Елька напоїли мене кавою з невідцідженою гущею, взагалі, прийняли, як підхожу приятельку для Бінки. Після того випадку настав мій час вечірок і балів. На балі ходили разом Бінка і Галинка. Моя мама була задоволена приятелюванням з родиною болгарського амбасадора. Мама витратилася на бальові сукні для мене. Одну дозволила пошити так, як їй подобалося, другу – як мені. Мені подобалася сукня чорна, ззаду до землі, а спереду – до колін, вона була такою, що дехто цікавився: „Хто помер у Галинки?”

Щоб перешкодити моїм зустрічам з Сусликом на баях, хоч він і не танцював, мама звернулася до братів Гайдовських, учнів господарської Академії в Подєбрадах. Обидва хлопці мали наречених: Лесь – Оксану Шимановську, а Вова – Лялю Антонович. Як мама

умовляла Вову на цю бальову політику, не знаю. Але на кожні танці мене відводив і приводив молодий Гайдовський. Він був світловолосим, високим футболістом і до того ж добре танцював. Але всі мамині намагання багато не змінили в наших відносинах із Сусликом, хіба що лиш те, що Суслик і Василь записалися на курси танців.

Професор Кратохвіл одного разу привів до нашої кляси пана, що мав фабрику килимів. Він у всіх клясах замовляв проєкти на килими. Ми з охотою взялися за роботу. Я зробила ескіз з нерегулярних сито-синіх, сірих, рожевих і білих плям. Фабрикантові сподобалось, але він сказав: „Ваш малюнок повний почуттів. Не підходить, щоб його стелили на землю, не дозволяйте, щоб по ньому ходили ногами.”

Це було в 1932 році. Тепер у 1989 році Круз Діяза, премійований у Франції і у нас, у Венесуелі, майстер, що викладає в університетах і пояснює завдання сінетики: „Мистецтво мусить вийти надвір, для вжитку людей, на підлоги, на мури, на сходи, а не бути повішене на цвях, як образ, повішений у закритій хаті.”

Пригадую, показували раз на телебаченні випадок з візити одного венесуельського экс-екс президента до одного з арабських нафтових магнатів. Араб прикрасив президента ланцюгом з дорогоцінного каміння, а той дав арабові шкатулку з прозорого пластика, розміром приблизно кубічний метр. В середині були натягнуті чорні і білі дроти, які робили враження руху. Араб здивовано відступив: „Це Хезус Сото”, – пояснив наш президент. Араб на нього ображено зиркнув.

- Сото, – пояснив президент, – наш найбільший сінетичний артист. Цей його твір буде для прикраси вашого саду.

Кажуть, що араби відстали в розвитку мистецтва,

магометанська релігія не дозволяла їм зображувати нічого, крім геометричних узорів.

У нашій родині сталося велике нещастя: моя сестра Таня, хоч і була доброю ученицею, залишила середню школу і перейшла до Празької консерваторії, куди її прийняли до класу фортепіано. Нашу кімнату, в якій ми обидві спали, майже всю займало велике крило фортепіано, позичене за місячну оплату. Таня добре вчилася в консерваторії, як ми думали, але одного холодного весняного вечора, коли я була одна в хаті і мила підлогу в кухні, хтось задзвонив. Я відкрила двері, переді мною стояли поліцаї:

- Тут живе Тетяна Мазепова?

- Так, це моя сестра.

- Вона хотіла втопитися, кинулася у ріку. Ми її привезли, – і вони занесли Таню до кімнати. Вона була майже непритомною.

Я попросила поліцію повідомити нашу маму в „Статньому Здравотному уставі”. Мама скоро прийшла. Коли ми перевдягнули і накрили Таню, щоб зігріти її, вона прийшла до тяти і сказала нам, що один український студент, скрипаль з консерваторії, її не любить. Ми не встигли затопити пічку в холодній кімнаті, як Таня замкнула двері на ключ і нікого не хотіла бачити. Прийшов тато, хотів з нею поговорити, але Таня погрожувала, що як хтось захоче відкрити двері, вона вистрибне з балкона (ми жили на третьому поверсі). Цілу ніч ніхто не спав. Таня, видно, теж, бо на всі спроби зайти до неї, не переставала погрожувати. Я прилягла у ванній кімнаті, намостивши собі у ванну рушників. На другий день тато пішов до консерваторії поговорити зі скрипалем. Я його запам'ятала з наших українських вечірок, але не знала його імені. Це був тихий, нічим не вирізнявшийся, старший за Таню хлопець, який ніколи не наближався до неї. Тато

його знайшов, поговорив з ним. Виявилося, що він навіть не знав імені Тані, а також того, що вона вчилася в консерваторії. Виглядало, що вся трагедія була її фантазією. Але Таня не заспокоїлася і не дозволяла заходити до своєї зачиненої кімнати. Далі лишати її в такому стані було неможливо. Ми викликали лікарів з психічної лікарні. Було тяжко дивитися на маму. Вона дуже переживала. Таню залишили в лікарні. Там їй зробили електричний шок, що її заспокоїв, але пошкодив пам'ять. Потроху її стан здоров'я поліпшувався, та вона ще не могла повернутися додому і жити так, як раніше. Їй було тоді сімнадцять років. Так ми жили без Тані. Мама кожної вільної хвилини ходила до неї, і бачучи покращення в її стані здоров'я, почала вірити, що Таня одужає.

Знову настало літо і Суслик, як і минулого року, поїхав до Парижу, до своєї мами. Мене викликали Галя і Ліда Манжули до себе на Закарпаття. Там їх тато був управителем великого маєтку „Нярошки”, що стояв коло Берегова, майже біля самого кордону з Угорщиною. Тато й мама вмовляли мене поїхати. Відправивши Суслика до Парижу, я вирішила відвідати Манжулят.

На цей раз я купила залізничний квиток аж до Ясіне з поворотом до Праги. Я таки хотіла після відвідин дівчат, перше, ніж повертатися до Праги, побачити це гарне, прославлене туристами село. Не могла собі уявити, що і в третій раз мені цього зробити не пощастить. Пізд виїздив уночі. На світанку, після словацьких кордонів, почали метушитися деякі подорожні. Вони накривалися волосяними веретами і почали, співаючи, молитися. Це були закарпатські жиди. Скінчивши ранішню молитву, запакували свої верети і знову стали звичайними людьми. В полудень потяг приїхав до Берегова. На станції мене чекала Ліда Манжула. На хвилину, щоб привітатися з нею, я лишила куфрик з торбинкою на землі, і цього було

досить, щоб у мене вкрали торбинку, куфрик не встигли. В торбинці були гроші, посвідчення і поворотний залізничний квиток до Праги. Коли пройшов перший переляк, ми пробували її шукати, але всі казали, що тут багато циганів, що крадуть. Так ми нічого і не знайшли. Ліда розповіла мені, що її мама захворіла на тиф і зараз знаходиться в Берегові. Вся родина чергує коло мами. Ясно, що зараз я не була бажаною гостею. Що ж мені залишалось робити без грошей і без поворотного квитка на потяг? Все ж я пішла до Манжул, і коли ми познайомилися з татом, виявилось, що він може вирішити цю проблему (тато виглядав так, ніби зійшов з картини Рєпіна, на якій козаки пишуть лист до турецького султана). Він післав додому зі мною обох дівчат, а сам залишився в місті полагоджувати переїзд пані Манжули додому, бо їй вже покращало. Нас везли на бричці по безкрайньому степу, де паслися череди овець, бігали коні і в калюжах біля криниці-журавля лежали чорні буйволи. Мاستок лежав у зеленому саду, а за ним – „фата моргана”, дзеркало на обрії велике озеро.

Хата управителя була одноповерховим білим будинком з великими побіленими кімнатами і терасою, що поросла диким виноградом. Влітку тераса служила за їдальню і була місцем загального перебування.

Ми відвідали пані Манжулу, дочки любовно називали її „Мура” і пестили як кицю. Вона, навіть як була здорова, майже не виходила зі своєї кімнати. Все дивилася замріяно з вікна на город з овочами і оповідала про своїх „поклонників”, а також про те, що вона вийшла заміж за кубанського козака Манжулу. Тато Манжул вів ціле господарство та кухню. Після сніданку він кликав на терасу куховарку, і посмоктуючи свого рудого вуса, згадував: „Вчора ми їли борщ з м’ясом. Сьогодні можна зварити курку і подати її в сметані з цибулею”, – після

цього ішов у справах управи до маєтку. Він і влаштував для мене справу повернення до Праги. Власники однієї книгарні в Мукачеві, дізнавшись, що я в Берегові, хотіли замовити в мене якусь картину. Пані чекала дитинку, тому я вирішила намалювати досить велике полотно з гуцульською матір'ю і дітям у вишитій сорочині. У врятованому куфрі було все, потрібне для малювання і я якраз малювала садок з хатою. Там був виноградник з чорним виноградом „Ізабелою”, а на яблунях були золоті ренети.

Коли на „Нярощі” скінчилися жнива, готувалося велике свято. Пан Манжула сказав нам якось увечері: „Дівчата, лягайте рано спати, і що б не діялося, не виходьте з кімнати. Прийдуть чеські військові, мадярські господарі з робітниками і циганські музики. Всі нап'ються і тут буде повно п'яних.” Ми скоро полягали в нашій спальні і тому, що свято було в іншій кімнаті, за деякий час заснули. Вранці тато Манжул заглянув до нашої кімнати і занімів. Ми ще спали, а на столику, посеред спальні, лежали шаблі і револьвери чеських старшин. Певно, вони зайшли до нашої кімнати, побачили столик посередині і, щоб не носити свою зброю, поскладали її на нього.

Тим часом підсохло моє полотно з гуцульською матір'ю і її дитинкою. Вже можна було одвезти картину до Мукачева. Я подякувала за все цій гостинній родині, а особливо панові Манжулі за його поміч і бричку з кіньми, що чекали на мене для поїздки до Мукачева. „До скорого побачення в Празі”, – вигукнула я на прощання.

В Мукачеві ми легко знайшли книгарню. Пан і пані чекали на мене. Оглянувши мою картину, вони погодилися її купити. Тому, що мій потяг до Праги вже відійшов, господарі книгарні порадили мені переночувати у них. Не знаю, яким чином Василь Качуровський дізнався, що я в

Мукачеві, але він прийшов до книгарні і запросив мене до своєї хати. Він працював в банку, а коли в 1938–1939 роках була проголошена самостійна Карпатська Україна, Качуровський бував часто в Празі за дорученнями президента Волошина. У нього в хаті ми говорили про можливість виробництва глиняного і порцелянового посуду та прикрашення його закарпатськими візерунками. Пригадую, що потім я робила йому зразки на порцеляновий сервіс, де філіжанки всередині були декоровані смереками. Я люблю прикрашати заглибини. Багато пізніше, вже у Венесуелі, наш басейн в хаті над морем мав на дні трьох русалок, які були зроблені мозаїкою з дрібних венеціанських скелець. Качуровський любив мистецтво. Коли через багато років ми відвідували його в Чикаго, він малював сам. Коли ми говорили з ним, прийшов Федір Манайло, мій співучень з УМПРУМ. Ми збиралися іти вечеряти. Відходячи, Качуровський подарував маленькі шкіряні „постелятка” для мого майбутнього сина. Я їх перевезла аж за море і тепер вони висять на стіні разом з гвахірськими індійськими сандалями – подарунком мого сина Богдана. Ми вечеряли в садку під циганську музику. Попиваючи токайське вино, я провела дуже гарний вечір. Коли я повернулася до господарів, вони вже спали. Зранку мусіла вибачитись, що не була ввечорі з ними і ми розпрощалися. Вони щедро заплатили мені за картину. Ми з Манайлом ще трохи поплавали в річці і найняли карету для того, щоб я могла доїхати до станції. За зароблені гроші я купила квиток до Праги. Він коштував так мало, що я, приїхавши додому, могла за решту грошей купити собі дорогий зимовий плащ чорного кольору.

Після літніх пригод гарно було повернутися до школи. Я вже мала декілька замовлень: обкладинку на вірші Ольжича, поштові листівки народного одягу з різних куточків України, які в мене замовив Олег. Він дістав

потрібні для цього матеріяли. Це були весняні листівки для видавництва пана Сірого. Також мені потрібно було зробити обкладинки на часопис „Нова хата”.

Моя родина все більше й більше звертала увагу на наші з Сусликом зустрічі і докоряла мені за це. Суслик вирішив, що наступного літа ми разом поїдемо до Парижу. Він написав про це своїй мамі. Галина Рафаїлівна відповіла: „Якщо Галя хоче приїхати до нас на вакації, то за це має заплатити мені п'ятсот франків, це за те, що я на неї витрачу”. Де ж мені було дістати п'ятсот франків, а ще й гроші на дорогу. Тому, що до цього часу мої роботи приносили мені деякі гроші, ми з Сусликом вирішили пошукати кращих можливостей. У вільний час сиділи з ним у великих кав'ярнях, замовляли там каву зі збитими вершками. Нам приносили всілякі ілюстровані журнали, часописи та газети. Скоро я навчилася знаходити в них „інспірацію”, трохи змінювала ідею і виходив зовсім інший рисунок. У мене їх приймали в гумористичних чеських журналах. Також я згадала про українські казки й байки про звірів, і наша „Коза-Дерева” з'явилася в дитячому відділі часописів. Особливо добре платив „Пестри Тиден”. В редакціях жіночих журналів я мала щастя, майже щотижня їм були потрібні мої кольорові обкладинки. Це були „Ліст Пані а Дівек”, „Пражанка” і журнал німецької меншини „Фрауен фройде Медхен Глюк”. Наслідки мого старання перевершили всі сподівання. По кіосках з пресою з'явилися мої малюнки, а в банку зростала кількість зароблених крон. Останнім моїм заробітком перед літніми вакаціями був гонорар за портрет однієї моєї приятельки ще з чеської гімназії. Вона хотіла зробити подарунок своїм батькам. Закінчений портрет їй сподобався, і за виручені за нього гроші я купила чорний куфер на дорогу, який був обрамований жовтою шкірою, про який ще недавно я не могла і мріяти.

Як останню прикрасу на дорогу, я дістала гокейним м'ячем по голові: цією весною заснували у „Високошкольськiм Спортi” для чеських учениць гокей на травi, вони виступали проти студенток з нiмецької меншини. Нiмки були сильнiшi, нiж ми. В групi, що скупчилася навколо м'яча, одна нiмка пiдняла свою ключку вище, нiж дозволено, i вдарила мене м'ячем у чоло. Дякуючи цьому, ми виграли, а я дістала криваву гулю. На фотографiях, якi Суслик зробив по дорозi до Парижу, я стою перед вiкном „Орiєнт-експресу” з чорною дiрою в чолi. Коли вдома я сказала, що хочу їхати разом з Сусликом на лiтнi канiкули до Парижу, наші прийняли це як неможливу фантазiю. „Нi в якому разi ми тобі цього не дозволимо робити, – сказав тато. – Крiм того, у нас немає стiльки грошей”. Прийшлося нагадати, що я вже повнолiтня, i показати банкову книжку iз заробленими грошима. Нiчого не можна було вдiяти проти мого рiшення. Мама прийняла це бiльш спокiйно. Нашiй Танi полiпшало i її вiдпускали додому, вони з мамою вiїздили до Черновiц на вiдпочинок, де проходилися по лiсових стежках i купалися в Бероумцi.

В день нашого вiд'їзду тата не було вдома. Але бiля „Орiєнт-експресу”, котрий приїхав зi Стамбулу i їхав до Парижу, ми його зустріли. Він прийшов попрощатися. Ми мовчки обнялися. Потяг рушив, я дивилася крiзь вiдчинене вiкно на черновiцький лiс. На дорозi, що пересiкає колiї, стояли Таня з мамою i, пiднявши руки, прощалися з нами. Я також встигла помахати їм з вiкна, почувуючи нiби провину за те, що я їду, а вони залишаються.

В Парижi на нас чекала Галина Рафаїлiвна зi своїм новим чоловiком, росiйським старшиною, тихим i в той час безробiтним. Вона працювала для великого „Мезону”, беручи шиття додому. Стояла велика спека. Спочатку ми

наговорилися і виспалися, а потім Суслик мене повів познайомитися зі своїм улюбленим приятелем паном Рудичевим. Він був директором бібліотеки імени Головного отамана Симона Петлюри. Петлюру вбив у Парижі в 1926 році російський комуніст Шварцбарт. Я ніколи особисто не знала Симона Петлюру, лише пригадую листівку його дочки, Лесі Петлюрівни, до мого тата, на якій було написано: „Посилаю вам мою „личку”. Вона померла в Парижі від туберкульози. Старенький і майже сліпий пан Рудичів зрадів, побачивши Суслика, що привіз показати йому свою наречену.

Суслик показував мені багато туристичних місць у цьому гарному місті. Особливо сподобався Версаль. Стільки простору, води і зелені після готичної Праги. Також мене зачарував рожевий „малий” Тріанон. Потроху я привчилася їздити на метро, що мало особливий запах і чорноту. Я переважно їздила до Лювру. Раз я трохи налякалася, коли один зі сторожів в уніформі покликав мене подивитися на мумію. Покинувши велику залю, ми пішли напівтемними лябіринтами коридорів. Сторож зупинився біля невеликих дверей у стіні. Відкривши їх, він сказав мені: „Вуаля” і я зайшла в невелику комірчину. Там лежав забальзамований гнідий скелет.

- Зверніть увагу, що в цієї мумії законсервувалися нігті на руках, - показував мені сторож. Мумія була меншою, ніж теперішні дорослі люди.

- В ті часи всі були такі, чи це була дитина?

Мені якось несподівано зробилося страшно. Я налякалася не скелета, а сторожа. В літній сукенці і сандалях на босу ногу, я не подавала багато надій на грошову нагороду. Лювр сьогодні був повний більш підхожих відвідувачів. Подякувавши, я поспішила вийти до світла великої залі.

Одного разу до нас прийшов Микола - Коля

Кричевський, син Василя Кричевського. Він трохи раніше, ніж я вчився в Празі в нашій УМПРУМ. Я час від часу бачила його в Українській студії. Не думаю, щоб він мене пригадував. В той час з місцевих мало хто залишався в Парижі. Микола дізнався, що з Праги приїхали студенти і прийшов нас відвідати. Мене в той час не було. Я пішла до крамниці на нашій вулиці купити якісь дрібниці, пригадую, чогось бракувало на кухні. Я пішла боса, з розмальованими нігтями на руках і ногах в колір, який Тодя, чоловік Галини Рафаїлівни, називав „Разлюлі-маліна”. Крім того, я була одягнена в квітчасті довгі штани з модної в той час матерії, які мені пошила мама Суслика. Коли я така „гарна” прийшла з закупамі, Коля на мене глянув з презирством, – не чекав зустріти таку персону. Але потім, коли ми розмовляли, призвичаївся. Говорили ми про Прагу і спільних знайомих, я йому потім показала портрет Суслика, що якраз малювала і перше погане враження на гостя, яке я справила, забулося. Під час нашого перебування в Парижі Коля був нашим провідником. Чотирнадцяте липня ми святкували з ним на вулиці в кав'ярні між танцюючими парижанами. Він водив нас на різні цікаві виставки, показував нам свої акварелі з Парижу та Венеції, заводив до майстерні відомого українського маляра Дядинюка, що якраз малював великі портрети князів і королів з історії України. Пізніше ці полотна вийшли в численних репродукціях, листівках і книжках. Ще й тепер я користувалася ними, малюючи у 1980 році тисячоліття хрещення Руси-України Володимиром Великим. Ми з Сусликом двічі були в Паризькій опері. Раз бачили „Фавста”, а потім – „Аїду”. Опері були такими, як і мають бути. Але найбільше мене вразило те, що навіть на найдешевші місця Суслик мав вдягнути краватку та костюм. Коли ми поверталися до Праги, в моєму куфрі було декілька нових суконь „де от

кутюр”, а також відрізи прегарної матерії, з яких вдома я пошила собі різноманітний одяг. Це були подарунки Галини Рафаїлівни. Потяг по дорозі до Праги надовго зупинявся у великих містах. Раз ми вийшли оглянути Нюрнберг, де мені найбільше сподобалася готична стара середина міста з площею ніби ще з часів казок братів Грімів. Суслик звернув мою увагу на вітрини:

- Подивись, майже скрізь тут мають прикраси з „гакенкройцем” – хрестом свастики, знаком Гітлера. І справді. Я здивилася на ніж, що був схожий на мій скавтський. На червоному фоні він мав „гакенкройц” і напис: „блют унд ере” – „Кров і честь”.

Коли ми приїхали до Праги, дізналися, що мама змінила помешкання. Тепер вона жила на третьому поверсі в одному з невеликих будинків недалеко праці. Таня була здоровою і жила вже з мамою. Тато був у Подєбрадах. За декілька годин після мого приїзду мама мені сказала: „Після твого від’їзду проти нашої волі до Парижу ми не хочемо тебе бачити в нашій хаті. Влаштуйся десь інде, я тобі буду платити місячну допомогу”. Ця допомога була чотириста крон на місяць, це для мене були великі гроші. Я мала щастя: в будинку недалеко винаймалася мансарда. Тому, що в ній були вікна на даху, місячна платня за неї була малою. Я винайняла це помешкання і опинилася в справжньому ательє. Там були ванна кімната, пічка, на якій можна було варити їжу і разом з тим обігрівати кімнату та комірчина на вугілля і, дякуючи вікнам на даху, було завжди багато світла. Я туди принесла свої речі, які потім докупила: матрац, два стільці і стіл.

За деякий час і в Суслика сталася біда. Його оцінки в „Техніці” не були досить високими і у нього забрали стипендію. Пані, у якої жив Суслик, сховала його речі й годинник за те, що він не платив за кімнату вже пару

місяців. Засоромлений, він прийшов жити до мого „ательє”. Коли в нього запитували, чому ми не одружуємося, живучи разом, він відповідав: „Ні за що не ожениюся на зло її татові”. Скоро Суслик знайшов працю в одному підприємстві радіоапаратів. Він їх ремонтував і допомагав продавати. Я далі вчилася в УМПРУМ. Навіть піднялася в очах професора Кратохвіла, бо, підробляючи в різних часописах, занесла до редакції „Сімплісісімуса” кілька гумористичних малюнків, де їх і надрукували. Редакція цього гумористично-політичного часопису складалася в більшості з жидів. Вони, передбачаючи зміну влади, переселялися до Праги. Тому і редакція ця була сумною в чужому осередку. Коли учні нашої кляси зійшлися раз у моєму „ательє”, туди також завітав професор Кратохвіл і привів із собою відомого маляра з „Сімплісісімуса” – Райне. Головним господарем, що розважав славних гостей – німців, був Суслик, якого професор Кратохвіл представив маляреві як мого „лібгабера”. Більше ніхто з нас по-німецькому не говорив.

В УМПРУМ для тих, хто мав закінчені теоретичні курси, була можливість закінчити школу на півроку раніше. Я і ще двоє учнів з інших клясів це мали. Тому ми вирішили записатися до Академії Пластичного Мистецтва на „чесний рік”. Потрібно було принести диплом – взірць про закінчення Художньо-Промислової школи, а також кілька своїх малюнків. Ми втрьох домовилися прийти разом до канцелярії Академії. Коли я, трохи запізнившись, прийшла туди, хлопці вже полагодили всі справи й пішли. Виповняючи формуляри і віддаючи свої документи і звіток малюнків, я побачила, як хтось увійшов до канцелярії. Це був директор Академії, великий маестро Швабінський. Він після Манеса вважався найбільшим чеським художником. Це був високий, в роках, з греківською борідкою і пишними вусами чоловік, він мав манери великого пана. Побачивши

мене, запитав: „Чим вам можемо служити, панночко?” Я йому відповіла, що я закінчила УМПРУМ і хотіла б доповнити свою освіту ще одним роком в Академії. Хоч я вже двічі пробувала сюди вступити, мені не вдавалося це зробити, але все ж хотіла спробувати свого щастя ще раз. Коли ми втрюх у визначений день прийшли складати іспит, мені було сказано, що Галина Мазепова може іспиту не складати, вона вже прийнята. Хлопці випитували мене: „Скажи, Галинко, які малюнки ти принесла? Чи вони були такі добрі, що тепер ти можеш не складати іспиту?” Я скромно промовчала, але про себе подумала, що великий Швабінський до всього є ще й великим кавалером. Ще й досі мене мучить совість, що я не записалася до його школи. З одним із хлопців ми вибрали школу молодого німецького професора Віллі Новака, учня Кокошки. В його майстерні я провела цілий рік, і закінчила, сумніваючись у тому, що я щось умію.

В останнім півріччі, коли я була ще в УМПРУМ, ми з Сусликом обідали серед багатих студентів в „Страковці” на верхньому поверсі. Я мала мамину „стипендію”, а Суслик заробляв, працюючи. В моїй класі мені дорікали, що ми даремно витрачаємо гроші. Але здавалося, що так Суслик себе нагороджує за те, що не має можливості продовжувати науку. Недалеко Сусликової праці була їдальня, заснована Українським Жіночим Союзом. Всі українці, що жили в Празі, якщо і не їли там, то зустрічалися. Тоді говорили: „Побачимося в УЖАС”. Якщо я щось малювала вдома для маленьких заробітків, то часом заходила до того УЖАС. Одного разу група знайомих збиралася їхати на Закарпаття, до Бичкова, а звідти їти по горах на Близницю. Тоді поїхали пані Лідія Іванівна Садовська, її гарна дочка Ляля – студентка медицини, Ляля Антонович, Суслик і я. Пізніше до нас мали приїхати Ліда і Галя Манжули і Галинин

приятель Павлійчук. у Бичкові ми зустріли двох знайомих з нашої української гімназії. Вони були заможними громадянами. Час пройшов у відвідинах знайомих, плаванні в Тисі і нічних танцях чардашу. Дуже цікавим було ще й те, що пані Садовська любила переходити через румунський кордон і купувати в Румунії різні речі. Вже й приїхали Манжулята з Павлійчуком і ми збиралися в дорогу.

В останній день перед від'їздом ми гуртом пішли купатися на Тису. Щоб не йти до води по камінцях, пороздягалися на дарабах, що стояли при березі, і з них скакали у воду. Я того дня так погано скочила у воду, що вдарилася головою об каміння на дні. Виринула з закривавленою головою. В хаті мені промили рану алькоголем. Ніхто не робив ніякого рентгену і не накладав ніяких швів. Вранці ми вирушили в гори. Я ледве трималася на ногах після вчорашньої пригоди, але, несучи наплечник, ішла разом з усіма. Ми піднімалися все вище і вище. Підвечір зомлів Павлійчук. Високий і могутній, він зблід і тремтів, не міг іти далі. На щастя, трохи нижче була домівка для туристів. Павлійчук спустився на кількадесят метрів униз і, повечерявши, ожив. В Андах така слабкість з'являється у людей зі слабим серцем, особливо вночі, і називається „маль де парамо” – хвороба полонини. Крім того, що не кожен турист добре переносить висоту полонини, господарі домівки для туристів нам розповідали, що в цих горах зараз ходять опришки – місцеві розбійники. Вони грабують чеських туристів, що з найнятими гуцульськими провідниками і кониками, нагруженими наметами, зброєю і фотографічними апаратами, мандрують по горах. Також опришки нападають і на багатих жидів по селах, допомагають бідним.

Після вечірніх нарад, зранку ми розділилися:

Павлійчук, пані Садовська з дочкою і Ляля Антонович повернулися назад до Бичкова, Суслик і я з Манжулами пішли далі по хребтах Карпат. Спали ми в покинутих колибах, спускалися до лісу з потічком. Лиш один раз ми зустріли чеського пана, що фотографував гори і на нас зовсім не дивився, він якраз і мав провідника з волохатим коником, що ніс повно всякого майна. Тому, що пан не хотів нас бачити, ми привіталися з гуцулом по-українському, запитали про опришків. Він нас оглянув і заспокоїв: „Таких бідних русинських студентів ніхто не скривдить, хіба якусь милостинню подарують.”

Нашою ціллю була гора Близниця. Мій тато під час своєї подорожі по Карпатах порівнював рослини Альп з карпатськими рослинами. Він привіз із Близниці в своїх гербаріях альпійську квітку едельвайс. Коли ми добралися на хребет цієї гори, не могли боротися з свистячим вітром, і прилягли в траву відпочити. Суслик, не лягав, а весь час бродив туди-сюди; несподівано він почав гукати: „Скоріше сюди, бачу едельвайс!” Справді, над проваллям, з лівого боку, за два метри під нами, на землі, що зсипалася в долину, світилася біла зірка едельвайса. Ми дивилися на нього і фотографували, але ніхто з нас не відважився спуститися і зірвати його, боялися впасти разом з землею в провалля.

Наша прогулянка скінчилася успішно. Ми переконалися, що в Карпатах ростуть ті самі едельвайси, що і в Альпах. Помалу спустилися в найближче село. Втоmlені, посідали відпочивати на роздоріжжі під хрестом. Була якраз неділя і люди йшли до церкви на вечірню. В мене з одного черевика виднілися пальці, бо ходячи по горах, я загубила підошву. Суслик, шукаючи що б поїсти, знайшов у наших торбах тільки цибулю і гриз її, плачучи. Манжулята дрімали, притулившись одна до однієї. „Йой, які ж то бідні студенти” – жаліли нас прохожі.

Відпочиваючи, ми дочекалися потяга і приїхали до Берегова. Суслик залишився у Левка Стаховського, його батько лікарював там, я з Манжулятами поїхала на „Нярошку”. Відпочивши в різних місцях, ми з Сусликом повернулися до Праги.

Сусликова відпустка скінчилася і почалася праця, а я почала ходити на лекції до Академії Мистецтва. Школа професора Новака була в новому окремому будинку, майже в парку Лєтні. Там було багато кімнат, так що одну з них професор віддав парі своїх учнів, щоб там жили. Хлопець і дівчина були учнями Академії, а дівчина, крім того, належала до хору Празької опери і мусіла щовечора іти на проби чи вистави.

Професор Новак був тихим і, ніби не певним себе. Його спосіб навчати нас мав на увазі допомогти кожному знайти свій стиль. В парку, біля нашого будинку, знаходився Музей Сучасного Мистецтва. Ми у вільний час могли оглядати твори сучасних художників. „Вивчайте їх техніку, використання кольорів, це може вам допомогти”, – казав нам професор. Один з учнів приглянувся до Сезана, і дійсно, Сезанів чистий спрощений стиль змінив невиразні праці хлопця. Професор був задоволений.

Мені в першій залі музею завжди подобався образ Кокошки, що був намальований великими мазками пензля в сірих і охрових барвах. Називався цей образ „Читач Достоєвського”. Але я не хотіла б так малювати. Буваючи в музеї, я вирішила, що мені подобається Ренуар. У нього був легко назначений рисунок і світлі кольори. Якраз моделькою в нас була російська панночка, знайома Сусликової мами. Вона мала свіжий колір обличчя, чорну блюзку поверх квітчастої сукні, все сприяло для імітації Ренуара. Цілий тиждень я старанно малювала портрет російської панночки, мені здавалося, що і Ренуар намалював би її так само. Але професор знайшов, що мій

малюнок занадто декоративний (Галина Рафаїлівна забрала малюнок до Парижу, а потім до Венесуелі). Одного разу професор посадив до свого авта всіх, хто мав вільний час, і повіз до своєї хати за місто. Там німецька господиня напоїла нас кавою і пригостила солодкими тістечками. На стінах великої кімнати були роботи професора. Все це були майже незмінні краєвиди, які ми бачили на виставках. Малюнки були в яскравих фарбах, в більшості – краєвиди; купальниці на річці, робітниці в кольоровому вбранні на полі, синя ріка, все це було намальоване яскравими плямами. Всі картини були в розкішних рамах. Після кави професор повів нас малювати краєвиди. Напровесні гори і дерева гарно малюються. Я старалася схопити весняні відтінки якнайліпше, але професорові і цей малюнок здавався декоративним. Так скінчився мій „чесний” рік. Наді мною весь час висіла загроза декоративности.

Після року в Академії я почала шукати постійну працю. В нашій українській гімназії в Жевницях шукали учителя гімнастики для хлопців і учительку гімнастики для дівчат. Один з них мав би також викладати малювання. На наш спосіб життя платня була дуже доброю. Я подала прохання, щоб мене взяли вчителькою малювання. Я, з дипломом Художньо-Промислової школи, за чеськими законами мала на це право. Також я могла б перший час провадити гімнастику з дівчатами, бо була в празькому Соколі (це, здається, шведька гімнастика, дуже поширена в усій Чехії). Також я знала гімнастику методики Далькроза.

Коли ми були учнями цієї самої гімназії, то ні малювання, ні гімнастики там ще не було. Видно, Міністерство освіти вимагало, щоб там навчали ці предмети. Вчителями вибрали генерала Петрова – вчителем гімнастики для хлопців, нашого колишнього

професора Паливоду – вчителем малювання, а мене – вчителькою гімнастики для дівчат. З багатьма дівчатами школи ми були знайомі, тому і потім залишилися на „ти” і по імені. Першою моєю лекцією в школі була вечірня, в приміщенні місцевого Соколу, для всієї школи. Дали мені дівчаток зі старших класів. Коли ми колоною вийшли до гімнастичної залі, побачили, що на нас прийшло подивитися досить багато людей. Публіка сиділа на горі, на балконі, у довжину цілої залі. Серед глядачів були наші професори, учні й місцеві „соколки”. Треба було рятуватися від несподіваного переляку. Я зорганізувала дівчат в коло, стала в середину і показувала їм різні далькрозівські вправи на розігрівання. Мої учениці повторювали за мною рухи і так я протягнула це розігрівання досить довго. Навіть з балкону почулися оплески. В кінці-кінців потрібно було скінчити наш „балет” і я вишикувала дівчат перед двома колами, підвішеними до стелі. Вчителька повинна була показувати вправи, а учениці повторювати їх. Я слідкувала за дівчатами, щоб вони не попадали. Дівчат було багато, і поки кожна зробила вправу, закінчилася година. Прийшов час відпочити. Після того, як мої учениці пішли одягатися, до мене підійшла чеська пані. Це була керівниця чеських „соколов”. Їй сподобалося наше розігрівання, вона запитувала, чи не могла б я робити з її „женами” таке саме „розцвічовані”.

Потім вже ми мали зайняття без публіки. Пригадую, раз в цій самій „соколовні” я повинна була займатися з ученицями десяти – одинадцяти років. Одна дівчинка вибігла з ряду і повисла вниз головою на нерівної висоти палицях (граздах). Під цим знаряддям не було матраца. Я поглянула на рами з великими шрубами, що стирчали під граздами і злякалася: „Злазь зараз же! Не можна цього робити”. Дівчина, сміючися, гойдалася і не збиралася

злазити. Треба було стягнути її силою. Після цього я ще й дала їй доброго стусана. Потім я дуже цього соромилася і розказала про все моєму „колезі” – генералу Петриву. Він по-військовому повчав. Його кредо було таким, що з учнями треба поводитися строго, ніби зі своїми ворогами, інакше вони не будуть слухатися своїх учителів.

Через багато років після того, в 1958 році ми з чоловіком і двома синами були в Торонто (Канада). Мене запросили на сходини організації українських мистців цього міста. Зустріч проходила в будинку голови цієї організації. Там я познайомилася з мистцями, яких знала тільки по імені. До мене підійшла усміхнена господиня дому,

– Чи пригадуєте, як ви нам викладали гімнастику в українській гімназії в Жевницях? Я була вашою ученицею. Нашу розмову перебили запитання і промови присутніх. Я не відважилася її запитати, чи, може, це вона була тією відважною дівчинкою.

Двічі на тиждень я їздила на заняття до Жевниць. Мій заробіток учительки нам багато допомагав. Але прийшло повідомлення з Міністерства освіти, що мені не вистачає документів для фаху вчительки гімназії. В дирекції школи порадили записатися до університету на фізичне виховання, і при цьому викладати в школі. Навчання з цього фаху тривало тоді чотири роки. Мене це не цікавило, і між тим, як ми з Сусликом обговорювали цю справу, я одного разу зустрілася на вулиці з Їжі Трнкою. Ми зайшли до його хати. Він був одружений з приятелькою з моєї класи, Геленкою. Вони чекали другу дитину. Жили вони в своїй, дуже гарно декорованій Трнкою, хаті. Він був одним із тих людей, що все, що б не робив, виходило гарно. Під час розмови про життя Трнка сказав, що має дуже багато роботи, і запитав мене, чи не могла б я взяти частину. Потрібно було працювати в

провінції, а Трнка не мав часу. Це була фабрика плюшевих іграшок в Пльзені. Називалася вона „Гаміре”. Я повинна б була їздити туди двічі на місяць. Там я мала виготовляти зразки для всіляких забавок, вибирати матерію, розмальовувати забавки ацетоновою фарбою і пришивати очі. Зрозуміло, що я погодилася, і це врятувало мене від вивчення гімнастики в університеті.

„Гаміре” була великою фабрикою. Там працювало багато робітниць, що шили на машинах. Одного разу директор фабрики принесла мені модель – чистої крові ратліха, завбільшки з кошеня. По-еспанському цю породу собак називають „чігуагуа”. Песик сидів дуже терпеливо, поки я робила з нього зразок. Для цього я вибрала шовковий чорний оксамит і великі очі, що рухали зіницями. Намалювавши песика, я повернула його господарям. Ми малювали іграшки ацетоновими фарбами, песик міг отруїтися. Під час декількох днів праці на фабриці я жила у її господарів. Пан і пані були ласкавими людьми, якими бувають у провінції чехи зі старих родин. Пан мав свій власний погляд на забавки. „Забавки, як жінки. Найважливішим для їх краси є гарне і приємне лице. Якщо обличчя не гарне і не приємне, то вся краса тіла губиться.” Вони були справді добрими приятелями. Коли в 1943 та 1944 роках вже ніде не можна було дістати забавок, моїм двом дітям на їх останнє перед смертю Різдво фабрика прислала двох пухнастих ведмедів. Після смерти дітей, від’їжджаючи з Праги в невідоме, я запакувала ведмедиків до великої валізи, яку ми повезли аж до Бомервальду. Там нам довелося все покинути, коли ми тікали через гори. Валіза з ведмежатками залишилася в галицькому таборі. Втішаюся, що українським дітям пощастило з ними ще погратися.

Трнка також знайшов для мене працю в Празі. Він мав замовлення для лялькового театру – потрібно було

зробити серію маріонеток. У своїй майстерні він мав машини для різьблення з дерева ляльок. Він розмальовував лиця ляльок, а я шила для них одяг. Це була гарна праця.

Пізніше я дістала гарне замовлення. До Праги приїхав хореограф і режисер театру „Нова сцена” з Карпатської України. Він був учнем Єлисавети Нікольської – прима-балерини Празької опери. В Люцерні (Швейцарія) готувався міжнародний фестиваль клясичного балету. Пані Нікольська готувала Празький балет і дала Володимирові Лівовицькому створити балет з українськими танцями. Члени балету Празької опери поставилися до цього прихильно. Для такої справи потрібен був український одяг. Для його виготовлення Лівовицький звернувся до мене. Ми разом пішли до балетної школи опери, щоб поговорити з Нікольською. Я знала її з багатьох фотографій і з балету на сцені. В дійсності це була дрібна, з великими зеленими очима, жіночка. Все життя її доглядала мама, солодка і ще дрібніша, ніж дочка. Вона називала свою дочку „Люльок”. Прима-балерина нас приймала, сидючи в м’якому кріслі. Кілька учнів лежали коло ніг своєї „мадам”. Вони її обожнювали. Не дивлячись на те, з нами вона поводитися по-приятельському. Лівовицький мав уже вибраних балерин, я повинна була зняти їхні розміри і на свій смак вибрати матерію для пошиття одягу. Порадившись з приятельками, що могли б вишивати сорочки, я вибрала дуже спрощені узори. Все це було зроблено на кредит опери (ми не щадили брокату на козацькі жупани і дівочі керсетки та на шаравари для козаків). Моєю головною помічницею була Маруся Ігнатишин, зараз вона – Логуш, за прізвиськом чоловіка. В той час вона читала лекції від „Голосу Карпатської України”. Ми з нею ходили на репетиції балету Лівовицького. Маруся показувала чеським

дівчатам, як повинні танцювати українки, без стрибків, повинні пливти, як пави. Потім ми випробовували готові костюми. Нікольська терпеливо приймала всі мої ідеї і називала мене „Мазєпочка”. За деякий час все було пошите і вишите. Рахунки в крамницях були заплачені. За вишивання і пошиття розплатилися також. Коли ж я поцікавилася про свою оплату, російський пан, що проводив розрахунки, запитав мене:

– За що вам платити? За матеріяли і виконану працю вже заплачено.

– Моєю роботою було спроектувати костюми і зорганізувати виконання всього.

– Спроектувати? – зацікавився адміністратор, – а де ж малюнки?

Я погодилася з ним і пообіцяла принести малюнки костюмів. Дома скоренько намалювала на різнокольоровому картоні темперою малюнок кожного костюма. Коли я повернулася з малюнками, цей старий темноокий пан подивився на них, мовчки, з-під густих брів глянув на мене і заплатив по-королівському. Пізніше, читаючи про російський балет в Монте-Карльо і Парижі, я подумала, що це міг зробити Дягілев, засновник цього балету. Він замовляв декорації у відомих художників, були репродуковані розкішні проєкти костюмів. Єлисавета Нікольська також починала свою кар’єру в Монте-Карльо. Доктор Попович сумнівався, що Дягілев у той час ще був живий. Це було в 1938 році.

Почалася Друга світова війна. Наближалися німці. Вони вже зруйнували Варшаву і підходили до Чехословаччини. Ми в Чехії також чекали на війну. Одного дня чеський президент Бенеш говорив по радіо: „Заспокійтеся, не турбуйтеся, я маю плян”, – і полетів з жінкою Ганою, здається, до Англії. На другий день до Чехії ввійшли німці і зайняли країну без жодного пострілу.

Чеське військо без бою капітулювало. Вулицями Праги проходилися русьві молодики в блакитних уніформах. Вони заповнили цукерні і крамниці з морозивом. Поводилися так, ніби нічого навколо себе і не бачили, навіть і не старалися приятелювати з чехами. Скоро в Чехії вже мали свої власні осередки, кінотеатри і ресторани з написом „Тільки для німців” – „Нур фір Дойче.” В одному такому осередку ми мало не натрапили на велику неприємність із-за того, що я не знала німецької мови. Приятелька Суслика, Галя Кушнір, дочка українця та австрійської німки, запросила нас у такий клуб. Вона переконувала нас, що німецькі хлопці симпатичні, нема чого їх боятися, а можна весело з ними провести час. Галя удома говорила по-німецькому. Суслик в дитинстві був у німецькому інтернаті біля Берліну. Ляля Антонович вчилася в Німеччині, і тільки я нічого не знала по-німецькому. „Ти мовчи, а якщо потрібно буде щось відповісти, кажи: „Яволь”, – що означає „так.” Ми зайшли до залі без труднощів. Сіли за вільний столик, замовили напитки і оглядалися довкола. Молоді військові танцювали зі своїми німецькими дівчатами. Так пройшло декілька хвилин. Несподівано до нашого столика підійшов один молодий старшина і запросив мене до танцю. Ми досить довго танцювали мовчки. Потім він побачив моє стурбоване обличчя і запитав:

– Я вам перешкодив?

Я ввічливо усміхнулась і відповіла:

– Яволь.

Я відчула, як мій партнер задубів. Він відвів мене до нашого столу, швидко вклонився і пішов. Як тільки я розповіла про те, що сталося, ми вирішили на всякий випадок зникнути з цього клубу.

Недільними вечорами ми з Сусликом часто ходили до родини Антоновичів. Вони мали трьох дітей.

Найстаршим був Мурик – Михайло, потім Ляля – Марина і найменший – Марко, який зараз живе в Канаді, він дуже схожий на свого батька. Бувало, коли ми рано приходили до них, то могли бачити Дмитра Володимировича на кухні, він накладав у мисочки салатки з оселедцями і без оселедців. Катерина Михайлівна накривала стіл і потім лягала відпочивати до сусідньої темної кімнати. Доктор Матюшенко, котрий теж бував там по неділях, казав, що вона має настільки хворе серце, що якби не була жінкою, то давно вже б і не жила. Лікарі вірять у жіночу живучість. Наша онука народилася на восьмому місяці і не важила навіть і двох кілограмів. Тоді лікар також казав, що якби це був хлопчик, то не вижив би. Потім сходилися гості. Там бували пані Платоніда Щуровська, диригентка українського хору з Праги, її чоловік пан Росінський, професор археології Щербаківський, доктор Борковський і багато інших старших людей. Цікаво, що ми, молодші, не трималися окремо від головних розмов, а навпаки, слухали з зацікавленням все, про що говорилося. Дмитро Володимирович був завзятим колекціонером і працював над організацією музею. За столом говорили про мистецтво, історію, політику. Дмитро Володимирович мав власну теорію про талановитих людей. Він називав їх „поціловані Богом”, і журився, коли це були жінки. Казав, що це загублений дар. Жінки з талантом витрачають своє життя на непотрібні зайняття і тим марнують дорогоцінний час.

У Чехії в 1938 році були гітлерівські війська, а в Італії в цей же час правив Муссоліні. Наша шкільна приятелька Оксана Шимановська хотіла їхати на літо до Італії і шукала, хто б поїхав з нею. Вона вивчала італійську мову і дізналася, що гарно можна провести вакації на півострові Істрії, в містечку Унаре. Суслик не міг залишити на місяць своєї праці, а я якраз заробила

гроші, працюючи над костюмами для балету Нікольської, і він умовляв мене їхати з Оксаною. Я погодилася, і ми збиралися в дорогу. За німецької окупації дозволялося вивозити невелику суму грошей і ми, купивши залізничний квиток до Трієсту і назад, мали економно прожити цілий місяць в Італії.

З мого від'їзду скористався наш знайомий художник Бутович. Він недавно приїхав до Праги і почав жити в нашому „ательє”. Він називав себе „График” – це зменшуючий титул від „граф”.

Ми з Оксаною полагодили всі справи і поїхали до Трієсту. Приїхали в полудень, а пароплав до Унаре відходив під вечір. Походивши біля моря, ми зайшли до „експресу” випити кави з машини, яку я побачила в перший раз. Потім пішли до катедри, що була недалеко. Там було свіжо і можна було відпочити. Якийсь невидимий органіст грав вправи і ми з приємністю чекали на пароплав. Коли ми вийшли на берег, пароплав уже стояв. Світлозеленим морем доїхали до містечка Унаре. Пароплав у свій час повертався до Трієсту, це було єдине сполучення острова зі світом. Оксана вже мала замовлену в двоповерховому будинку кімнату. Там не було водопроводу і ми мусіли носити воду з криниці, що була під фіговим деревом у садку. На пічечці ми собі варили чорну каву і воду для пиття, бо в криниці плавали якісь комахи. Їжею для нас були варені яйця і хліб з пекарні. Коли ця діста почала забирати в Оксани вагу, а вона і так була тендітною, то ми ходили ввечорі до ресторану над морем, єдиного в цілому містечку, де їли м'ясо зі смаженою картоплею. В один з таких вечорів побачили оголошення, що наш пароплав робить прогулянковий рейс до Венеції. Ми вирішили поїхати туди. Виїздили рано-вранці. Сонце тільки-но сходило. Нас напоїли гарячим бульйоном з пармазаном – стравою моряків. Я в своєму житті ще тричі бувала у

Венеції, але ніколи більше не під'їздила з боку Адріатичного моря. Під'їжджаючи до міста, ми побачили, як несподівано воно серед зеленого моря почало виринати в перших казково-рожевих променях сонця. За умовами прогулянки ми мали час ходити по Венеції аж до вечора. Човни-автобуси возили нас по венеціянських каналах. Ми ходили площею святого Марка і якимось чином натрапили на кіоски виставки сучасного мистецтва „біенале”, що вже існувала за Муссоліні і повторювалася кожні два роки. Мені дуже сподобалися картини великого формату одного художника, імени якого я не можу пригадати. Вони мали світлі цеглясті кольори старих фресок. Серед усіх творів мистецтва, найбільше мені пригадується простора клітка з дорослим ягуаром. Коли ми наблизилися до неї, якраз прийшов сторож з відром сирого м'яса. Він відкрив двері клітки і покликав: „Ніна, Ніна!” Ніна підійшла до нього і почала муркотіти. Те муркотіння нагадувало роботу двигуна автомобіля. Ягуар, як домашня кицька, потерся об сторожа, а потім почав роздирати м'ясо. На клітці був напис, що цей ягуар походить з Абесінії, з якою в той час воювала Італія.

Після сніданку ми звичайно купалися в морі і грілися на сонці. Вечорами ходили на „корсо” – до пароплава, що приходив з Трієсту. Туди сходилися з цілого містечка поїсти морозиво і подивитися на те, що робиться в світі. Тоді ж привозили пошту, яка була нашим єдиним зв'язком зі світом. Оксана почала нудитися і загравала то до поштаря, то до молодого пекаря. Мені ж там не було нудно, бо я мала все для малювання, море і сонце.

Не люблю мучитися, силкуючись говорити на мовах, яких не знаю, і Оксани, як єдиної, що мене розуміла, мені вистачало. Одного дня, коли ми, як завжди, пішли зустріти пароплав і їсти наше морозиво, серед людей, що зібралися

на пристані, з'явився гурт хлопців і дівчат на роверах. Між ними виділявся один хлопець надзвичайної вроди. Він був високим, смаглявим, чорнооким. Я звернула Оксанину увагу на нього: „Глянь, цей багато гарніший, ніж твої пекар і поштар.” Оксана погодилася. З пароплава вивантажили і завантажили в нього все, що було потрібно і він відчалив до Трієсту. Ми удвох пішли насипом і сіли на каміння. Починало вечоріти і все навколо було в дуже гарних кольорах. Я почала малювати. „Галя, подивись, хто приїхав до нас!” – покликала мене Оксана. Вузькою доріжкою, між камінням, їхав наш гарний незнайомиць. Він зупинився і присів на камені біля мене. Оксана говорила з ним по-італійському. Звали хлопця Ренцо і жив він у сусідньому містечку. Після канікул мав їхати вивчати медицину до Трієсту. Йому було лише вісімнадцять років, а нам двадцять сім і двадцять вісім. З того часу Ренцо часто приїздив до нас удень. Він показав нам інший пляж за містом. Там, де ми завжди купалися, часто на дні були різні бляшанки і пляшки. За містом у високих травах паслося стадо білих корів. Море було там чистим і прозорим, на березі – велике каміння. Ренцо, між іншим, дуже гарно плавав під водою.

Одного дня мені прийшов лист з Риму. Він був від незнайомого мені пана Онацького. Він писав, що зараз у Римі проходить виставка українського мистецтва. Там знаходиться серія моїх картин, намальованих темперою. Він хотів їх придбати. Пропонував за них два тижні повного пансіону в його готелі в Римі. Ми порадилися з Оксаною і я відповіла йому, що я в Італії з приятелькою, і чи не підійшло б йому, якби до його готелю приїхало дві особи, але на один тиждень. Відповідь прийшла скоро: „Звичайно, якщо ще взяти до уваги і те, що друга особа – племінниця Лесі Українки”.

А тим часом Оксана все більше і більше

закохувалася в Ренцо. Перед нашим від'їздом вона хотіла з ним попрощатися. Ми порахували наші гроші і вирішили, що нам вистачить на залізничні квитки з Трієсту до Риму і назад, а також залишалася ще достатня сума, щоб Оксана могла на пару тижнів заїхати до Унаре. З Трієсту до Праги ми квитки вже мали. Оксана поїхала дізнатися розклад поїздів і повернулася на другий день з квитками на потяг і пляшкою лікеру на святкування від'їзду. Квитки були з великою знижкою, для людей „допо ляворе” – „після праці” – вигадка Муссоліні. Ми приготували прощальну вечірку для Ренцо. Він прийшов під вечір. Ми ще не встигли проголосити тости і побажання, як почалася буря. Оксана мені сказала, щоб я лягала на моєму ліжку, а сама вирішила попрощати Ренцо на своєму. Гримнув грім і погасла електрична лампа на стелі. Під гуркіт грому і спалахи блискавок вона мені жалілася по-українському: „Ні одного поцілунку. Не звертає на мене уваги. Тремтить від страху і каже, що боїться бурі.” Коли накінець перестало гриміти і ущух дощ, Ренцо захотів іти додому. Оксана вбрала його у свій червоний прозорий плащ з „карти” – паперу, як казав Ренцо, і він, червоніючи, щез у темноті.

Наступного дня пароплав відвіз нас до Трієсту. Наш потяг до Риму їхав уночі. Коли треба було сідати на нього, виявилось, що Оксана не подивилася, на який день були квитки. З „допо ляворе” квитки продавалися на суботу, а в той день, коли ми приїхали, була неділя. Ми хотіли, щоб нам повернули гроші, але пан в касі розсердився і розкричався, що в неділю ці квитки вже недійсні, вони більше не мають вартости, і ми вже можемо їх „манджаре”. В той вечір вже не було потягу до Риму, але був один до Фльоренції. Якби ми, їдучи туди, переспали одну ніч в потязі, то не мусіли б платити за готель, і оглянувши протягом дня Фльоренцію, вночі знову

могли б поїхати поїздом до Риму. Тоді б у нас залишилося трохи грошей, щоб доїхати назад до Трієсту. Навіть вистачало б Оксані на тиждень в Унаре, щоб побачитися з Ренцо. Ми так і зробили.

До Фльоренції приїхали до світанку. Двірець у середині був великим і дуже чистим, покритим білими кахлями. Ці білі кахлі покривали також і лави, на яких ми зручно вместилися і задрімали, чекаючи ранку. Коли прокинулися, вирішили піти до найближчого підземного ресторану випити кави експрес і подивитися, чим годують. Робітники їли щось подібне на борщ. Ми замовили і собі таке саме, називалося воно „мінестроне”. Це був густий борщ, в якому було зварене все можливе, а найцікавішим був шматок хліба всередині тарілки. Підкріпившись, ми пішли поблукати містом.

Місто було затишне, з багатьма старовинними будинками. Музей Уфіці ще не відкрили, тому ми пішли на зелену гору, що височіла над містом. На ній, між деревами, стояли статуї епохи Ренесансу. Сівши на лаву в тіні дерев, ми оглядали з гори Фльоренцію і її околиці, затягнені блакитним „димчатим туманом”, таким відомим нам зі старовинних краєвидів. Коли пригріло сонце, лаврові кущі, що обрамляли доріжки, запахли їжею. Це нагадало нам, що вже досить пізно і час іти до музею. В ті часи музей був майже безлюдним. Я могла здалеку і зблизька дивитися на роботи мого улюбленого Ботічелі (для мене багато значить оглянути малюнок зблизька, я бачу кожну нитку полотна, кожен мазок пензля і розумію, як цей малюнок був зроблений).

У 1973 році ми з Сусликом і родиною Гендзехадзе ще раз були у Фльоренції. Щоб потрапити до музею, потрібно було стояти в чергах. А діставшись до середини, картини можна було побачити тільки через голови туристів.

Ввечорі, повертаючися на вокзал, ми дозволили собі

купити кожній по порції смаженої в олії моркви, обгорнутої в папірчик, перцю, цибулі, сардинок і всього іншого, що смажили жінки на вугіллі. Дочекавшись потягу до Риму, ми поїхали, і зранку вже були на місці.

Щоб знайти пансіон пана Онацького, прийшлося взяти таксі. До цього часу в Італії ми не жили в розкоші, і тепер були вражені гарним будинком, в якому знаходився пансіон. Перед будинком був парк з високими „пініями” – соснами з заокругленими кронами. В дверях пансіону нас вітали пан і пані Онацькі. Вони пояснили, що пансіон служить в більшості для прийняття англійських мисливців, які їдуть чи повертаються з африканського сафарі. Всі говорили там по-англійському, а з прислугою – по – італійському. Оксана знала англійську та італійську і нам вдалося зробити добре враження.

Наша кімната мала великі і зручні ліжка. У ванній кімнаті було по чотири рушники різної величини для кожної. Їх заміняли щодня. Нас повідомили, що обід буде о першій годині. Викупавшись і відпочивши, о першій ми прийшли до їдальні. Там не було багато гостей. За загальним великим столом сиділо троє мовчазних англійців, обидва господарі і ми. Їжа була надзвичайною. Після цілого місяця дієти ми вперше побачили величезний нарізаний ростбіф, можна було брати, скільки забажаєш. Потім подали шоколадний пудинг зі збитою сметаною. Оксана спілкувалася по-англійському, а я в той час силкувалася своєю виделкою й ножем подолати бросквину. Після обіду Оксана, як вихована дівчина, заграла на піяніно, але тільки Мендельсона. Це всім сподобалось, і наша присутність була загально схвалена господарями.

Увечорі пан Онацький запросив нас на симфонічний концерт під відкритим небом. Концерт був влаштований на руїнах античного амфітеатру, що був надзвичайно великим, але, не зважаючи на його розміри, заповненим.

Публіка розміщувалася на каменях та лавах. Амфітеатр мав надзвичайну акустику, а над нами було чорне небо, повне зірок. Після концерту потрібно було виходити серед освітлених руїн, де бігали зграї котів.

Тому, що пан Онацький був завзятим філологом, мій празький стиль української мови його вразив. Він поправляв мене майже за кожним словом. Оксана, слухаючи нас, забавлялася. Але я за деякий час почала ображатися, обережно почала говорити, і вже сама поправляла пана Онацького, ловила його на польонізмах і русизмах, і він мусів признати, що я мала рацію. Ми були щасливими, що скінчили українську гімназію. Старші за нас не мали такої можливості. Я особливо була чутливою на докори пана Онацького якраз тому, що за освітою не повинна була допускати таких помилок у мові.

Використовуючи в повну силу можливість добре поїсти, я не знала міри і захворіла на шлунок, мала кольки і болі.

Одного разу з Праги до Риму приїхав професор Щербаківський і почав нам показувати археологічні пам'ятки Риму. Тим самим він звільнив пана Онацького від шліфування моєї української мови. Професор Щербаківський водив нас оглядати Ватикан. Там все було велике: площа, будинки і без ліку колон довкола. При вході до катедралі ми з Оксаною покрили голови хустками, як вже навчилися раніше. Але все ж сталося так, що один із сторожів, що був у середньовічному одязі, побачив, що я без панчіх (я мала чорні черевики, і через їхній контраст з білими ногами було видно, що мої ноги голі, а в Оксани, яка мала білі черевики, її голі ноги не виділялися, виглядало, ніби вона в панчохах). Сторож пояснив професорові, що жінкам без панчіх вхід до Ватикану заборонений. Нам нічого не залишалося, як знайти найближчу крамницю, де продають панчохи, і купити їх

мені. Ми знову спробували увійти до Ватикану, але за цей час сторожа змінилася, і тепер новий сторож побачив, що Оксана не має панчіх. Він не дозволив нам зайти. Бідний професор Щербаківський ніколи не мав справи з жіночими панчохами. Нарікаючи на українських туристок, таки пішов з нами купувати панчохи, на цей раз Оксані. В кінці кінців ми зайшли до Ватикану.

Все тут сяяло розкішшю. Фрески Мікель А'нджельо в Сикстинській каплиці і „Останній суд”, серед прикрас і золота вражали суворим реалізмом. В музеї, трошки пізніше, я сіла між статуями, змучена шлунковими болями, що все не припинялися, і сумно дивилася на сад, в якому цвіли мімози. Професор Щербаківський по-своєму зрозумів мій зажурений вигляд,

– Не журіться за Суслика, я його бачив у неділю в хаті Антоновичів. Йому добре і він чекає вашого повернення, – втішив мене професор.

Ми також відвідували Кастель-Гандольфо в літньому палаці Папи. Нас повела туди приятелька Онацьких, українська скульпторка, що жила в Римі. Ішовши до палацу старим евкаліптовим лісом, вона розказувала нам багато про його історію. Ми з Оксаною, але не професор, були зацікавлені.

– Я таким старим паннам не довіряю, вони небезпечні. Вона хоче зробити на мене гарне враження, щоб я з нею оженився.

Одного разу професор повів нас показати сім гір Риму. Ми зачаровано дивилися на широку панораму міста, а професор співав для нас арію із опери „Ловці перлів”. Ще й досі, коли я чую цю арію, бачу перед собою сім гір Риму.

Тиждень в Римі минув скоро. Треба було від'їздити. Професор Щербаківський ще залишався на деякий час. Я розлучилася з Оксаною в Трієсті.

В 1979 році ми знайшли панство Онацьких в Аргентині, в Буенос-Айресі, коли разом з Сусликом подорожували італійським пароплавом навколо Південної Америки. Коли пароплав на два дні зупинився в Буенос – Айресі, ми згадали про панство Тракалів, котрі колись відвідували нас в Каракасі, знайшли їх телефон і домовилися зустрітися. По обіді пан Тракало прийшов по нас на пароплав. Його родина була в той час у Нью-Йорку. Розпитуючи, кого ми знаємо в Буенос-Айресі, він нагадав нам, що тут живе родина Онацьких. Пан Тракало задзвонив до них, розповів, що ми зараз у місті і запитав, чи ми разом можемо їх відвідати. Дістав відповідь, що нас радо чекають, і ми поїхали в гості. Жили Онацькі недалеко від центру, їх будинок був біля місцевої церкви. Суслик і пан Тракало піднялися на третій поверх, а я не відважилася, бо вже тоді із-за ревматизму спиралася на ортопедичну палицю. Сходи були кручені, без поруччя. Передавши всім вітання, я вибачилася, і сіла на сходах церкви. Скоро до мене прийшли пані Ніна та ще одна українка, що їй допомагала. Коли і перед ними я вибачилася та розповіла, що побоялася йти по тих сходах, пані Ніна розказала, що пан Онацький як увійшов до цієї хати один раз, так і не виходив з неї більше ніколи. Він осліп, і не маючи поруччя, щоб триматися, боявся зійти по сходах, як і я тепер. Ми втрьох сиділи біля церкви і оповідали про нашу еміграцію до Америки, поки не прийшли мої провідники. Коли ми прощалися і бажали одне одному всього найліпшого, розуміли, що більше вже ніколи не побачимося.

Увечорі пан Тракало запросив нас на вечерю та на концерт його улюбленої співачки, яка виконувала аргентинські пісні. Коли він прийшов по нас, ми вже повечеряли на пароплаві. До залі ми їхали повз аргентинський державний „Рожевий палац”. Недалеко

була заля з рестораном, прикрашеним ліхтарями, дерев'яними діжками і колесами від возів і степових „гаучів”. Пан Тракало вечеряв, а ми на десерт куштували торти, які нам пропонував услужливий кельнер.

Потім піднялися сходами і опинилися у великому театрі. Балькон, куди ми вийшли, мав столики, за якими публіка могла пити вино, щось їсти і дивитися на сцену. Мені сподобалося, що дві дівчини в таку пізню годину за столиком перед нами попивали вино і чекали на виставу. У Венесуелі таке не було звичним.

Згасло світло і в темній залі жіночий голос заспівав: „Мі Буенос Айрес Керідо” – популярне танго. Прожектор освітив унизу, між публікою, співачку в блискучому вечірньому вбранні. Це була улюблена співачка пана Тракало. Прожектор супроводжував її до сцени, а потім засвітилося світло. Спів перемішувався з аргентінськими танцями. Коли ми поверталися на пароплав, нас біля „Рожевого палацу” зупинила поліція, але після того, як поліцаї довідалися, що ми туристи, вони відпустили нас. Це їх не цікавило. Наступного дня пан Тракало повів нас до свого помешкання, недалеко якого був пам'ятник Тарасові Шевченкові. Оглядаючи пам'ятник і згадуючи вчорашню візиту родини Онацьких, Суслик запитав, де була видана „Українська Мала Енциклопедія” пана Онацького. Якщо це було в Аргентині, то чи можна її десь дістати? Пан Тракало не знав точно і обіцяв розпитати. Перед нашим від'їздом, у каюті в супроводі покоївки та стюарда з'явився пан Тракало, що задихався, певно боявся не встигнути. Він ніс великий пакунок, загорнутий у газетний папір. Це була „Українська Мала Енциклопедія” Онацького, велике, цінне, унікальне та дуже потрібне видання.

Суслик заплатив за все в долярах.

– Як добре, – зрадів пан Тракало, – завтра пані Ніна

має іменини. Я окремо від себе також передала доляри, щоб пан Тракало купив іменинниці гарні квіти. Від рідних людей в Аргентині пароплав повіз нас далі. До Вогняної землі.

До Праги приїхала мама Суслика. Вона відвідувала своїх знайомих, різноманітні вечірки і виклади, які постійно відбувалися серед великої української колонії. І якось вона зустрілася з моїм татом. Обоє вирішили, що вже прийшов час нас одружити. Галина Рафаїлівна так довго умовляла Суслика женитися, що він накінець погодився. Коли закінчилися всі паперові справи, вона вже поїхала і не була з нами. Ми одружувалися без неї. Свідками на нашому весіллі були Ляля Антонович і мій тато. Суслик навмисне одягнувся якнайгірше, навіть тому, що не доставало гудзиків, не міг заціпнути блюзи. Після обряду одруження я вийшла разом з татом, потім Ляля, а вже потім Суслик. Фотограф вже чекав надворі. До документу про одруження нам додали ще фотографії і рахунок „Тількищо одружених”. Тато – з елегантною краваткою і в капелюсі, я – в білій сукні і також у великім капелюсі. Закінчили весілля в гарному ресторані „У білого коня” ми лише втрійох – Ляля, Суслик і я. Тато не міг, кудись поспішав.

У Празі німці почали шукати жидів. Сусликів господар був жидом. Він мав над річкою пароплавчик з великою кабіною, ним було чудово керувати. Щоб вберегти пароплавчик від німців, господар дав його Сусликові. Тільки зійшли сніги, пароплавчик витягли на світ Божий і я днями шкребла і розфарбовувала його дно. Одного разу після такої роботи я прийшла на обід до УЖАС – їдальні Українського Жіночого Союзу. Там я довго чекала на Суслика, але їдальню вже зачиняли, а його все не було. Праця Суслика була недалеко, я вирішила піти туди і дізнатися, що ж сталося.

Коли піднімалася по сходах, назустріч ішла господарка хати, що стояла навпроти майстерні, вона була дуже переляканою.

- Молода пані, скоріше тікайте звідси. На горі наці, вони заарештували мого і вашого чоловіків.

Я розгнівалася і вбігла в будинок. Кілька військових в уніформі перевертали все довкола, щось шукали. Я стала серед розкиданих паперів і апаратів, підійшов чоловік у цивільному:

- Що ви тут робите? – він говорив по-чеському.

- Я пані Коваль, чекала свого чоловіка на обід і прийшла подивитися, чому він не приходить. Чую, що він заарештований, що це таке? Моє лице, певно, було на їхній погляд не семітське і крім того, дуже розгніване, чоловік почав сміятися,

- Ідіть спокійно додому, він скоро повернеться.

- Можу його побачити?

- Ні. Але не журіться, ми дамо йому добрий обід.

Тільки на вулиці пройшла моя злість. Я зупинилася біля якоїсь вітрини, мов спаралізована. Звідки не візьмись, біля мене опинився професор Лісовський.

- Накінець я бачу вас, Галю. Я дуже гніваюся на Суслика, ви, як побачитеся з ним, скажіть йому це.

„Чи ми колись побачимося” – подумала я і почала плакати, дивлячись на вітрину. Я все плакала, плакала, плакала. А професор говорив, що Суслик насміхається з його чеської господині і з нього самого і загрожував, що все скаже Сусликові, як тільки його побачить. В мене це викликало потоки гірких сліз. Перехожі почали на нас оглядатися. Професор побачив, що я плачу і вибачив Сусликові його недобрі жарти.

Пізніше я дізналася причину арешту у жидів. Німці шукали доляри, які жиди купили і за які післали дочку до Лондону, а також хотіли дізнатися, хто ці доляри продав

жидам.

Не пройшов і тиждень, як Суслика випустили. Його господаря залишили у в'язниці, забрали всі його маєтки, а також все, що йому належало, навіть пароплавчик, який я так добре підправила. Суслик залишився без праці. Коли він пішов до банку, де мав невеликі заощадження, виявилось, що німці забрали все, не залишили ні гроша. Я мала дома трохи грошей, заробітків з редакцій. Скоро повернулася Оксана з Італії, віддала борг. Так ми, вільні і щасливі, без жодних обтяжень, замкнули на ключ хату і потягом поїхали на південний кордон Чехії, де зароджувалася річка Влтава. Так, як звучить симфонія Бедржіха Сметани, відомого чеського композитора, ріка Влтава тече гірським потічком. Пізніше вона ширшає і в долинах, загороджена греблями, тече спокійно аж до скелястих порогів – „Святоянске Проуди”, де пиниться і рветься між скелями, і накінець велично і широко пливе через Прагу.

Безжурні, ми подорожували берегом веселої річечки. Спали на сіні в клунях у селян, пили вранці свіжонадоєне молоко. По дорозі, де ріка створила тихий залив з однієї сторони острівка, ми зустріли пару, що таборувала біля намету. Він – інженер, вона – балерина. Недалеко їх зупинилися і ми. Спали на сіні і харчувалися у господарів. Залишилися там на декілька днів. Вечорами ходили по лісу. Я з тією дівчиною змагалася у плаванні, а наші чоловіки билися об заклад – хто з нас переможе. Суслик, на жаль, програвав, бо моя товаришка була гарною спортсменкою. Потім ми розійшлися. В першому готелі, що зустрівся на нашому шляху, попросили напитися чогось гарячого. Нам подали червоного вина. Там же ми зустріли старенького професора дискриптивної геометрії. Він був зі своєю дружиною. Колись він мене вчив у Художньо-Промисловій школі. Скільки було спогадів,

розмов...

Ідучи далі, ми бачили при березі дараби, що везли смерекове дерево по Влтаві до Ельби і далі до Гамбургу. Ми наближалися до порогів. Кілька подорожніх, таких як ми, домовлялися з керманичами сплаву, ті за малу плату приймали туристів, прийняли і нас. Керманичі на дарабах мали свій намет і вогнище. Чим скорішою робилася річка, тим цікавіше було нам плисти на дарабах серед зпінених хвиль, а коли на лівому березі на скелі з'явився силует замку, води закипіли, кидало нас з боку на бік між каміння і вири. Керманичі спереду і ззаду працювали з усіх сил, старалися скерувати своїми кермами довгі стволи дараб між скелями. Береги стали пологими і з правого берега ми побачили велику хату. Туди і направилися наші дараби, там можна було зупинитися на нічліг і поїсти. Нам із Сусликом дали кімнату з великим ліжком на двох, а на дитяче ліжко, що стояло в тій же кімнаті, ліг самотній подорожній, вибачаючися, що для нього нема окремої кімнати. Потім він усю ніч зітхав. Певно, йому снилися „Святоянске Проуди”. Коли ми прокинулися, всі дараби вже відпливли, а подорожні снідали і чекали на пароплав „Пріматор Дітріх”, щоб їхати до Праги. Так ми повернулися до Праги, як у симфонії Сметани, по широкій і спокійній Влтаві.

Суслик у пошуках праці зустрів одного знайомого, що мав крамницю з радіоапаратами. Він випробував Суслика на лагодження радіо і поміч у продажі, вийшло непогано і вони зробилися спільниками.

В цей час була проголошена самостійність Карпатської України. Це примусило приїхати з Каліфорнії ентузіяста кіно і кінорепортера Каленика Лесюка. Він зробив пресконференцію про українське кіно в Америці. Я трохи запізнилася і ввійшла до залі, коли вже почався виступ доповідача. Він сидів за столом, і побачивши, як я

ввійшла, встав, щоб привітатися. Так ми познайомилися. Пізніше він із сином поїхав на Закарпаття знімати історичні події. Почалися заворушення і його вісімнадцятирічного сина там застрілили. Це був його єдиний син, якого він виховав після смерти своєї дружини. Хлопець загинув під час фільмування. За деякий час я дістала запрошення від пана Лесюка і доктора Романа Мишкевича на зустріч у готелі на Вацлавському Наместі, де обидва мешкали в той час. Доктор Мишкевич був також українським кінематографістом і жив на Мораві, в Брно. В той час він знімав чеський фільм під назвою „Чеканки” з молодшою сестрою Ліди Барової у головній ролі. Ліда була на той час кінозіркою. Мене запросили тому, що думали про українські рисовані фільми, випущені разом Чехією і Америкою (до нас якраз дійшов кольоровий мальований фільм Волта Диснея „Білосніжка і семеро гномів”). Такі фільми були моєю мрією, я дуже хотіла зробити таким способом українські казки. Ми часто збиралися і плянували різні можливості, навіть в чорно-білому варіанті зняли декілька метрів „Івасика-Телесика”. В цей же час до доктора Мишкевича прийшли дві панни, однією з них була Ліда – Лілі Годачова, моя знайома з літнього дівочого табору, а друга – її приятелька Сенічка. Обидві на той час вже були драматичними акторками, як знайомі доктора вони зайшли довідатися, чи для них є робота в його фільмі. Лілі крім театру працювала з одним відомим письменником і сама вже починала писати. Я їх познайомила з Сусликом і потім вони часто бували у нас. Війна тим часом продовжувалася і із – за повітряних нападів на місто скрізь було темно, заборонялося засвічувати ліхтарі, занавішувалися вікна, вітрини магазинів. Їдучи додому, ми проводили доктора Мишкевича, що їхав на кінець тижня до Брно. Тоді я ще не могла знати, що його сестра, Софія Припхан, буде у

Венесуелі нашою близькою приятелькою. Одного разу до Праги приїхала докторова дружина – пані Терча, і я водила її по празьких крамницях, де продавалися модні речі. Вона була по-чеському гарною: мала гарне лице з руським волоссям, гарно збудоване повне тіло і до всього цього ще була й дуже приємною. Наші фільмові пляни відклалися, бо пан Лесюк, як американський підданий, мав виїхати з Чехії.

Я звикла бачитися з Лілі і Сенічкою, вони познайомили мене з людьми з групи Йожки Шаршової, маленької, майже дитячого росту, балерини сучасного танцю. Вона збирала до своєї групи дівчат. Я туди привела Ліду Манжулу, яка мала здібності до танців і гарні, довгі ноги. Сенічка, що була ученицею Йожки, також залишилася з нею. І я чомусь також потрапила в цю балетну компанію. Лілі не мала часу на такі гімнастичні зайняття. В той час готувалася серія Ібсенівських творів і вона була зайнята на пробах. Потім я була на прем'єрі „Норми”, де Лілі мала невелику роль. Головну ж партію виконувала Анна Сєдлачкова, стара драматична прімадонна, але вже тоді було зрозуміло, що Лілі ліпша від неї. Коли під час перерви я прийшла до гардероби, де перевдягалась Лілі, побачила, що та сидить перед дзеркалом зовсім спокійна, але поклавши на її плече руку, відчула тремтіння.

У Суслика, як спільника крамниці, де він і працював, знову з'явилася можливість продовжити навчання в університеті. Тому, що німецький університет не був таким переповненим, як чеський, і Суслик добре володів німецькою мовою, йому вдалося потрапити туди з зарахуванням попередньо вивчених предметів.

Я постійно робила ілюстрації для дитячих казок і часописів. Крім того, Український Науковий Інститут у Варшаві замовив у мене декілька портретів професора

Горбачевського, а також портрет з фотографії поета О.Олеся, батька Ольжича. Олесь не хотів позувати для портрету тепер, він дав мені фотографію, на якій ще був молодим. Тоді я не зрозуміла цього. Зрозуміла лиш у 1986 році, приймаючи участь у конкурсі ілюстрацій дитячої книжки в Афроазіятському ЮНЕСКО в Токіо, коли потрібно було післати свої дані та фотографію. Коли я одержала альбом з ілюстраціями учасників конкурсу, мої онуки знайшли в кінці книжки фотографії усіх і сказали: „Ось баба Галя!” Я там була єдиною „бабою Галею”, бо всі учасники з Китаю, Монголії, Бразилії, Ірану, Африки, Австралії та Нової Зеландії були народжені в сорокових-п'ятдесятих роках, і лише я красувалася своїм сивим волоссям за Венесуелю.

Довелося мені робити також і портрет Наталі Михайлівни Дорошенко, нашої відомої акторки. Вона приходила до нашого „ательє” і терпеливо мені позувала. Була дуже строгою до кожного українського слова. Коли почула ім'я Суслик, зразу ж розкритикувала його і хотіла змінити на Ховрашок. Познайомившись з нами, вона вирішила, що з поміччю студентської громади потрібно поставити „Лісову пісню” Лесі Українки. Це забрало багато часу, але всім дуже подобалося ходити на проби. Мавку грала Оксана Івасюк-Павлова, Лукаша – Василь Макаренко, котрий кожну вільну хвилину цілувався з Мавкою, русалками були Ліда Манжула і Ляля Антонович, а Тим, що Греблі Рве – Суслик-Ховрашок. Інші ролі виконували актори і акторки празької громади. В загальній імпрезі я вийшла найгірше. Для декорацій один архітектор дуже гарно намалював пічку, всі думали, що це зробила я, і мені приходилося відмовлятися від незаслужених схвалень. Решту декорацій робила я, розіславши метри і метри полотна на підлозі нашої кімнати і сушачи їх потім на стінах і в коридорі. Від тих декорацій

отруївся наш кіт. Певно, коли ходив по вогких малюнках і облизував пофарбовані лапки. Він від болю бігав по стінах ванни, куди ми його заперли, а потім осліп. Такого жаху мені ще не доводилось бачити. Очі в нього зтягнулись білою плівкою. Мама лікувала його, давала їсти сиру печінку. Справді, від цього плівка на очах почала зменшуватись і виднілися здорові очі. А декорації повисихали і їх віднесли. Можна було почистити хату і випустити на волю кота. Одяг для всіх артистів був підготовлений і „Лісова пісня” відбулася. Всі артисти і глядачі ще й досі згадують, якою гарною вийшла вистава.

Приблизно в той час я намалювала серію портретів, серед яких Галі Кушнір, з її великими очима, та Люсі Туган-Барановської, красуні, в жилах якої текла татарська кров.

На загал в той час ми жили щасливо. Суслик і Василь купили собі канойки і тримали їх у гаражах для човнів на острові Цісаржска Лоука. Наш перший човен був старої форми і досить тяжкий для того, щоб його переносити через греблю. Називався він „Той, що греблі рве”. Цю назву я написала біля реєстраційного номера на жовтому фоні синіми літерами. Свій вільний час ми проводили на річці, вірніше більше на березі, поправляючи і підмальовуючи наші човни.

В моїй родині було все спокійно. Сестра Таня була здоровою, навіть ходила малювати до Української студії, і всі казали, що вона малює ліпше, ніж я. Тато писав свої спогади про революцію і визвольну боротьбу на Україні. Тепер в університетах і на курсах українознавства їх використовують як підручники.

Як я вже казала, ми з Сусликом багато часу проводили на річці і будували пляни на літо. Наш закарпатський приятель Качуровський купив собі також канойку, а Суслик міняв свою на нову, багато легшу і

ліпшої форми. Збиралися ми їхати в подорож трьома парами: Качуровський з Лялею Антонович, Василь з Лідєю Манжулою, і я з Сусликом. До нашого восьмиміліметрового „Ойміга” купили плівку „Агфакolor”, Василь пофарбував свого човна в яскравочервоний колір, щоб на фото вийшли червоні плями. Ми використали в крамницях купони (тоді все було на карточки: хліб, молоко, м’ясо, масло, сир, цукор, кава і все інше), зібралися, віддали до багажного вагону наші канойки і поїхали ще раз туди, де випливає ріка Влтава. Цей вид спорту був поширеним у Чехії, тому ми не були одинокі. Приїхавши, ми не стали баритися, а спустили човни на воду, в скору, але вже глибоку річку, і почали нашу подорож. Багато гребти не приходилося, вода сама несла нас за течією, потрібно було тільки керувати човном. На греблях ми все ж не відважувалися спускатися по воді, могло бути не досить глибоко, і ми переносили човни берегом. Ночували переважно у корчмах, школах, чи у селян на сіні, а вдень пливли за течією. Одного разу ми припливли до однієї широкої греблі. Був гарний вечір, світило сонце і річка виглядала глибокою і не дуже бурхливою. Вирішили зняти на плівку наш перший перехід греблі по воді. Пристали до берега, вийняли всі речі з Василевої червоної канойки і я з Василем, що мали найбільше шансів виплисти живими, почали гребти. Нас мали знімати на тоді ще невідомий „Агфакolor”. І зняли якраз тоді, коли ми відхилилися від основної течії і в’їхали в невидимі скелі, що були в хвилях під водою. Але нам все ж вдалося вирівняти канойку і переїхати греблю, ще й були сфотографовані в човні, повному води. Вийшов гарний знімок. Пізніше нам пояснили, що це місце було ушкоджене взимку кригою і під водою були камені. Потім ми з’їхали в канал через добру греблю, де була дуже бурхлива течія. Дуже цікаво перепливав цей канал Качуровський. Він не вмів добре

плавати, тому висадив на берег Лялю, став посередині човна, поклав на дно весло, взявся обома руками за краї канойки і так пустився у вир хвиль. Втримав рівновагу і залишився живим. Мав „левине серце”.

Так ми подорожували через південну Чехію. Спинялися в невеликих містах, побудованих за часів Яна Гуса, що зі своїми войовничими гуситами боровся в своєму краї за правду. Про нього написав поему Тарас Шевченко. Раз ми заїхали до тихого рукава ріки, там в садах на плеканих килимах трави стояли літні хати банкірів, артистів кіно та театру. Виглядало, ніби ми потрапили в казковий світ. Потроху наша ріка перевдяглася в скелясті береги і ми наближались до „Святоянских Проудів”. Там, де нам довелося ночувати, ми зустрілися з іншими туристами, що подорожували на канойках, як і ми, тільки без жінок. Деякі з них добре знали фарватер між скелями і кликали нас з собою. Але серед нас було троє таких, що добре плавали: Василь, Ляля і я. Суслик, Качуровський і Ліда плавали не дуже добре. Ми думали, що робити, ще й дощ почав крапати. Це, власне, й вирішило наш плян. Недалеко від нічлігу пристали дараби і ми попросилися до них. Заховані від дощу під перевернутими канойками, ми в’їхали до „Святоянских Проудів”. В одному місці, серед збурених хвиль, побачили наших знайомих, які гребли з усіх сил. „Агой, жадьюжі”, – кричали вони до нас, коли ми повилазили з – під канойок і махали їм.

Перед світанком дощ ущух. Дараби знову пристали біля нашої Цісаржської Лоуки. На острові, сховавши човни до гаражу, ми робили знімки. Червоне сонце сходило на протилежному березі над скелею, з якої до Влтави на білому коні скочив легендарний Горимір. Потім ми викликали наш фільм і Василь доповнив фотографії гарними написами. Це була остання весела подорож по

Чехії і кінець нашої безжурної молодости.

У мене все повторювалися болі з правого боку шлунку. Я подумала, що це може бути апендицит, і вирішила піти до лікаря. Це був лікар Суслика, він мав свою консультацію. Я сказала, що маю болі з правого боку шлунку, і думаю, що прийдеться мене оперувати. Лікар мене заспокоїв і почав сміятися.

- Не думаю, що це апендицит. Виглядає, що це буде молодий пан Коваль. Ви вагітні. Коли ввечорі я про це розповіла Сусликові, його реакція була несподіваною:

- Що це ти мені наробила? Це страшно!

Така ж відповідь на цю новину була і від мого тата:

- Нащо це? Діти забирають свободу.

Але все рівно, винна чи ні, я була задоволена зміною в нашому житті.

Мама турбувалася, що війна протягнеться ще довго, від неї повітряні атаки, недостатки. Після німців у Чехії очікували росіян. Суслик потроху зникав до майбутнього сина і хотів змінити наше „ательє” на більше помешкання. Ми пошукали і знайшли більше помешкання на Виноградах. Будинок мав навіть ліфт і великий підвал, де можна було перечекати повітряні атаки. За чеськими звичаями помешкання мало кухню, де всі були вдень і ввечорі, і кімнату, де спали. На нашій вулиці, за кілька будинків від нас, жила Оксана Лятуринська з тіткою Василя Макаренка, Вірою Іванівною. Недалеко, серед хаток в садках, була фабрика шоколади „Оріон” з високим фабричним комином з червоної цегли. Василь з мамою і татом також жили близько з другого боку вулиці, а навкруги були парки. Моя вагітність давала мені право на більшу кількість карточок на їжу. Я пішла до урядовців оновити їх. Там потрібно було чекати в черзі. Я мала лікарську посвідку і чулася добре, але за деякий час стояння в черзі втомило мене, захотілося вийти на свіже

повітря і холод. Залишивши чергу, я направилася до скляних вихідних дверей. Раптом мені щось таке сталося, чого ніколи до того не було: я не бачила, що переді мною скляні шиби зачинених дверей, билася об них головою, стараючися вийти на двір, поки не впала непритомною. Коли ж опритомніла, то сиділа на стільці перед столом урядника, котрий видавав картки. Він одразу ж видав мені те, що було потрібно, більше чекати не довелося.

В той час до Праги дійшла звістка про смерть Калинки Безпалко, моєї близької приятельки. За німців вона була у нас. Розповідала, що живе в Варшаві, вийшла заміж і тепер дуже щаслива. Тепер прийшла неясна звістка про те, що Калинку замордували в її ж хаті. Вона вже мала немовля, яке після її смерти взяла до себе її сестра Зоя.

Перше, ніж з нашого нового помешкання виселилися його старі господарі, Суслика покликали приєднатися до журналістів і письменників, які мали іти за німецьким військом в Україну. Серед них була і Сусликова приятелька Олена Теліга. Ми з ним обговорили цю справу і вирішили, що Суслик має їхати.

Так я залишилася одна і тато допомагав мені переселятися на нове помешкання. Найбільше було барахла Суслика: повно зіпсованих радіоапаратів і частин до них. Він часом брав роботу додому. В коридорі нового помешкання було багато місця, і зробивши на стіні полиці, ми все накінець розмістили. Коли розташувалися на новому місці, я знайшла першу працю, пан Олесь попросив мене ілюструвати його дитячі казки, написані у віршованій формі. Ми повинні були зустрітися на Угельному Тргу, в старій частині Праги. Коли я прийшла туди, минувши вози з вуглем і жінок, що продавали печені на вогнищі каштани, побачила „ресторан”. Це була старовинна корчма, при вході до якої величезні чорні вуглярі, щоб зігрітися, стоячи

потягували чарочки горілки. Пан Олесь був у середині темної залі і попивав пиво. Запропонував і мені, я відмовилася і ми почали обговорювати пляни. Казки були написані гарними легкими віршами, діти легко могли їх запам'ятати. Повинні були вийти дві книжечки в двох кольорах. Коли ми попрощалися і я виходила з ресторану, біля бару з вуглярами стояла в коштовному хутрі і домашніх пантофлях Єлисавета Нікольська. Вона попивала свою чарочку горілки. Зайшла туди тому, що її хата була недалеко, за рогом.

Маму оперували, вона мала рак лівої груди. Вона, як лікар, це підозривала і дозволила собі в лябораторії зробити аналізи. Там помилилися і подали негативний результат. Тепер вже рак був у такій стадії, що прийшлося робити тяжку операцію. Рана після операції довго загоювалася і мама жалілася на болі. Я тим часом жила в новому помешканні сама, чекала дитину і забавлялася з рудим котом. Мама, тато і Таня жили разом на Панкраці, далеко від мене. За мною дивилися два наші приятелі: Качуровський і Бутович. Коли проходили останні місяці перед пологами, вони чергували у мене щодня. Качуровський, що жив недалеко, після праці заходив до мене, а графік Бутович годинами висиджував у мене на незручному стільці і все допитувався: „Галинко, вже маєте болі, вже поїдемо до лікарні?”

Однієї сонячної неділі я пішла на цілий день до рідних. Після обіду прилягла на софі і задрімала, але скоро прокинулася, бо заболів шлунок. Потім біль заспокоївся і знову з'явився.

- Мамо, (я називала її Золотко), що це ми їли на обід, що в мене постійно болить шлунок?

- Болить шлунок? Збирайся, скоро поїдемо до лікарні. Ми сіли до трамваю, пригадую, тринадцятого

номеру, доїхали до клініки, де працював мамин приятель, доктор Добриловський. Він залишив мене в лікарні, настав мій час. Вночі народився мій перший син Володик.

Нас було три пацієнтки в одній кімнаті. Коли всім дозволили встати, показали, як треба поводитися з новонародженими, міняти пелюшки, купати, готувати їжу і таке інше. Потім відпустили додому.

Мама і Таня лишилися зі мною в новій хаті і дуже мені допомагали. Мама варила для мене особливі молочні супи з мукою і давала пити багато рідини, щоб було материнське молоко, якого я майже не мала. Дякуючи її зусиллям, воно почало з'являтися. Тепер радять годувати немовлят натурально, а не з пляшечок, цього мама не знала, і я не старалася. Крім їжі і прання пелюшок, мама з Танею вважали, що Володик не повинен багато плакати, поки в нього не загоїться пупочок, бо він може накричати грижу. Ще в нашій хаті сталася цікава подія. Кіт почав цікавитися Володиком і я декілька разів мусіла викидати тварину з дитячого ліжечка. В кінці-кінців я подарувала нашого улюбленого звіра на село, мене й досі за це мучить совість.

Зі Львова прийшов лист від Суслика. Німці забрали мого чоловіка, і він чекав, поки фронт прорухнеться далі на схід України. А тим часом приїхала з Парижу друга бабуся відвідати свого першого внука. Обидві бабусі відчували неприязнь одна до одної, мама закидала Галині Рафаїлівні, що та як слід не дивилася за мною і за дитинкою, а Галина Рафаїлівна тільки насміхалася з мами, казала, що та не зачісується і не фарбується, як належить справжній дамі. В кінці-кінців мама з Танею пішли від мене.

Я прала і варила, а Галина Рафаїлівна відвідувала своїх приятелів і приятельок. Також вона знайшла тут православного монаха, знайомого ще з Парижу, який за царя був російським князем. Тепер він у Празі був

священиком і охрестив Володика, нарiк його Володимиром. Після обряду мама запросила Василя, хрещеного батька, до кіно. З мого боку на хрестини ніхто не прийшов і я сама залишилася прибирати після свята. Не дочекавшись Суслика, Галина Рафаїлівна поїхала назад до Парижу.

А невдовзі після її від'їзду з'явився і Суслик. Він, діставши звістку, що народився Володик, використав затримку німецького наступу біля Львова і приїхав до Праги побачити сина. Збирався одразу ж повертатися назад. Познайомився з Володиком і одразу ж почав розшукувати рудого кота. Як дізнався, що я віддала його, дуже мене вилаяв.

До нас приходило багато людей, розпитували про війну, про відношення німців до українських журналістів, про те, чи була надія для українців на повернення додому. Все це тривало до того часу, поки не прийшла вістка, що німці легко дісталися до Києва. Це викликало між киянами патріотичні настрої, почалися виступи, – особливо після зустрічей з нашою групою. Німецькій владі це не підходило і Гестапо почало розстріли, були розстріляні деякі журналісти, і серед них наша патріотка і поетеса Олена Теліга.

Зажурений Суслик мусів лишитися в Празі. Йому не було чого повертатися до Львова. Малий Володик врятував йому життя. Суслик знову почав працювати в крамниці свого спільника і закінчувати навчання в університеті. Володик ріс, а я чекала знову дитину. Народжувати я пішла в ту саму клініку до доктора Добриловського. Був дуже гарячий літній день. Я довго не могла народити, мучилася майже цілу добу. Доктор дав мені ін'єкцію морфію і сестра поклала спати. Коли я вже засинала, почалися сильні болі, я мусіла покликати сестру. Вона прийшла заспана, була вже ніч, але коли переконалася, що починаються пологи, поклікала лікаря.

Доктор Добриловський з'явився обурений:

- Ви повинні спати до ранку, а не будити всіх серед ночі!, - але вже не було часу на докори. В операційній на другому поверсі стояла спека. Мені наказали мовчати для того, щоб не зачиняти вікна (в той час клініка ще не мала чим охолоджувати залі). Я пообіцяла не кричати і не стогнати, бо з відкритими вікнами було легше дихати, інші ж у цей час могли спокійно спати. Мій другий син Юрко народився більшим від Володика, він важив чотири кілограми. Я мовчки знесла розрізування і зашивання, а лікар, задоволений спокійною моєю поведінкою, хвалився:

- Я завжди розрізаю зіркою, щоб полегшити пологи. Ця „зірка” викликала велике здивування в шпиталі у баварських монахинь в Регенсбурзі, де по війні я народила свого третього сина Богдана. Юрко був русявий і спокійний хлопчик. Скоро нас відпустили додому.

На цей раз також приїхала Галина Рафаїлівна і так само запросила російського монаха хрестити новонародженого Юрія. Володик, якому вже було два роки, був присутній при хрищенні. Галина Рафаїлівна підвела Володика до священника: „Поцілуй руку панотцеві, дитинко”. Володик підніс свою руку для поцілунку священникові. Той засміявся і поцілував хлопцеві ручку. Бабуся, після побачення з сином і онуками, скоро поїхала.

Мені вдалося найняти в „арбайтсамті” сестру, яка б хоч перший час допомагала мені з дітьми. Але сестра була дуже вибаглива і їй у нас не подобалося, через декілька днів вона перестала приходити. Після її візитів у нашій хаті ми не дорахувалися деяких речей, що сподобалися цій „працівниці”.

В той же час нас відвідувала Лілі Годачова. Вона написала для дітей казку, яку надрукували в двох книжках, називалася вона „Зуб часу”. Лілі від мене було

потрібно багато кольорових ілюстрацій і обкладинки. Тема казки трохи нагадувала „Алісу в зачарованій країні”. Але замість Аліси був чеський хлопчик Єнічек, котрий мандрував по казках і по історії Чехії. Коли я малювала ілюстрації до казки, сталося так, що на одному малюнку, де був Єнічек, котрий опинився в казковому саду, були намальовані дивовижні овочеві дерева фантастичних форм. Вийшло, що я, сама того не знаючи, намальовала тропічні дерева з плодами. Тепер, коли ми живемо майже на екваторі, я можу розпізнати овочі на моїх ілюстраціях: авокадо, папаї, лечози. На тій сторінці, де подана фотографія автора, Лілі хотіла помістити свій портрет, рисований мною.

Ці два томи „Зуб часу” прегарно видав „Мелянтріх”, найліпше видавництво в Чехії. Крім доброго заробітку від „Мелянтріху” ми дістали від Лілі неймовірний в той час подарунок – велику гуску.

Моя мама не була здоровою, на тому місці, де вона була оперована, пізнавала дотиком метастази. Я проводжала її до інституту на операцію. Прийшовши туди, ми сіли відпочити на невеличкій плеканій галявинці. Мама попросила:

– Не йди зі мною в середину, йди до дітей. Це буде легка операція, тільки з льокальною анестезією. Я потім піду до кіно, перше, ніж пройдуть її наслідки, а тоді повернуся додому.

В той час мій тато дивився за онуками, а Суслик ще не повернувся.

Левко Стаховський закінчив своє навчання на лікаря і тепер викладав студентам щось із медицини, коли вони приходили до шпиталю. Тоді він познайомився з однією молоденькою студенткою – Тетяною Богдановською з Волині. Вони одружилися і у них народилася дівчинка Ірина. Вони зробили в себе вдома хрестини і Суслика покликали за хресного батька. Суслик пішов

туди раніше, а ми з Володиком ще були на зайняттях з ритміки, які вела Йожка Шаршова. Дітям подобалися її вправи. Вона дозволяла їм придумувати власні вправи, наприклад, як стрибає жабка. Кожна дитина стрибала так, як уявляла собі жабку, що стрибає, а потім Йожка показувала, як це потрібно робити і діти імітували її рухи, якими під ритм бубна вона хотіла вчити малечу.

Після зайнять з ритміки ми пішли на хрестини до Стаховських. Їх помешкання, тому що мало центральне опалення, було затишним і тепленьким. Священик вже пішов, обряд закінчився. Я вперше тоді побачила Левкову жінку Таню. Вона була дуже молоденькою і мала гарні великі сірі очі. Пізніше, на протязі всього нашого життя, в Європі і Венесуелі, ми з цією родиною завжди були в приятельських стосунках. Коли ж я запитала, де зараз охрещена дитинка, нас з Володиком повели до ванної кімнати, де в біде міцним сном спала Ірочка. Помешкання було маленьке і там дитина мала спокій від веселих гостей. Вона мала багато чорного волосся на голові і виглядала, як ангорська кицька. Пізніше волосся з чорного змінилося на каштанове.

Суслик добре заробляв і старався купувати мені гарний одяг. На хрестинах Іри я була в чорній сукні, що складалася з двох частин. Спереду на блакитнім жакеті була вишивка з чорними колосками. Перед Різдвом Суслик подарував мені ягуарове хутро, яке виглядало дуже розкішно. Але за деякий час в мене з'явилася сип, що потім почала переходити у водяні пухирі на руках, шиї, обличчі, потім пішла на вуха, ніс, очі і деформувала мені лице, до того ж нестерпно свербіла. Я пішла до українського відомого дерматолога, зробила різні аналізи. Виявилось – алергія. Від чого? Мама відкрила причину:

- Не одягай більше того хутра. Бачиш, воно з крілика, а чорні плями, що імітують ягуара – фарбовані.

Я перестала одягати його і екзема пройшла сама по собі.

Новий 1945 рік ми зустріли на нашому поверсі у сусідки, ревматичної німки, жінки німецького старшини. Його в той час не було в Празі і пані не хотіла бути на „Сильвестра” одна. Ми залишили відкритими двері в обох помешканнях, щоб відразу ж почути, коли хтось з дітей прокинеться. Наш Святвечір перебули без родини, з дітьми в хаті, бо часто бомбардували, і йти до рідних з колясками і дітьми серед ночі було неможливим. Подарунки і колядки ми відклали на другий день. Так само скромно відбули наші спільні уродини.

В повітрі стояв якийсь неспокій. Всі розуміли, що німці програють війну. Хто ж прийде після них до Праги? Англіїці чи росіяни? Якби англійці, то нам нема чого боятися, якщо росіяни – потрібно з Праги тікати. Наша німецька сусідка готувалася їхати до Швейцарії, кликала нас, навіть пропонувала місце в автомобілі, але ми не наважувалися покинути Прагу. Тут ми виростили, жили двадцять три роки, тут народилися наші діти, хотіли ще почекати, подивитися, що станеться.

Чотирнадцятого лютого 1945 року, зранку, до нас прийшла мама. Я якраз збиралася з дітьми піти прогулятися і дещо купити.

– Я піду з дітьми до парку, а ти піди купи їжі, скрізь по крамницях великі черги, – порадила вона мені.

Ми спустилися ліфтом і мама пішла з дітьми. Я купила, що було потрібно і повернулася додому. Запалила газову плиту і поставила варити обід, чекаючи на маму. Несподівано загули сирени, це був знак ворожого налету бомбардувальників. На кухні загасився газ, і раніше, ніж я вибігла назустріч мамі з дітьми, щоб разом бігти у бомбосховище, почали падати бомби. Будинок навпроти впав як іграшковий, все полетіло аж до нашого хідника. Я вибігла на балькон, виглядаючи маму з коляскою.

Половина будинків на вулиці була зруйнована. Не знаю, скільки я простояла, виглядаючи маму, що повинна була з'явитися з Володиком і Юрком. Певно, це було довго, бо я побачила Суслика, що повертався з міста. Коли він наблизився, побачив мене на балконі, щасливо всміхнувся, тому що наш дім уцілів, і за хвилину був на горі в кімнаті. Я питала його, чи не бачив він десь маму з хлопчиками, може, вони десь заховалися в чужому будинку і тепер повертаються до нас.

Ми вийшли на вулицю, шукаючи по вцілілих будинках і схованках маму й дітей. Питали – розпитували. Виявилось, що з недогляду сирени запустили, коли американські літаки вже були над містом. Нашу околицю особливо зруйнували із-за комина шоколадної фабрики. Оглянувши дитячий парк і сусідні вулиці, ми з Сусликом розділилися: кожен з нас шукав по різних лікарнях і шпиталях. Скрізь була паніка і безпорядок. Всі лікарні були переповнені пораненими. В коридорах сестри і лікарі старалися допомогти новим пораненим, що все прибували й прибували. Я повернулася на нашу вулицю і все розпитувала людей, чи вони не бачили жінку з двома малими дітьми. Ніхто ствердно не відповідав. До мене підійшла якась жінка з світлими очима, загорнута в хустку і сказала: „Пані, не шукайте їх, вони мертві”.

Коли я повернулася додому, Суслик вже прийшов, він був приголомшений моєю новиною. Звернувся до поліції, сказав, що ми шукаємо бабусю з двома малими дітьми, які поверталися в полудень додому, і подав нашу адресу. Вночі поліція прийшла до нас, вони хотіли, щоб ми пішли впізнати мертвих, їх знайдено на розі вулиць біля нашого будинку. Тіла лежали в садку дитячої шкільки, біля басейну. В цю шкільку мріяв ходити за півроку Володик, йому б тоді виповнилося чотири роки. Йому було лише три з половиною, а Юркові – півтора. Коли нам освітили тіла,

ми впізнали маму і дітей. Юрка ніби знайшли коло бомби, що не вибухнула, яку після нальоту повинні були витягати з воронки в'язні. Мертвих залишили на тому ж місці, поки близьким не дозволили їх поховати.

Ми повернулися до порожньої хати. Я лягла спати на кухні, бо не мала відваги іти спати до кімнати, де стояли дитячі ліжечка, не застелені у поспіху. Ми не могли заснути в ту ніч. Під ранок Суслик вирішив: „Щоб після цього жаху жити далі, ми повинні мати ще дитину, не дивлячися на війну і всі небезпеки, що на нас чекають. Тільки це дасть нам, а особливо тобі, Галю, ціль у житті.”

Дітей ми поховали до могили пана Коваля на Ольшанському цвинтарі. Я завжди доглядала цю могилу, і в день „Всіх Святих”, на „Душічки”, коли в Празі падав перший сніг, приносила туди хризантеми. На похорон прийшло багато людей. Всі мене цілували й утішали. Я згадую ці похорони, і все повертаюся до Оксани Лятуринської. Коли спустили в яму труни, нам, батькам, подали лопату мерзлої землі, щоб батьки перед закриттям могили кинули першу жменю. Ми з Сусликом кинули тверді грудки, що впали на труни і відгукнулися болем в наших серцях, так, ніби вдарили по наших тілах. Серед інших людей підійшла до ями і Оксана зі своїм відсутнім поглядом глухої. Вона взяла грудку землі, розтерла її в долонях і посипала дитячі труни.

Наступного дня ховали маму. Тому, що її хвороба погіршувалася, вона хотіла скоріше вмерти, щоб не переживати страшних мук. Все просила, щоб її спалили в крематорії, а не ховали в могилу під землю. Ми зійшлися до крематорії, як до театру. Повсідалися зручно на стільцях у великій залі перед завішеним екраном. Коли заграла музика, розгорнулася завіса і з'явилася мамина труна. Мамин чеський колега виголосив промову, потім прощальне слово сказав українець. Під музику труна

зникла, і завіса закрилася. Я з Сусликом вислуховувала співчуття. Серед знайомих побачила тата. Люди провели тата до урни з попільом, а потім відвели додому. Таня всі ці дні була напівпритомна і лежала дома в ліжку, не даючи собі звіту в тому, що робиться навкруги.

З похорону ми поверталися в переповненому трамваї. Захована в натовпі коло Суслика, я почала плакати. Плакала не зупиняючись, навіть тоді, коли ми прийшли до хати. Суслик не знав, що робити. Повів мене до найближчого кіно (це було в підземеллі, в сховищі від авіаційних налетів). Дивлячися на екран, я заспокоїлася. Ішов якийсь німецький фільм: Гільдергард Кнеф плавала без одягу перед човном героя. Дія була в північному морі, з затоками, що поросли очеретом, між піщаними дюнами. Потім Вільдергард захворіла і вмерла, а самотній вершник їхав по тих самих місцях і кинув червоні рожі в морські хвилі.

Зранку я пішла допомогти татові і Тані. Під час останнього налету американських літаків порозбивано всі вікна. Тато був зайнятий похоронами і не затопив навіть печі в кімнатах. Посеред спальні на столі стояла урна з маминим попелом і тато її прикрасив шовковими квітами з Таніної святочної сукенки.

Таня лежала в ліжку напівпритомна і голодна. Я наварила їсти, змінила і випрала білизну, але так не могло продовжуватись довгий час, тому тато вирішив, що я тепер буду доглядати за Танею, а він з Сусликом виїде з Чехії, бо наближалися росіяни. Нам вдалося знайти для Тані платну санаторію, що була за містом. Я поїхала туди подивитись. Це була гарна велика установа з добре утримуваним великим парком-садом навкруги. Тані давали кімнату з центральним опаленням і вікном у садок. Ми назбирали грошей і наперед заплатили за перебування Тані, а також попросили нашу приятельку Шуру Сіроколко,

щоб вона заглядала час від часу до санаторії, коли не буде нас. Наготувавши багато одягу для Тані, за що потім мені були в санаторії вдячні, ми з Танею поїхали з холодної хати. Наша сусідка-німка навіть дістала нам таксі, які використовувались тільки для німців. По дорозі, коли шофер набирив бензину, його розпитували, куди він везе двох німок. Він показував на мене і казав, що везе одну божевільну до санаторії. Всі дивилися на мене з острахом. У мене ще було спухле від ягуарового хутра лице. Таня ж дивилася на них рожевеньким, як завжди напівусміхненим лицем. Після холодного помешкання з вибитими шибамі, кімната Тані в санаторії робила добре враження, бо була теплою. Таня познайомилася з сестрою. Ми деякий час поговорили втрьох. Коли я обняла її і сказала, що вже їду, вона не заперечувала і спокійно залишилася з сестрою. Більше я ніколи Тані не бачила.

Ми попросили управу цвинтаря дозволити зарити урну з маминим попелом до могили пана Коваля і дітей. Думали, що це тимчасово. Приходила весна і я посадила на могилі дрібні квіти. Набрала собі жменьку землі з могили. Ще й досі я маю цю землю, загорнуту в хустину, в шкатулці з „дорогоцінностями”. Тато поїхав. Ще не знали куди. З приятелями він переїхав німецький кордон, а потім – до Швейцарії, Франції, Англії. Він мріяв після війни зформувати новий уряд майбутньої Української республіки. Ми поки залишалися. Суслик складав останні іспити в університеті. Я ходила на навчання разом з ним, і тому, що всі знали про нашу втрату дітей, мені дозволялося сидіти на задніх лавках. Суслик одержав свій диплом, прикрашений „гакенкройцом”.

Я знову чекала на дитину, як того і хотів Суслик. Приятелі і сусіди дивилися на мене зі співчуттям, коли я зашивала і упорядковувала одягу мертвих дітей, і

думали, що я втратила розум. За деякий час я пішла на консультації доктора Добриловського. Він посумнів, коли почув, що я думаю, ніби знову вагітна. Обережно оглянув мене і сказав, що ще зарано робити якісь висновки. Сказав, щоб я прийшла до нього за місяць. Було видно, що він також подумав, що я божеволію. Але я знала, що маю перші ознаки вагітності і не звертала уваги на його поведінку.

Аж до квітня ми чекали, що буде далі. Тоді ж приїхали до Праги наш співучень з української гімназії, Марко Домбровський з жінкою Лідою. Вона була фотографом, мала у Варшаві свою майстерню і крамницю. Вони тікали з Галичини від росіян, що наближались. Ми багато з ними переговорили про майбутнє, про скоре закінчення війни. Разом з ними вирішили їхати з Чехії. Я дістала велику валізу і наповнила її всілякими речами. Ми замкнули двері і поїхали, нікому нічого не сказавши, щоб виглядало все так, ніби ми скоро повернемося. Чехи були в той час великі „русофіли” і „гей – слов’яни” і мріяли з’єднати всіх слов’ян в одну велику слов’янську державу. Тому вони чекали окупації росіянами Чехії, як Божого спасіння.

На станції ми зустрілися з родиною Приходьків, пані Танею, що була стоматологом, її чоловіком – інженером і їхню дочкою Мурочкою. Вони, як і ми, їхали тим же потягом на Захід, у невідоме. Нас прийшли проводити брат „Волика” Гарасимова, Олег з жінкою Стефкою і приятелем нашого Володика, хлопчиком Люстиком. Вони ще не їхали. Зараз ми пишемо їм і Маркові до Австралії.

Отже, ми виїхали всімох: двоє нас, двоє Домбровських і троє Приходьків. Увечорі потяг доїхав до німецьких кордонів. Всі мусіли вийти з вагону і чекати наступного поїзду, що мав нас везти далі. Скоро він приїхав, але був настільки переповненим, що там було

місце для трьох-чотирьох людей. Ми залишилися чекати ще, а в цьому поїхали Приходьки, бо в них була дитина і чоловік нещодавно переніс інфаркт. На наступний поїзд довелося чекати довго. Почало світати. Зі станції всі порозходилися, стало зовсім безлюдно. Це вже не виглядало добре. Ми знайшли покинутий багажний візок, поскладали туди наші речі і потягли його до містечка. На площі була корчма, в якій могло знайтися місце для подорожніх. Всередині було повно людей, одні їли, а інші старалися щось дістати поїсти. Як тільки ми ввійшли, почався налет американських бомбардувальників. Я й Суслик стали біля дверей, бо двері могли нас захистити в разі падання бомби на будинок, якби почав падати дах. Коли перестали бомбардувати, ми знайшли Марка і Ліду. Виглянули на вулицю – наш візок стояв неушкодженим. Нам пощастило трохи поїсти і ми пішли до станції. Виявилось, що вона повністю була знищена бомбами, надії кудись виїхати не було.

Всі знову поспішали сховатися від бомбового удару, ішли до бункеру, а ми пішли до якогось склепіння. Ми побачили там цілу групу „УФУ” – німецький Голівуд. Славні „діви”, відомі нам з багатьох фільмів, плакали у відчаї. Вони тікали до Швейцарії, але зараз всі дороги закінчувалися тут.

На світанку містечком пройшла вістка, що можна виїхати з проїжджими ешелонами німецького війська, яке перекидали на фронт. Ми вчотирьох, разом з усіма бажаними, видряпалися до мовчазних вояків на відкриту плятформу. На світліючому небі ще блимали останні зорі. Я просила в них благословення, уявляючи собі, що серед тих зірок є мамина і дітей. В останньому селі на території Чехії нас висадили, далі вже ішли бої. Там, у маленькому готелі ми дістали кімнату, зупинилися і чекали. Марко з Сусликом увесь час грали в шахи, а ми з Лідєю ходили до

селян вимінювати наші дрібні речі на хліб, сир, яйця. Іноді низенько над нами пролітав літак, ми кидалися до придорожньої канави, накривалися гіллям і чекали, поки він пролетить. Так пройшов деякий час. Одного разу серед ночі нас розбудив господар,

- Хто з вас Коваль? - в мене завмерло серце.

- Це я, - вийшов до нього Суслик.

- В долині вас шукає візник з сусіднього села з каретою від пані Годачової.

Ми всі вибігли на вулицю. Там візник пояснив, що пані Годачова почула, що тут живуть люди з Праги, один з них на прізвище Коваль. Вона кличе всіх до готелю, де зараз живе, щоб усім бути разом. Ясно, що ми не роздумували, а попрощалися з господарем, посідали в карету і поїхали до Лілі. Коли приїхали, був уже сонячний ранок. Лілі нас зустріла в такому ж готельчику, як і той, з якого ми щойно прибули. Вона була також вагітна, як і я, але термін у неї був більшим. Жила вона з одним театральним режисером, від нього й мала народити дитину. Ми познайомилися також з місцевим лікарем, котрий стежив за Лілі. Вечорами всі збиралися в корчмі. Багато було розмов про кінець війни. За найновішими чутками, село мали зайняти американські вояки. На столах понатягали довгі полотняні шмати і я, як художниця, мала написати на них „WELCOME” - „ВІТАЄМО”. Цей „художній твір” вивісили між нашим готелем і хатою навпроти.

Одного ранку ми прокинулися від тупотіння на сходах. З нашого вікна було видно американські танки. Вулицею й готелем бігали американські вояки в спідній білизні кольору кгакі, вони вмивалися в наших ваннах.

- Напевне, і туалетний папір принесуть також кольору кгакі, - казала Лілі.

Так і вийшло, і туалетний папір, і мило було кольору кгакі.

Вояки були в більшості слов'янського походження, говорили по-чеському, по-словенському, і навіть по-українському. Всі вони були дуже приязні. Кажали, що війна вже скінчилася, але вони ще не знали, яка доля очікує Чехію, хто її окупує.

Одного ранку їх не стало. За ніч всі від'їхали, щезли. Стояли теплі весняні дні, ми ходили купатися до ставу в лісі. Лілі казала: „Ходімо купати наших дітей”. Було спокійно, але в цьому спокої стояло німе запитання: „Хто прийде після американців?” Чекали на російське військо. Ми постійно думали, що ж робити. Лікар, що не довіряв російському урядові, радив перейти міст через річку, яка була кордоном між Чехією і Німеччиною, і в такий спосіб уникнути з ними зустрічі. Лілі не могла зрозуміти, чому хтось може тікати від росіян, її чоловік мовчав. На зібраннях у корчмі вже знову з'явилися білі полотна, на яких ми мали написати кирилицею „МИ ПРИВЕТСТВУЕМ ВАС”. Вранці полотно з написом причепили на нашому готелі і протягли до протилежної хати. Лікар на своєму автомобілі приїхав по нас після обіду. Він якраз відвідав одного хворого, який допоміг йому з бензиною. Тому, що лікар був один для чеської й німецької сторін, нас без перешкод пропустили через кордон і ми переїхали граничний місток без пригод. Так ми назавжди попрощалися з нашими приятелями і привітною Чехією.

НІМЕЧЧИНА

Один пацієнт нашого лікаря повіз нас на своєму возі далі до баварських кордонів, де ще війська держав-переможниць у війні не встигли встановити свої порядки. Потрібно було перейти підгір'я Чески лес - „Бомер вальд”. Селянин розповідав, що там знаходиться великий табір українців - утікачів із Польщі, за якими слідували американці. Він радив їхати туди. Це була наша перша ніч на німецькій землі. Зранку вирушили далі. Марко, Суслик і Ліда, тобто всі, крім мене, говорили по-німецькому. Їдучи через села, ми часто зустрічали советських військових, дехто з них був на мотоциклах, але більшість - пішки, всіх можна було впізнати по червоній зірці. Ніхто нами не цікавився, видно, таких „німаків” їздило багато в ті часи. Коло полудня ми заїхали в інше село, „американське”. Наш провідник показав великий будинок школи, де вже закінчувалася дорога і починалася гора зі смерековим лісом. Це був табір утікачів, а навпроти жили представники американського уряду.

Ми зупинилися в тому таборі. Надіялися, що американці нам допоможуть. В школі, де розміщувався табір, Марко і Ліда зустріли багато знайомих. Ті розповідали, що вони вже давно чекають і сподіваються, що їх розвезуть по центрах, звідки зможуть емігрувати до країн, де приймуть біженців. Американці згідні були

прийняти галичан, на той час польських підданих, які не хотіли залишитися під російською владою, що захопила Галичину. Ми знайшли місце для валіз і пішли домовлятися з американським комендантом. Трохи почекали, після чого нас прийняв молодий військовий з рудим волоссям і яскраво вираженими семітськими рисами. Коли він дізнався, що ми хочемо приєднатися до військового табору, попросив наші документи. Ліді й Маркові, тому що вони мали польські пашпорти, зразу ж дозволив поселитися в школі, де жили українці. Коли ж подивився у мій пашпорт, в якому було написано що я народилася в Петербурзі, а в Сусликовому значилося, що він у Києві, – почервонів від обурення.

– Чого ви прийшли сюди, чого ви тут чекаєте? Недалеко звідси є російська комендатура, вона відішле вас назад, на вашу батьківщину.

Скільки ми не пробували йому пояснити, що ми з дитинства на еміграції, жили в Чехії, що не хочемо повертатися до росіян, скільки не просили залишити нас у тому таборі, – ні за що не хотів. Сказав, що завтра запитає про нас у росіян, і якщо нас там не буде – відішле до них силою.

Ми повернулися в табір до школи, почали радитися, що ж робити далі. Марко з Лідією передумали залишатися, хоча і мали на те право, не хотіли бути в непевності. Нам радили люди, що знали симпатії коменданта до комуністів, не чекати ранку, а зараз же тікати через ліс до німецьких кордонів. Один знайомий хлопець погодився нам показати дорогу. З наших валіз вирішили взяти в наплечники все найнеобхідніше: їжу і ягуарове хутро, чорно-блакитну сукню – як валюту. Ми подякували за пораду, попрощалися і зникли в лісі. Потрібно було підніматися вгору руслом потоку, бо комендант мав псів, тренованих на пошук утікачів. Потік зменшувався, аж поки не перетворився на джерело. Скоро ми побачили інший потік,

який стікав на інший бік хребта. Ми пішли по ньому і вийшли з лісу. Вечоріло, потічок плив через зелену луку, за якою стояла хатинка німецького лісничого, як нам і казав провідник. Тепер німецька мова Суслика нам дуже допомогла. Нас прийняли, нагодували, дали нам на нічліг порожню хатку робітників, де були двоповерхові нари для спання і пічечка для готування їжі. Ще я попросила запитати Суслика в господарів, чи є десь близько шпиталь або лікар, бо думала, що ця прогулянка потоками та підйом угору навряд чи залишать майбутню дитину живою. Сусликові сказали, що в найближчому селі є шпиталь з лікарями, і всі ми мусимо з'явитися до місцевої влади, показати їм документи, щоб дістати картки на їжу.

Цю ніч ми спали. Вже не журилися про те, що потрібно тікати від росіян. Ранок був сонячним і радісним, луки дихали травою і тисячами ромашок, а на обрії смереки обрамляли гору, по якій ми вчора спускалися. Недалеко протікав струмочок, в якому ми вмивалися, щоб почати новий день життя. Я прокинулась у чудовому настрої, тільки після тяжкої переправи боліли плечі та ноги. Наш третій син врятувався.

Наступного дня, коли я пішла до міста, приборила в майстерні на сандалі шкіряні підшви, які загубила під час переходу. В урядовій установі було багато різних утікачів. Ми пройшли всі формальності і без перешкод дістали картки на придбання їжі. Мене післали на огляд до лікарні. Лікар робив огляд дуже просто. Показав пальцем на мої груди і запитав:

- Збільшилися?

- Яволь, - відповіла я і дістала від лікаря посвідку на карточки для вагітних. З цих карточок ми вчотирьох мали неабиякий додаток до нашого раціону.

Деякий час ми прожили в хаті лісничого, чекали на потяг, яким зможемо їхати далі до центру країни. В кінці-

кінців полагодили знищені колії і поїхав перший потяг. Правда, тільки до Регенсбургу, далі всі дороги ще були зруйновані. Нам з великим боєм вдалося потрапити до переповненого товарного вагону. Їхали понад Дунаєм, що був дуже скорим. Його блакитні хвилі мали колір гірських річок. Тільки коли минули Регенсбург, по ньому почали ходити пароплави. Що ж нам було робити далі. На розбитому вокзалі, без стріхи над головою лишатися було не можна. Ми не мали ніяких плянів на майбутнє, потрібно було прожити в незнайомих обставинах тільки день до вечора. Суслик і Марко залишили нас із Лідою на станції і пішли шукати місце, де б можна було спинитися. Єдиний готель поблизу був переповнений німецькими втікачами. Хлопці почали проситися по сусідніх хатах, щоб господарі дозволили переспати ніч. В одній хаті нам дозволили зупинитися, спали в їдальні, на килимі під столом. Там жила вдова з дорослою дочкою. Зранку Суслик з Марком пішли шукати „вонунгсамт” і просити якесь помешкання, а мене взяли господарі до свого саду. Це був якийсь городець, приблизно вісім на вісім метрів, серед багатьох подібних, на ньому була хатинка з інструментами та стілець. Жінки посадили там повно моркви, цибулі, салати, два соняшники, мальви і незабудьки. Коли ми все попололи і полили, пішли додому. Там вже були наші хлопці, вони одержали дозвіл на тимчасове проживання в школі, де ми мусіли спати на лавах. Перенісши наплечники, ми розташувалися там. Ліда, що нудилася таким чеканням, вирішила перейти кордон, повернутися до українського табору і забрати речі з наших покинутих валіз. Вона сказала, що там залишилося найцінніше, переконати в протилежному їй було неможливо. Ми залишилися втрьох.

Під час наших візитів до урядовців в пошуках житла ми дізналися, що для втікачів є їдальня, в котрій дають

безкоштовно обіди. Живучи без гарячої їжі в школі, ми пішли в обідній час до їдальні. Недалеко місцевого театру була низенька хата їдальні. Перед її дверима стояло в черзі багато людей, також у черзі недалеко стояли чорні американські солдати, тільки вони чекали не на їжу, вони чекали, коли їх впустять до театру на виставу (чорні американці жили і розважалися окремо від білих). До мене підійшов німецький хлопчина в подертому вбранні:

– Отой негр запрошує вас до театру.

Суслик сказав хлопцеві по-німецькому, що я його дружина і хочу пообідати.

В цей же час до нас підійшла якась жінка з високим бльондином:

– Мазепочка, – це була Єлисавета Нікольська. Вона вже досить довго була в Регенсбурзі зі своєю старенькою мамою і партнером у танцях Міром Хмеленським. Їм американці виділили хату сторожа в міському парку, що був недалеко від їдальні. З цього дня ми постійно зустрічалися. В їдальні ми з'їдали миску гарячого квасольного супу і відносили порцію старенькій мамі Нікольської. Вона, як і колись у Празі, була приємною, спокійною жінкою, дбала про свою дочку Люльок. Єлисавета з Міром танцювала під час американських свят. Коли на прийняттях приходилося випити чарку, вона плакала. Її мама пояснила мені причину цього плачу. Напившись, Ліза згадувала свого колишнього закоханого партнера, що повісився під час турне в Істанбулі, коли вона відмовилася вийти за нього заміж. Бідний партнер не зміг пережити відмови.

В кінці-кінців ми дістали від „вонунгсамта” кімнату в помешканні трьох стареньких німців: двох сестер і чоловіка однієї з них. Марко також дістав кімнату. Ліда повернулася, принесла зі свого майна все, що могла донести. Для нас також взяла сувенір – пакуночок з

плівкою нашої подорожі човнами по Влтаві.

В хаті, де ми жили, було три поверхи, на горі жила стара пані з дорослими сином і дочкою. На другому поверсі – господар будинку, пан Герамгоф, його дружина та восьмилітня донечка Ельфї, а також служниця і пес Люмпі, такий волохатий, що було тяжко розібрати, де в нього перед, а де зад. В нижньому помешканні в куті будинку нам дісталася велика кімната. В кімнаті було ліжко, софа з ямами між пружинами, кахлева піч, на якій можна було щось нагріти чи закип'ятити воду, стіл, стільці і п'ять великих розбитих вікон, що виходили на вулицю Горіттерштрассе. На всіх вікнах були довгі муслінові завіси, я звузила ті, що були на вікні від кутка і з того, що вдалося відрізати, нарізала дитячих пелюшок. Між хатою і вулицею перед вікнами був вузький загороджений садок. За хатою – великий занедбаний сад. В той час до містечка приїхало багато українців і для них створили цілий табір. Поселили всіх у добрих будинках, забезпечили всім потрібним. Але сталася несподіванка, з'явилися американські військові і почали забирати тих людей, яких розшукували советчики. Тому ми не пішли до загального табору, а залишилися в нашій кімнаті з розбитими вікнами. До табору приїхало багато знайомих з Праги. Ми зустріли родину Приходьків, котрі від'їхали з Чехії останнім потягом. Суслик, маючи диплом інженера-електрика та добре володіючи німецькою мовою, дістав дозвіл від комерційної камери міста Регенсбурга ремонтувати радіо для американців. Щоб він мав змогу пересуватися між таборами і базами, американці дозволили Суслику вибрати серед покинутих яку-небудь придатну до вжитку автомашину. В той час прибувало багато українців, і мого чоловіка оточували молоді хлопці, серед яких я особливо добре пригадую Миська – Михайла Борецького. До задніх воріт нашого будинку вони з великим задоволенням

привезли брудного, колись чорного „Ганомага”. Бензину діставали на цвинтарі розбитих літаків. Суслик записався до автомобільної школи і разом з хлопцями вчився керувати тим „Ганомагом”. Один з хлопців міг керувати машиною тільки босим, тому кожного разу перед їздою мусів роззуватися.

Було тепле літо. Я ходила плавати на Дунай. Залишала одяг між кущами верб, що росли на піщаному березі і пливла в скорих водах, які несли мене вперед. Бувало, що мене наздоганяли американські вояки і пливли поряд, хотіли познайомитись:

– Бейбі, бейбі.

Приходилося виходити на берег, щоб вони бачили мою фігуру і розуміли, що я вже не одна, а дві „бейбі”. Мене залишали в спокої і я берегом поверталася по свій одяг. Можна було купатися трохи нижче, біля міста, в купальні з кабінами і душами. Одного разу, пропливши трохи далі, ніж було можна, я потрапила у вир, і перше, ніж з нього вибратися, дуже налякалася. Проходив час, до мене приходила для контролю „гебаме”, і виходило так, що моє „бейбі” мало народитися перед Різдром. „Гебаме” написала мені посвідки, на які я змогла придбати пелюшки. Тоді це були сірі ряднини, на зразок тих, які продають зараз для миття підлоги. В аптеках можна було без посвідок купувати тільки марлю для перев'язування ран. Я розрізувала її на довгі смужки і плела з них дитячі шапочки, кафтанчики, сорочечки, панчішки. Речі виглядали, ніби з ангори. Одного разу я сиділа в парку і різала марлю на довгі смужки. Біля мене проходив скалічений на війні військовий, в якого не було однієї ноги. Він побачив мене і заспокоїв:

– Молода пані, не журіться, всі рани з часом загоюються.

Мисько взявся видавати різдвяні листівки. В ті

суворі часи, коли люди думали лише про те, як прожити ще один день, це була перша ластівка наступаючого поліпшення. Він знайшов місцеву друкарню, що після довгої бездіяльності вже починала працювати. Я намалювала три листівки. На першій – три козаки на конях, замість трьох королів на верблюдах, вони приносили дари Ісусикові. На другій були зображені янголи в небі з зорею. На третій – колиска з Ісусиком, Діва Марія і Святий Йосип у гуцульському одязі. Не дивлячися на погані фарби і папір, наші листівки вийшли добрими і розпродувалися, в основному в таборі серед українців.

Суслик склав іспит на право керування автомобілем і ми відсвяткували цю подію. Хлопці дістали пиво, а я принесла з городу багато картоплі, ми її наварили і до неї накупили квашеної капусти „зауер краут”, що навіть в той час продавалася вільно, без карточок. Якщо нові українці приїздили до Регенсбургу, ми в багатьох розпитували про мого тата. І в кінці-кінців дізналися, що тато знаходиться в містечку недалеко Ляндсгуту. Тому, що це було близько і від Регенсбургу, ми зібралися в дорогу. Коли виїхали, зустріли чоловіка, що зацікавився нашою їздою, певно „від дуже доброго вміння” Суслика справлятися з машиною. Цей пан показав нам своє водійське посвідчення і запитав, чи нам не потрібен шофер, сказав також, що знає всі околиці. Звали його Йозеф. Суслик взяв його, бо розумів, що нам разом буде багато легше доїхати до Ляндсгуту. Наш „шофер” сів за кермо, поряд з ним – Суслик, а я з двома хлопцями – ззаду. По дорозі ми заїхали до місця, де ще жило багато українців, як нам казали, думаючи, що вони можуть щось знати про тата. Проїжджаючи дорогою, я раптом побачила русяве дитя, що дивилося на мене неймовірно синіми очима. Воно було дуже подібне на мого улюбленого поета Олександра Олеса. І справді, як виявилось, це був його онук. Катря

Білецька, дружина Олега Кандиби – Ольжича, приєдналася до знайомих, що виїздили з Праги, після того, як Олега замордувало Гестапо. Вони чули, що мій тато врятувався з розбитого потягу, був поранений в голову і зараз живе десь недалеко Ляндсгуту. Ми поїхали туди і зупинилися на міській площі. Приглядалися до перехожих, шукали тих, котрі були схожі на українців, запитували їх про тата. І справді, скоро знайшли одного такого, що знав як його можна знайти.

Перехожий показав нам його хату, і за хвилину тато вже прийшов до нас. З людини стриманої і критичної він зробився сентиментальним. Коли розмовляв з нами, в нього на очах були сльози. На голові було видно рану, яка вже загоювалася. Сталося так, що потяг, в якому він їхав, розбили літаки. Він чекав на кінець війни і з приятелями роздумував, що робити далі. З нами до Регенсбургу їхати не захотів. Ми залишили йому свої адреси. Тато залишився вірним собі, на прощання, як завжди, дорікав за нову дитину. Коли ми повернулися до Регенсбургу, я пішла показатися до шпиталю, в якому мала родити. Там порядкували монахині. Шпиталь був навпроти парку, в якому стояла хатка, де мешкали Нікольські. Моя „гебаме” належала до цього шпиталю і повинна була допомогати мені при пологах.

Одного разу я з Левком Стаховським поїхала подивитися на Валгалу. Вона виглядала, як білосніжний храм, стояла на зеленій горі, над скорими водами Дунаю. Оглянувши всіх мармурових героїв, ми зайшли до ресторану щось випити. Там були Левкові російські знайомі – пан і пані Морозови. Пані Морозова побачила в кутку старовинне піаніно, відкрила його, і заграла стару циганську пісню, навіть не присіла: „Очі чорнії, страсті полние, как люблю я вас, как боюсь я вас...” Старе піаніно ніби заплакало ту мелодію. Всі присутні

заплескали в долоні, а пані Морозова засоромилася. – Я тільки хотіла знати, чи п'яніно має той звук, що я уявляла собі, – сказала вона. Пані Морозова була п'яністкою. Вона давала лекції американським воякам і грала для них на концертах. Потім ми часто з нею бачилися. Одного разу вона грала для нас твори Шуберта у своїй тісній кімнаті протягом майже двох годин.

Недалеко від Морозових поселився Василь Макаренко зі своєю родиною. Вони жили в хаті баронеси фон Гізе і її дочки Гунгільди – Гуні. Сини Морозових Жоржик і Василь упали за Гунею і її приятелькою. Коли Макаренки разом з Морозовими емігрували до Тексасу, Жоржик одружився з приятелькою, а Гуня ще й досі вважає себе нареченою Василя.

Коли почала працювати пошта, ми написали листа Галині Рафаїлівні до Парижу, вона нам відповіла. Запрошувала до себе, хотіла виїхати з повоєнної Франції до Південної Америки. Вона познайомилася з одним амбасадором зі Швейцарії, котрий повернувся з Венесуелі і розповідав, що Венесуеля – це рай земний з кліматом вічної весни, а Сусликова мама хворіла на ревматизм. Нам сподобалося таке майбутнє. Мені залишалося два місяці до пологів, дитина могла народитися у Франції, або навіть і у Венесуелі. Хоча Суслика в Регенсбурзі прийняли до відділу комерції, ми не хотіли залишатися в Німеччині. Перед від'їздом до Парижу поїхали і забрали тата, віддали йому наше помешкання. Тепер у Регенсбурзі була велика українська колонія і там легше можна було сховатися на випадок розшуків з боку радянського війська. Тато погодився переїхати до Регенсбургу, але не до Франції, а тим більше не до Венесуелі. Він все ж надіявся, що може настати зміна в інтернаціональній політиці і буде зформована нова влада Української Республіки на чужині, щоб потім повернутися на вільну Україну. Ми, як могли,

влаштували тата в нашій колишній оселі. Попросили німців, що жили в хаті, та найближчих знайомих з табору, щоб доглядали за ним. Нам довелося дістати потрібні карти і за їх допомогою „Ганомагом” вирушити в дорогу до Парижу.

Закінчувався 1945 рік. Ми все їхали і їхали. В кінці-кінців побачили Рейн. На другому його боці була вже Франція. Під'їхавши до першого мосту, ми вирішили перебиратися на французький бік і далі їхати до Парижу. Німецька сторона пропустила нас, навіть солдати, коли ми повз них проїжджали, віддали честь. Ми привітали французьких прикордонників і запитали, де можна дістати папери для подорожі по Франції. Поставили біля будинку „Ганомаг”, потім піднялися до відкритої канцелярії. Там урядники в уніформах весело розмовляли. Привітавшись, ми почали їм пояснювати, що ми українські емігранти, вирости в Чехії і тепер як утікачі живемо в Німеччині, ховаємося від советського війська. Зараз їдемо відвідати чоловікову маму, що живе в Парижі, а потім поїдемо до Південної Америки. Казали, що нам потрібні папери для подорожі Францією. Ми показали їм листи від мами з адресою, наш „нансенпас” з усіма повоєнними печатками, навіть американський дозвіл на автомобіль. Французи дивилися на нас ніби на якихось неземних істот. Потім почали радитися між собою і вирішили передати нас до найближчих представників советського уряду, певно, вони забули, що ми розуміємо французьку мову. Всі вийшли з канцелярії і сказали нам трохи почекати. Ми залишилися самі. Зрозуміли, що нічого кращого для себе не дочекаємося, збігли по сходах, завели вірного „Ганомага” і, помахавши французькій сторожі, повернулися на німецький бік. Там нас приязно зустріли німці. Ми поспіхом проскочили через містечко і поїхали по знайомій дорозі назад. Коли трохи оговталися після

переляку, я почала плакати від розчарування. Але ще більше розплакалася, коли сонце, що сідало, освітіло стовпи на руїнах якогось мертвого міста.

– Це Нюрнберг, – сказав Суслик і показав це місто на карті, що лежала на моїх колінах. Казкове місто, що будувалося протягом століть, було вмить зруйноване військовими літаками.

Коли ми поверталися до Регенсбургу, в садах вже збирали яблука, в тому році був надзвичайний урожай. Ми купили для себе мішок яблук, які потім їли цілу зиму. Вночі добралися додому. Тато дуже зрадив, що нам не вдалося подорож до Парижу. Він одержав виклик з Мюнхену, там на нього чекали. Крім того, тато відкрив, що на горішньому поверсі поселили росіян з совєтської делегації: двох чоловіків і одну жінку. Якби вони дізналися, що тато українець – зразу могли заявити і тата депортували б.

Через декілька днів перед нашими вікнами зупинилося вантажне авто, що їхало до Ляндсгуту. Ми провели його до інших подорожніх, що їхали до Мюнхену, і попрощалися.

Скоро з Праги приїхали інші Макаренки. Ці були з Кубані: старше подружжя, їхні дві одружені дочки з чоловіками та двома внучками. Одну з дочок звали Галя Лобай. Чорнява на вигляд, вона мала дочку Мусічку – синьооку і русяву. Друга дочка – Лютя (Людмила Починок) – русява з дочкою Любочкою. Лютя чекала дитину, яку мала народити трохи пізніше, ніж я. Ми зустріли їх у порожній хаті, де вони жили з іншими пражанами. Ніхто з тієї родини не відважився іти жити до табору. Скоро частина їхньої родини знайшла собі приміщення на розі нашої вулиці. Туди пішли Лютя, її чоловік Василь Починок, бабуся і Любочка. Ми часто з ними бачилися. Ще за деякий час нам сказали, що

приїхала Маруся Ігнатишин. Коли ми знайшли її, вона була з чоловіком Михайлом Логушем і вони збиралися їхати до Бельгії. Наші приятелі, Ліда і Марко Домбровські улаштувалися в американців. Ліда працювала в їхній канцелярії, потім вони мали можливість емігрувати до Північної Америки.

Приходила зима. Нам, як і всім іншим, видали трохи вугілля і до розбитих вікон нам вдалося повставляти скло, правда, не подвійне. Ставало все холодніше й холодніше. Вже скрізь лежав сніг. Одного вечора я зрозуміла, що вже час іти до шпиталю. Було 25 градусів морозу. Суслик підвіз мене до темних дверей лікарні і я разом із заспаною монахиною пішла напівосвітленими сходами вгору. Покликали мою „гебаме”, що якраз була на чергуванні. На мене одягли лікарняну сорочку і поклали на гінекологічне ліжко. Болі почали посилюватися і частішати. Несподівано „гебаме” закричала:

- Скоро злязьте з ліжка і знімайте сорочку.
- Чому?

- Ви одягли сорочку навиворіт, це не принесе щастя. Мені прийшлося, не дивлячися ні на що, стягати сорочку і потім одягати її як потрібно. Під кінець моїх пологів до нас підійшла допомагати молоденька лікарка. Вона лаяла мене за вузькі бедра і дивувалася швам – зіркам доктора Добриловського. На світанку народився мій третій син Богдан. Він важив чотири з половиною кілограми. Монахині відвезли нас до великої світлої залі з вікнами в парк. В залі було багато матерів з тільки що народженими дітьми. Мене запитували монахині, як я назву свого хлопчика. Я сказала, що хотіла б його назвати Іван, бо в казках Іван має щастя. Монахині назвали дитину Ганс ін Глюк. Скоро прийшли Суслик з Василем, їм не сподобалося ім'я Іван і ми разом вирішили змінити ім'я на Богдан. За хресну маму я хотіла попросити

Нікольську, бо її родина жила навпроти шпиталю, в парку. Вона, як хресна, також не сподобалася Сусликові з Василем, вони захотіли Ліду Домбровську. Хресним батьком став Василь. До шпиталевої каплиці привели Ліду і православного священника, монахині позичили для Богдана блакитний пояс. Після всього принесли мені його охрещеного і згоłodнілого. Наступного дня я вже повинна була іти додому, бо на моє ліжко чекали наступні породіллі.

Коли ми їхали додому, падав сніг, але мороз не зменшувався. Я журилася про те, як ми зможемо жити в холодній хаті після теплого пологового будинку. Але на моє велике здивування та радість у пічці горів вогонь, у вікнах було подвійне скло, а в льоху наша загородка була повна вугілля, як сказав Суслик. Це був подарунок від Герамгофів. Двоє стареньких прийшли подивитися на Богдана. Одна принесла свою дитячу срібну ложечку, а друга – свою подушечку, збережену ще з часів дитинства (їй було на той час сімдесят п'ять років).

Пізніше ми домовилися з Галею Лобай за розкішну елегантну коляску, яку вона привезла з Праги: з коляски вже виросла її дочка Мусінька, і ми збиралися поміняти коляску на моє ягуарове хутро. Воно на ній так гарно лежало, що Галя носила його деякий час. Хутро не викликало у неї, як у мене, екземи, і так Богдан дістав Мусінькіну коляску. Коли до нас прийшли дві кузенки і привезли коляску, вони зацікавлено поглядали на Богдана, не вірили, що це живе дитя. Прийшлося їм пояснити, що це саме він, Богданчик.

”Пуданчик, Пуданчик” – зраділи дівчатка і так охрестили його на все життя. Пундик, Пуньок, а робітники ще й досі називають його „архітект Пуні”. Дідусь дівчаток, пан Макаренко, діставав для нас із села бараняче м'ясо і добре вичинену шкіру. Я пошла з неї

спальний мішок для дитини, ще залишилося і на шапочку, яку можна було зав'язувати під самою шиєю. Так ми возили Богданчика в тій колясці і в сніги, і в морози. Потім, як він зник міцно спати на холоді, я залишала його в саду під вікном, біля якого варила обід і одночасно могла бачити свого сина. Через годину, чи дві, коли я заносила його до хати і, будячи, витягала з мішка, відчувала, що він не змерзав, був теплесенький.

Лютя народила дівчинку. Вона жила з чоловіком на нашій вулиці і часом я заходила до них. Дівчинка була схожа на свою бабусю, пані Макаренко, в неї були грузинські риси. Дівчинка була дуже тендітною, з довгеньким личком і гарненьким носиком. Вона народилася не дуже здоровенькою. Я порадила їм покликати лікаря з найближчої дитячої лікарні. Хоч Лютя і сама була лікаркою, але вона розуміла, що разом можна зробити більше. Той старенький лікар приходив до нас оглядати Пундика і ніколи не хотів брати гроші за візиту. За декілька місяців дівчинка померла. Василь Починок прийшов сказати це нам. Ми були вдома і пішли в садок за хатою, що під весняним сонцем потроху пробуджувався. Сіли там на каміння колишнього „алпінума”. Трохи поплакали, поговорили про його дівчинку, про смерть моїх дітей, про Лютю, що тяжко переживала втрату дочки. Я повторила їй слова Суслика: „Чому не народити ще дитинку?” І, здається, це була добра порада. Раніше, ніж ми вдруге виїхали до Парижу, народилася красуня Богданка Починок.

Ранньої весни ми втрьох поїхали в Альпи. Поклали в „Ганомат” коляску, пелюшки і їжу, все помістилося, правда прийшлося тримати Пундика на руках. Перший раз поїхали в напрямку до гір широким автобаном, що був збудований за Гітлера. В туристичній хаті нам було добре і затишно. Ми багато ходили гірськими стежками, возячи

з собою коляску зі сплячим Пуньом. Нам здавалося, що ми дуже високо, це було на висоті вісімсот метрів над рівнем моря. Тоді ми і не уявляли собі, що скоро будемо жити у Венесуелі, в її столиці Каракасі, на висоті дев'ястсот метрів, і там будемо їздити в гори багато вищі.

Влітку Пундикові зробили ін'єкцію проти віспи. Він після цього мав високу температуру і гнійну інфекцію на плечі. Весь час спав, бо був дуже слабим. Одного разу з відчиненого вікна я побачила Герамгофа, що все не міг завести свого автомобіля. Я вийшла допомогти і авто застартувало. Як пізніше казав Пуньо „сунь-сунь-авто” поїхало. Пан Герамгоф подякував, помахав рукою і поїхав. В цей час до мене підійшло декілька чоловіків і запитали по – німецькому:

- Чи тут живе пані Мазепа – Коваль?

- Це я, – тоді всі представилися українською мовою. Один з них був Святославом Гординським. Пізніше протягом усього життя він був ангелом-хоронителем мого мистецького поступу. Я заглянула до нашої кімнати. Пуньо спав. Я вибачилась, що не запрошую гостей до кімнати, бо там хвора дитина, і запросила сісти всіх у садку на сходи „альпіна”. В Мюнхені збиралися видавати журнал про українське мистецтво. Дізналися, що я знаходжуся в Регенсбурзі, в таборі українців, і поїхали до мене. Адресу дістали в довідковому бюро. Цим чоловікам для репродукції потрібні були які-небудь мої малюнки. Я на той час нічого не мала, але пообіцяла щось зробити і післати на адресу, яку вони мені залишать. Для виконання цієї обіцянки прийшлося використовувати тільки те, що можна було дістати в ті тяжкі повоєнні часи. Я зробила малюнок тушшю поверх кольорових акварельних плям. Темою малюнку була пісня про козака Байду, що не хотів сватати дочку турецького султана. За це він був повішений гаком

на дубі за ребро.

„Ой як стрельнув Байда з лука, турецькому царю поміж самі вуха, а цариці в потилицю, ще й цареву дочку в саму головочку”. Мій рисунок був прийнятий і надрукований в дуже гарному альманасі.

В 1958 році ми подорожували Північною Америкою, і їдучи з „Кобзарівки” до Канади, заїхали познайомитися зі скульптором Архипенком до його літньої хати. Ми побачили його разом з чорним робітником на стрісі. Вони щось там смолили. В гаражі дві старші дами ліпили свої скульптури. Коли скульптор побачив мене, почав кричати:

- No women! - Не хочу більше тут жінок! З нами був Тарас Пачовський, його добрий знайомий. Він почав пояснювати маестро, що ми приїхали з Венесуелі і хочемо його відвідати, що я - художниця Галина Мазепа-Коваль. Архипенко зліз зі стріхи.

- Так, я вас пригадую, ви мали малюнок у першому українському журналі, що був виданий по війні в Німеччині. Я також поміщував у ньому репродукцію своєї скульптури.

Потім він показав нам те, що робив. На столі, під стріхою, стояла блакитна жіноча постать з туркесу.

- Я тепер вирізую скульптури з дорогоцінного каміння.

А тим часом мої сини Пуньо й Іван бігали в захопленні в березовому лісі, бо ніколи до того не бачили беріз.

- Які гарні ці білі дерева!

Довелося Борисові пояснювати, що хлопці в тропіках ніколи не бачили такого. Останнього разу ми бачили Архипенка у нас в Каракасі в залі Мендози. Він англійською мовою читав лекцію про модерне мистецтво. Того разу він був зі своєю молодою жінкою, яка чомусь видалася нам дуже блідою. Ми підійшли до нього привітатися, і він заразу ж нас упізнав, мав добру пам'ять.

У Регенсбурзі, буваючи в таборі, я дізналася, що пані Кисілевська, приятелька моєї мами, лежить у лікарні. Я взяла Пуня на руки і пішла її відвідати. В кімнаті самотньо лежала дрібненька сивенька пані. Це була вона. Відповіла на моє привітання і потім вилаяла за те, що я прийшла з дитиною. Сказала, що до туберкульозних хворих дітей не носять. Я вибачилася, мені не було з ким залишити Пуня, а я дуже хотіла її відвідати. Ми поговорили про маму, про те, що збираємося їхати до Південної Америки, до Венесуелі. Після декількох років, прожитих у Каракасі, ми дістали з Канади від Кисілевської листа, в якому вона запрошувала нас приїхати до неї в Оттаву.

Того літа ми їздили до Хімзее. А до поїздки я з Пуньом проводила час у садку за хатою. Мала там невеликий городець з яриною, а Пуньо лазив всюди з псом Люмпі, який нікому, крім мене і своєї господарки, не дозволяв доторкатися до Пуня. Люди готувалися до переїзду в країни, де вони збиралися залишитися назавжди. В більшості хотіли їхати до Сполучених Штатів, чи до Канади, але це не завжди було можливо. Дехто хотів до Аргентини, а ми з Левком Стаховським збиралися до Венесуелі. Але Левко спершу хотів хоч щось довідатися про цю країну. Не знайшовши карти Америки, ми знайшли Венесуелю на глобусі, вона була якраз біля французької Г'ваяни і острова Диявола, знаменитого своїм страшним тропічним кліматом і засланими туди злочинцями. В одній енциклопедії Левко прочитав, що порт Ля Гваїра у Каракасі має смертоносне сонце і там потрібно носити тропічний шолом з накидкою ззаду і флянелевий пояс, як запобіжний засіб для нирок. Але Галина Рафаїлівна писала нам про „вічну весну”, і для того, щоб більше дізнатися про Венесуелю, ми ще раз вирішили спробувати поїхати до Парижу.

Всі українці в Регенсбурзі перейшли через канцелярію М.П. Американці там з кожним багато говорили, до речі, по-українському, і звідти люди виходили, як „Дісплейсд персонс”. Мене також брали на допит. Один поліцай, що вмів говорити по-українському, хотів знати, чому ми з чоловіком не хочемо повертатися до Росії, і чи ми не були німецькими коляборантами. Тому, що в англійській мові нема різниці між „ти” і „ви”, це все звучало дуже образливо. Крім того, здавалося, що він мав ворожі наміри і старався нас на чомусь зловити. Він почув від мене гострі відповіді і накінець відпустив нас.

Перед від’їздом до Франції ми домовилися з татом, що зустрінемося в означений день і годину на станції в Мюнхені. Він все ж не хотів їхати з нами до Південної Америки, бо була задалеко від України. В Лондоні тим часом формувався новий український уряд, тато мав приймати у цьому участь. Він був повний захоплення і надії. Коли ж побачив Пуня, якому було півтора року, згадав своїх мертвих онуків і сказав: „Ну й поганий же цей Богдан, подібний на „Ковалиху”. Він недолюбливав Галину Рафаїлівну, хоч вона була гарною і респектабельною дамою. Тато дав нам свою майбутню адресу в Авґсбурзі, де з ним збирався бути його великий приятель Феденко Панас Васильович з сином Богданом, похресником моєї мами.

ПАРИЖ

На другий день ми були в Парижі. Галина Рафаїлівна, разом зі своїм далеким кузеном Іларіоном Ольховим — „Паничиком”, зустрічала нас. Ми всі помістилися в таксі і мама з сином говорили без упину. Коли Пуньо вирішив поплакати, бабуся нарешті звернула на нього увагу.

– Яка ж то негарна дитина, цілком як отой старий Мазепа. Симпатії діда і баби були однакові. А для мене мій син був дуже гарним – синьооким, світловолосим, з рожевим личком. Левко, що приїхав на місяць раніше, ніж ми, вже чекав на нас. Ми привезли для нього листа від Тані і заспокоїли на словах, що їй і його донечці Ірі добре і на нього чекають, щоб поїхати разом за море.

Ми жили в підвальному помешканні, в головній кімнаті з вікном, яке виходило на тротуар вулиці і через яке можна було бачити ноги прохожих. У кімнаті було велике ліжко Галини Рафаїлівни. З часом нам довелося купити для Пуня біле залізне ліжечко стилю „бель епок” і залізну коляску, щоб я могла ходити щось купувати разом з дитиною. Все це діставалося в лябіринтах російської колонії. Галина Рафаїлівна і Паничик мали кожен своє ліжко в кімнаті без вікон, Левко спав на підлозі. Ще глибше була кухня і туалет з умивальником.

Ходити купатися доводилося до найближчих публічних душів.

Галина Рафаїлівна ходила щодня у справах від'їзду. Паничик ходив на працю, Суслик з Левком обговорювали наше майбутнє, або блукали містом. Вони любили зупинятися біля площі Етуаль і дивитися на останні моделі автомобілів, що їздили навколо брами. Суслик казав:

– Я б теж хотів одного дня проїхатися навколо Етуаль на своєму останнього моделю автомобілі. І його мрія здійснилася, в 1965 році ми спеціально об'їхали браму Етуаль на „Мустангу”, присланому з Нью Йорку для нього, модель, ще маловідомий у Франції.

Ми з Пуньом, що був у колясці, стояли в чергах за їжею, що як і в Чехії та Німеччині, була на карточки. Потім ми йшли на вуличний базар купувати ярину, там було дещо таке, чого не бувало в середній Європі.

Зваривши обід і дочекавшись, коли всі пообідають, я везла Пуня до Люксембурзького саду недалеко нашої оселі. В саду було збудовано декілька загородок з піском, де мій син разом з іншими дітьми будував свої піщані гірки, а я сиділа на стільці близько них і дивилися на великий басейн, в якому діти пускали свої іграшкові вітрильники. Коли я говорила з Пуньом по-українському, інші діти не розуміли нас і дуже хотіли знати, чому. Я пояснювала їм, що я – „етранжер”, вони це сприймали по-своєму і називали мене „мадам ля Бержер”. Щоб іноді мати змогу вийти з хати, я мусіла чергуватися з Сусликом, часом він з Левком ходив у кіно, часом я. Галина Рафаїлівна не вміла доглядати малих дітей, а крім того вона мала багато громадських обов'язків, бо була головою українських жінок у Парижі, а також співала в церковному хорі своїм гарним контральто. Коли я мала свій „вихідний”, ми з Левком ходили на кінофільм про Маракаїбо, він хотів більше дізнатися про Венесуелю.

Фільм був історичний, про карібських піратів, зроблений у Голівуді. А одного разу ми пішли на виставку, де серед інших виставлявся художник з Венесуелі. Його робота була великого розміру – портрет дами у вечірній сукні з білою лисицею на плечах, так що про Венесуелю з нього нічого нового для себе ми не дізналися. Левко взагалі цікавився мистецтвом і ми з ним часто ходили на виставки. Пригадую одну виставку скульптури репрезентовану незвичайно: публіка тулилася до стінок залі, ходячи по підмістках з дощок, а статуї стояли в середині під рясним штучним дощем, що падав зі стелі.

Від'їзд до Венесуелі відкладався і я почала робити ескізи для шовкових хусток і шалів. На одному з них я намалювала Люксембурзький сад, в середині якого була синя пляма басейну з водограєм. На бортиках басейну були діти, що пускали свої іграшкові вітрильники. Навкруги басейну була піщана дорога для прохожих і скрізь було багато квітів, кущів і дерев.

Ми готувалися в дорогу і з приходом осені я повела Пуня до інституту Пастера зробити всі ін'єкції, які повинні бути у дітей такого віку. Після лікарень Праги й Регенсбургу мене здивувала територія цього інституту, що мав світову славу, – вона була запущеною і скрізь було темно. Пуньові зробили потрібну йому потрібну ін'єкцію. Коли я принесла його додому, поклала спати, а за кілька годин почула сильний плач. Він стояв у своєму ліжечку, весь спухлий, очей майже не було видно. Левко утішав мене, що це скоро пройде, що це – реакція організму на ін'єкцію тетанусу. Справді, під вечір дитині стало ліпше і всі ми заспокоїлися.

Одного дня до Галини Рафаїлівни прийшла гарна молода пані. Це була архітектор Галя Лінде, дочка Василя Григоровича Кричевського і сестра Колі Кричевського. Василь Кричевський був відомим українським

архітектором і художником. Він славився своїми краєвидами Криму. Пані Галя збиралася переїжджати з родиною до Венесуелі, і почувши, що Галина Рафаїлівна також їде туди, прийшла з нею про це поговорити. Двоє її знайомих, брати Кошаричі, не так давно поїхали до Каракасу, столиці Венесуелі. Писали, що там їм живеться добре і що їх старенька мати відчуває себе ліпше, ніж у Парижі. Родина Галі була невеликою, складалася з чоловіка та двох дітей: дівчаток Ірми, що мала дев'ять років, та Мирослави (Буки), віку мого сина. Галя казала, що папери для від'їзду скоро будуть готові. Коли ж Суслик пішов дізнаватися про наші паперові справи, вияснив, що ми можемо одержати французьке громадянство. Франції після війни потрібні були родини з дітьми. Але в ті часи умови життя в Парижі нічим не відрізнялися від повоєнної Німеччини, і ми хотіли спробувати щастя у Венесуелі.

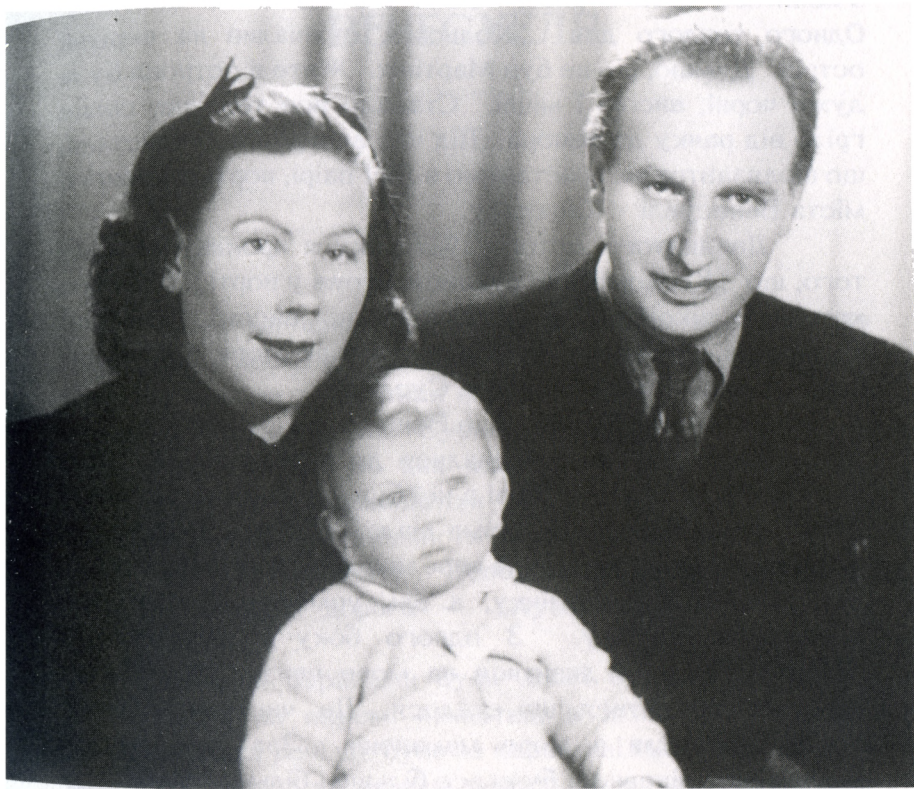
Уряд видавав емігрантам невелику суму франків на найнеобхідніше. Щось купили Сусликові, Пуньові, а мені Галина Рафаїлівна порадила купити спідню білизну в рожевих квіточках. Пані Галя купила собі рожевий капелюх від сонця з брокатовою стрічкою.

В перших днях листопада 1947 року ми з великою валізою, дитячим ліжечком і коляскою приїхали до Ле Гавру, щоб з родиною Лінде на пароплаві „Кольомбі” їхати відкривати Америку. Левко залишався чекати наших вістей: якщо все піде добре, він забере з Регенсбургу Таню з дочкою і приїде до нас. Галина Рафаїлівна з Паничком теж обіцяли приїхати, полагодивши все в Парижі. Ми сиділи на наших пакунках у великій залі, де було повно таких, як ми пасажирів. Великі багажі вже були на пароплаві. За деякий час нас впустили до „Кольомбі”. Тоді пароплав ще не був перебудованим для звичайних пасажирів, він мав лише декілька великих кают

з двоповерховими ліжками, все робилося для транспортування військових. Нас розділили, жінок і дітей відправили в одні каюти, чоловіків – в інші. Суслик з паном Лінде потрапили разом, а Галина з дочками були окремо від мене з Пуньо. Наше місце було на верхній палубі. В каюті було кругленьке віконце, під яким спала французенка з Індонезії. Проти неї, внизу, спала біла жінка з чорною дівчиною. Дитина не могла заснути, поки не заховала носика під вовняну ковдру. Вранці за ними прийшов їхній тато, лікар з Мартініки. Я забула на ніч набрати для Пуня води, а він прокинувся і попросив пити: „Ах”, він казав так, коли хотів пити, це значило: „Яка добра вода”. Води не було і він почав кричати: „Ах, ах, ах!” Всі попрочадилися раніше, ніж нам вдалося перелізти через жінку з Індонезії і дістатися до коридору. Тільки там ми напилися і набрали з собою води. Вранці всі почали розпитувати, що сталося з дитиною, і я мусіла просити вибачення.

Після сніданку всі сідали на палубі в кріслах, які давали кожному, також до крісел давали ковдри. Біля нас сиділи два веселі аргентінці, що говорили по-французькому, а з другого боку – чех з Лондону разом з жінкою, що говорила по-німецькому. Чоловік їхав працювати, він був пілотом, а його жінка, дуже товста, їхала разом з ним і під час подорожі все жалілася на пароплав, на погане спання, на їжу, яка, до речі, нам здавалася дуже смачною. Чеський пілот, дізнавшись, що ми їдемо з Чехії, рятуємося від російської окупації, погрожував нам:

– Як повернетесь, ми вам цього ніколи не пробачимо. Але тепер, думаю, чехи нас розуміють і вибачають наш від’їзд. На палубі ми зустрілися з усіма Лінде та їхніми новими знайомими з пароплаву. Галина була весь час нервова, вона чекала дитину. Постійно прискіпувалась до свого чоловіка та Ірми. Він носив на

Галина Маєпа Коваль з чоловіком Володимиром і
сином Богданом, 1947р.

руках перелякану Буку і заспокоював свою Галічку. Потроху холод зменшувався і перед нами почали з'являтися летючі риби. Вони виглядали як ластівки. Одного теплого дня „Кольомбі” причалив на перший острів. Думаю, що це був Мартінік. Жителі острова були дуже чорні, високі і міцні. Ставало все тепліше, сонце гріло від ранку до вечора. Під час вечері нас оповістили, що післязавтра ми пристанемо в Ля Г'ваїрі, порті головного міста Венесуелі – Каракасу.

Двадцятого лютого 1947 року я прокинулася від того, що „Кольомбі” не рухався, стояв у порті. З нашого круглого віконця було добре видно високі гори, що тиснулися до моря, і блакитне прозоре море під нашим пароплавом. По нас прийшов Суслик:

– Ми вже приїхали до Венесуелі!

На палубі ми приєдналися до родини Лінде. Пані Галя нервувала. На голові в неї був паризький капелюх з брокатовою стьождою. Ірма мала нещасний вигляд від маминих турбот, Бука була переляканою, трималася міцно за свого тата – Ванічку, а він, усміхнений, старався заспокоїти Галічку. З одного боку палуби почали збиратися люди і дивитися на море вниз. Ми також підійшли подивитися, що сталося. Це, чистячи на кухні посуд, викинули в море макарони. Зразу ж почали злітатися пелікани, їх було все більше і більше. Пані Галя знову затурбувалася:

– Ванічка, ти мене мучиш! Чому ти не цікавишся, що з нами станеться? Що ти зі мною робиш?

Вона зірвала з голови свій капелюх і кинула його в море. Згряя пеліканів ним зразу ж зацікавилася. А нас невеликими човнами вже перевозили на берег. Пристані ще не було. Ми сиділи в човні і бачили паризький капелюх, що плавав серед макаронів, а на ньому, гойдаючися, сидів пелікан.

ВЕНЕСУЕЛЯ

Коли ми припливли до берега, нас посадили до автобусів і повезли все вище і вище по гірській дорозі. Потроху почали з'являтися перші хатки передмістя і я зі страхом подумала, що Суслик буде колись їздити на своєму автомобілі по цих жахливих гірських дорогах. Потім нас довго везли містом і накінець ми піднялися по стрімких вуличках передмістя Сарії до наших нових жител - бараків для емігрантів. Тепер в тих місцях проходить найвища в місті дорога - „Аутопіста Кота Міль” - „Тисяча метрів”.

Нашими бараками були довгі будинки, розділені занавісками на окремі кімнатки, в яких були ліжка і столики. Наші речі ще були на карантині і нам доводилося мерзнути вночі, не маючи нічого, чим можна було б накритися. Одного ранку в бараці стався переполох. В проході між перегородками світила електрична лямпочка. Хтось вийшов у прохід і побачив на ній великого темного жука. В нього було два гострі хвостики і довгі вуса. Цей жук міг бути небезпечним. Для того, щоб з'ясувати, в чому справа, почали кликати сеньора директора. Розбудили його, він прийшов заспаний, з великою мачетою. Всі показували йому на великого жука. Директор

розгнівався, :„Це ж кукарача”, махнув у повітрі своєю мачетою і пішов далі спати. Кукарача злетіла і побігла за ним.

Їжу емігранти діставали в „Комедорі популярі” – їдальні для бідних. Щоб дійти туди, потрібно було перейти через вулицю, що проходила біля наших бараків. Їжа була незвичайна, крім рижу, який ми вже знали, давали смажені на олії великі банани – платанос, плячки з кукурудзяної муки – арепи та чорну квасолю – кароота негра. З Парижу ми привезли з собою п’ять американських доларів і в крамниці, що була трохи нижче на нашій вулиці, я купувала для Пуня всілякі американські корнфлейкси, молоко і свіжі банани. Та крамниця була жидівською, я могла домовитися там по-німецькому, а господарі говорили зі мною мовою їдіш.

До родини Лінде приходили їх паризькі знайомі – брати Богдан і Роман Кошаричі. Вони мали в Каракасі старенького батька, і коли приїхали з мамою до Венесуелі, знайшли зразу працю і влаштувалися. До нас, нових українських емігрантів, приходив також інженер Покинський, що вже деякий час жив у Каракасі, він працював у міністерстві і мав за жінку польку. Після нашого знайомства у Венесуелі ми з ним не бачилися деякий час.

Скоро після приїзду люди почали шукати працю. Пан Лінде влаштувався скоро, він знайшов для себе посаду в Міністерстві „Обрас Публікас” з платнею 2400 боліварів на місяць. Багато хто дістав роботу шофера, покоївки чи куховарки у венесуельських або американських родинах. І я мріяла знайти собі таку роботу, але з малою дитиною нас ніхто не хотів брати. Сусликові на початку не щастило, у нього розболівся зуб, потім почалася інфекція, прийшлося деякий час лікуватися в безкоштовному диспансері, лише після одужання йому

вдалося знайти працю в крамниці, де потрібно було лагодити холодильники. Він на місяць мав 400 боліварів. Крамниця була в самому центрі міста, біля неї за нормальну ціну було тяжко знайти помешкання, де б можна було жити по-людському, і тому ми найняли кімнатку в східній частині міста, в пансіоні французької дами. За неї потрібно було платити 200 боліварів на місяць. Суслик щоранку виїздив автобусом „Сіленсіо” на свою роботу, потрібно було заплатити за автобус, і з того, що залишалося, а це було менше, ніж 200 боліварів, потрібно було харчуватися і давати собі раду в усьому іншому.

Недалеко від нас жили і Лінде. Вони мали півхати і власний садок. В пансіоні не було місця для дітей, коли Пуньо виходив з нашої кімнати, зразу ж потрапляв в коридор, в якому були сходи на нижній поверх, сходи у вхідну кімнату, де мадам сиділа за столом з телефоном біля дверей на людну вулицю. Тому, відправивши Суслика на роботу, я брала Пуня в коляску і ми йшли до Лінде на візиту. Пуньо з Букою гралися в садку, так що Ірма могла не слідкувати за ними, а пані Галина могла собі полежати, чи вийти з хати. Вона любила виходити купувати всілякі смачні консерви, пригадюю, вона купувала равіолі. В крамницях було повно привозних продуктів а також власних виробів, що продавали розбагатілі емігранти. Повертаючися в обідній час додому, я часто купувала в німецькій крамниці все, чого душа бажала, аби вистачило грошей. Часом це була „Пастелерія віснеза”. Потім я дома варила на примусі, поставленому на нашу морську валізу, обід. Суслик приходив обідати, а потім знову ішов працювати. Пуньо переважно спав, а я починала потроху малювати, бо ніякої іншої праці ще не мала. Потім, як прокидався Пуньо, ми знову ішли до Лінде. Діти наші дуже потоваришували, і ввечері їхня родина проводжала нас додому.

Часом у Лінде бували брати Кошаричі. Коли я запитувала їх, чи не можна мені, як художниці, знайти якусь працю за фахом, Богдан, що мав м'якшу вдачу, говорив, що щось знайдеться, але потрібно трохи призвичаїтися і вивчити мову. Але Роман, що був більш щирий, казав, що до Венесуелі приїхали всілякі „шарлатани”, тому треба почекати і побачити, як я собі сама буду давати раду.

Одного разу Суслик на роботі переглядав газету і побачив оголошення, яке потім приніс мені. На „Болівар-фільм” шукали художника, що знав би техніку рисованого фільму для пропаганди, яку буде робити реклямне агентство „Арс” для фільмів під назвою „Мікрофільм”. Я задзвонила до братів Кошаричів, щоб хтось із них пішов зі мною, бо я зовсім не знала еспанської мови. Погодився Богдан, але не дуже охоче. Ми приїхали автобусом в східню частину міста, де біля окремих панських хат – „кінт” зеленіли сади, а з високої гори Авіли падав вузький білий водоспад. Будинок „Болівар-фільму” був на початку вулиці. Нас післали до будинків в садку, де були майстерні. „Мікрофільм” складався з трьох осіб: Лес-Лескарбоура – директора, мадріленьо, Кераля – художника і каталанського комуніста, та Кампона – адміністратора, художника і вірного приятеля директора.

Всі троє були емігрантами з Франції. Ми з ними говорили по-французькому. Мені зробили пробу на тему: „Чарівна лямпка Аладіна”. На великому картоні потрібно було зробити тло, а окремо на целюлоїді – Аладіна з лямпкою в руці, щоб потім на слідуєчих малюнках його рухати. На тлі я зробила напівтемну печеру, а на целюлоїді – Аладіна, як і було потрібно. Після проби мене прийняли за шістьсот боліварів на місяць. Ми з Богданом повернулися щасливі. І як на додаток до цього щастя прийшов лист від Галини Рафаїлівни, в якому вона писала,

що з Паничиком виїздить до Каракасу. Ми почали шукати помешкання. Знайшли гарну двоповерхову хату в гарній частині міста – „кінту Хуліо”. На нижньому поверсі жила сім’я поляків, на верхньому – була гарна тераса для Пуня і одна кімната для нас, а друга – для Галини Рафаїлівни з Паничиком. Через коридор був менший критий балькон, який був нам за їдальню та вітальню. На другому поверсі була ще одна кімната, в якій майже в той самий час, що і ми, поселилися чехи – родина Райсових. Раніше, ніж я почала працювати, а домовлено було на початок з 1 грудня, приїхали наші з Парижу. Ми всі поселилися в „Лос Касбос”, в кінті Хулії.

Першого грудня зранку, нагодувавши всіх сніданком і попрощавшись з плачучим сином, я побігла до автобуса. Приїхала до студії „Мікрофільм”, першою мене привітала з виходом на працю висока гора з водоспадом. Працювати мені дуже подобалося, бо еспанці були веселими і безжурними людьми. Вони багато розповідали про кориду, описували все це в подробицях, навіть у ролях. Показували вихід тореро, співали святкових пісень, потім розказували про наїздників; їх бідні коні часто гинули від рогів бика. Говорили про те, як тореро присвячував свій виступ якійсь красуні, чи видатній особі з публіки, кидаючи їм після поклону своє сомбреро. Він шпигав між плечі бика гострі бандерільос, прикрашені кольоровими стьожками. Тореро мав світлу капоту – плащ, а коли закривавлений бик, лютий від болю, ще не поранив або не вбив тореро, хлопцю мали подавати шпагу, загорнену в червону капоту, тоді тореро повинен був заколоти бика, розлючуючи його до останньої миті. Бувало й так, що вигравав бик. Польський оператор Кот, що знімав родео, увесь час був на боці бика.

Кераль, каталонський комуніст, оповідав, як його партія посилала до Москви вчитися. Пробувши там

потрібний час, він приїхав навченим і зразу ж і назавжди вийшов з партії.

Я маю звичку під час малювання говорити, слухати, або дивитися на телевізор. Тому мені розказували, показували всілякі „маріпозі”, які повинен робити тореро з плащем перед биком, а я продовжувала малювати і дивитися на оповідачів. Все, що я тоді малювала, вдавалося добре, а мої оживші постаті після переходу на плівку рухалися непогано і я була задоволена. В кінці-кінців дійшло до того, що все, що було потрібно малювати, робила я. Одного разу троє молодих художників: Альварез, котрий нещодавно приїхав з Аргентини, де працював у „Дібухос анімадос”, Мехіяс, котрий потім довго працював на телебаченні, малював для дітей і, здається, Круз-Діяз, котрий став світовим світилом

у синетиці, дістали якесь невелике замовлення на малювання фільму. Вони через знайомство дістали дозвіл від директора „Болівар-фільму” працювати в нашій майстерні. Хлопці вони були веселі, жартували, говорили. Час проходив дуже швидко і вже потрібно було віддавати готову працю. Я чула, як вони підганяли один одного:

– До роботи, а то замовлення передадуть мадам Коваль.

В нашій майстерні ми ніколи не були самі. Частенько туди навідувалися оператори, що скрізь їздили, знімаючи новини для „Нотісієра”. Новини завжди пускали перед початком фільмів. Серед них був Мішель, росіянин, котрий виріс у Франції. Він був циніком. Другим був Честер Котлярчик, поляк, тихий і романтичний чоловік. Поступово він став приятелем нашої родини. Часом на декілька хвилин до нас забігав Мануель Сокоро, головний венесуельський кінооператор, він завжди був зі своїм нерозлучним помічником Карлітосом, що після поліомеліту кульгав на одну ногу. Карлітос іноді приносив мені банку

з варенням з венесуельських фруктів, що варила його мама. Він це робив тому, що я ввічливо з ним поводитися.

На верхньому поверсі, над нами, була майстерня з мавіолями, там декілька дівчат зліпляли фільми і підставляли звукові тексти, що начитував гарним глибоким голосом Рені Отоліна – дев'ятнадцятилітній хлопець, який потім був кандидатом на пост президента Венесуелі. Пізніше почали з'являтися моделі, бо деякі реклами робилися не тільки рисованими, а й з участю гарненьких дівчат.

В обід я їхала додому, варила на примусі обід і поспішала назад на роботу. На першому поверсі нашої хати була спільна кухня, де у кожного на приготування їжі був свій час. Бувало, я не встигала на свій час, а Галина Рафаїлівна не могла готувати, бо їй було тяжко спускатися по сходах. Тому вдень я варила в нашій кімнаті, а ввечорі ми втрюх збиралися на кухні і варили їжу, лякаючи кукарач. Для родини Денів варила Ева, молоденька полька, жінка Аліка, кремезного поляка, сина пані Ден, вона зверталася до нас елегантною російською мовою. Одного разу ми знайшли в американському часописі „Лайф” серед опису життя при царському дворі фотографію, на якій були зображені придворні дами, а серед них молоденька пані Ден, що притулилася голівкою до плеча Распутіна.

Коли Пуньові виповнилося два роки, ми святкували цю подію, але через мою вину все це вийшло тоді досить сумно. Крім Суслика, з нас ще ніхто не заробляв, і я на десерт вперше в нашому житті купила ананас і зварила компот. Ананас був великий, темночервоного кольору. Тоді я ще не знала, що червоні ананаси багато гостріші, ніж жовті. Бідний Пуньо після такої їжі дістав алергічну висипку, що дуже свербіла. Пройшло декілька днів, поки все це минулося безслідно. Пуньо ніяк не міг зрозуміти,

чому я щодня кудись без нього ходжу. Ми кожного дня з ним прощалися і він клав мені в торбу декілька своїх маленьких забавок, що зберіг з Регенсбургу, не хотів, щоб я сумувала. Прийшло Різдво, а потім і Новий рік. Я одержала свою першу платню з різдвяним додатком „Агінальдом”. На наше Різдво ми виламали гілку тропічної ялини, що росла в нас перед бальконом, і прикрасили її цукерками. Пуньові подарували блакитну ванну і жовтого гумового Пата Дональда, з яким хлопець почав купатися. Пуньо бавився з ним у ванні та на бальконі під гірським сонцем. Після Нового року Суслик знайшов працю в Центральному університеті Венесуелі, посаду професора і організатора факультету електричної інженерії, а Панич – у міністерстві „Обрас Публікас”. Я працювала на Болівар-фільмі. Ми рідко бачилися з Лінде. Потім вони переїхали далеко на „Ель Ває”, до старовинної хати, в якій був садок. Ірма пішла до школи монашок. Приїхав тато пані Галі, Василь Григорович Кричевський. Галя чекала на третю дитину, і скоро народила дівчинку Оксанку. Вже після нас до Венесуелі приїхало багато українців. Приїхав доктор Левко Стаховський з жінкою Тетяною і донечкою. Поки вони добре не влаштувалися, часто приходили до нас. Також приїхали кубанські Макаренки: тато, мама, Лютя з Починком і дочками Любою і Дасічкою, та Галя з Лобаєм і Мусінкою. За деякий час ми познайомилися з новоприбулою родиною Припханів. Дід, баба, тітка, сини Зенько, інженер з родиною і його брат Роман – психіатр, без родини. Як ми пізніше дізналися, дружиною у Зенька була Зонька – лікар, сестра доктора Романа Мишкевича, ентузіаста кіно у Чехії. Пані доктор Зоня мала двох синів – Юрка та Андрія, який народився вже в Регенсбурзі, майже в той самий час, що і наш Пуньо. Ми з ними познайомилися, коли дізналися, що якась українська родина знайшла велику хату і шукає земляків, щоб разом

її винайняти. Ця хата знаходилася недалеко від Болівар-фільму і від зупинки автобуса, яким їздили Суслик і Паничик. Ми разом оглянули цю „кінту”, але ціна за неї і для двох родин була зависока. Ми не поспішали, нам вистачало і нашої „кінти Хуліо”, де Пуньо був цілий день на свіжому повітрі на великій терасі, і Галина Рафаїлівна за ним легко могла наглядати.

Дуже пощастило Левкові Стаховському. Він знайшов працю в шпиталі для хворих на туберкульозу, тепер ішов з табору і шукав для себе помешкання. Невдовзі до Венесуелі мала приїхати його мама. Для них пропозиція родини Припханів була справжньою знахідкою. Вони винайняли ту хату і довго жили разом.

Моя праця закінчувалася приблизно о п'ятій годині, я їхала додому половину дороги автобусом, а потім ішла головною вулицею Сабана Гранде, купуючи до хати все, що було необхідне і, дивлячися на вітрини, повні цікавих речей: багато цікавого було в країні, що не пережила війни. Дома, нагодувавши всіх і поклавши спати Пуня, я виходила на терасу. В Каракасі о сьомій годині вже зовсім чорна ніч. На схилі над потоком, що відділяв нашу вулицю від протилежної, росла висока трава, де світилися тисячі світлячків. На обрії піднімалися високі гори. Порівнюючи цю теплу, спокійну країну з тими, в котрих ми жили раніше, я думала: „Яка ж вона гарна, ця країна.”

У неділю пан Райс возив нас на далеке море. Він любив Плая Гранде за її самотність. Але декілька разів ми з ним їздили на західній берег, в Туріямо. Спускались через праліс парку Пітіє, де між скелями, порослими папоротями, падали водоспади. Там у чарівній затоці ще стояв покинутий корабель генерала Гомеза, тепер прикрашений іржею, а колись білою статуєю жіночої постаті. На ньому генерал собі привозив арабських коней. Там ми спали на теплому піску, а на другий день купалися

в теплому морі. Пан Райс мені позичав свою другу маску і ми плавали між коральовими скелями, лякаючи риб фантастичних форм і кольорів. Одного разу я налякалася. Як відомо, під водою все здається більшим, ніж насправді, і одного разу я побачила два чорні ока, що дивилися на мене з-під коральових нетрів, а коло них ворушилися червоні вуса. Під водою також добре чути. На мій голос приплив пан Райс і, побачивши потвору, вистрілив у неї гарпуном. Витягнув величеньку лянґосту – лобстера. А наші в той час купалися в туркесових хвилях. У затоці Туріямо немає акул, тому боятися не було чого. Пані Райс товаришувала з Пуньом, він ніколи не дратував її, дуже добре поведився і в дорозі, і під час купання.

Моїм першим заробітком, крім платні з Болівар-фільму, були двісті п'ятдесят боліварів – друга премія конкурсу на плакат „Венесуеля обороняє своїх емігрантів”. Я намалювала статую – Сімон Болівар на коні, а перед ним – українську жінку з дитиною. На роботі ми – Лес, Керал і я говорили про спільну виставку в державному музеї і видання часопису для дітей. Лес і я були у директора газети „Насіональ” Міґеля Отера Сільви – сальонового комуніста, письменника і мільйонера, познайомилися з ним, але не домовилися ні до чого конкретного. Були також у Хуана Ліскана – еспанського поета і журналіста. Він нам сказав, що всі веселі дитячі журнали приходять до Венесуелі з Америки і в еспанським перекладі, вони такі дешеві, що друкувати щось власне просто немає сенсу. Отже в свій вільний час я почала малювати олією і ґвашем полотна великих розмірів і готуватися до виставки в музеї. Лесь і Кераль обіцяли приєднатися до мене, коли буде влаштовуватись виставка. Я попросила їх порадити мені твори з венесуельської літератури, щоб намалювати щось ґвашем на місцеві теми. Зрозуміло, що перш за все мені дали Гарсія Льорку –

еспанського поета - революціонера, „Фебре” Міґеля Отера Сільви, опис життя політичних в'язнів за часів генерала Гомеза, Ромуля Гаєга - автора прегарних повістей про життя в різних частинах Венесуелі. Він, до речі, скоро після нашого приїзду до Венесуелі був обраний президентом республіки. Новий оператор Рафаель Браво, студент університету, що в той час страйкував, дав мені почитати вірші своєї тітки, поетеси Елізи дель Гає Сільво, „Гумо” - „Дим”. Я використала декілька її віршів і серію Ромуля Гаєга для малюнків гвашем, ілюстрацій до повісті „Кантасляро” - „З венесуельських степів”.

Почавши малювати для виставки, я пішла дізнатися до музею, чи можна там орендувати залю. В той час директором музею був художник Льопез Мендес, неприємний, білий, середнього росту чоловік з „альта сосієдад”. Коли він мене вислухав, сказав, що вільні залі будуть тільки на Великдень 1949 року. Залю була досить великою, з лівого боку від основної. Щоб хоч якось її заповнити, потрібно було братися до роботи.

На жаль, господарка будинку, де ми жили, вирішила збудувати на його місці більший і запропонувала нам третій поверх у своєму будинку, недалеко від цього, на Бейо-Монте, а також близько від каракаської річечки Гваїре. Нам нічого ліпшого не залишалося, як переїхати туди. Суслик, Паничик і я могли дати завдаток на купівлю землі під власну хату. Земля була у верхній частині Пальос Грандес, недалеко від Болівар-фільму. Частина землі була на рівній вулиці, а частина спускалася до потоку, що тік з гір. Всюди росли дерева манго, а на межах нашого терену - високі ялини. Манго давали таку кількість фруктів, що з університету приїздили Сусликові приятелі і набирали собі їх цілі мішки. Ми скоро навчилися варити з манго мармеляду, що мала смак яблук.

Ми знайшли Нестора, робітника-українця, що

збудував собі в долині тимчасову хатину, і разом з ним почали будувати першу свою. Трохи вище від нас на вулиці поселився греко-католицький священник, отець Хрущ з родиною, на іншій вулиці – зі своєю родиною пан Микита Чигиринців. Він працював хеміком в університеті. Навпроти нього мали хату брати Кошаричі, що жили разом з мамою. Пізніше один з братів одружився з дочкою Чигиринцевих, Галиною, і таким чином сусіди поріднилися. До наших сусідів також належала і родина пана Лазаренка.

В 1948 році до Венесуелі приїхало багато українців. Багато хто з них оселився в гористому передмісті Катія. Кажали, що вибирали собі те місце тому, що ім'я тієї околиці звучало по-нашому. Венесуельська церква дозволяла українським церквам правити службу в своїх храмах, греко-католикам – у церкві на „Кальварії”, а православним – у церкві недалеко від президентського палацу Мірафльорес. Галина Рафаїлівна з Паничиком ще в Парижі працювали для української церкви, тому і тут вони швидко знайшли православного священника, організували хор і так почали формуватися українська колонія та Жіночий союз, головою якого і стала Галина Рафаїлівна. Навколо цього всього зібралася українська громада і була організована невеличка школа. Пригадую пані Ірену Неболу, синьооку вчительку, в оточенні дітей в українських строях, коли вони клали квіти перед статуєю Сімона Болівара. Здається, доктор Роман Припхан знайшов прихильника української церкви – падре Генрікеса, еспанського священника і поета, що приїхав до Венесуелі лікуватися від туберкульозу. Клімат Венесуелі допоміг йому в цьому. Ми живемо в цій країні сорок три роки, а падре Генрікес іще й досі живе в цій провінції і займає високий церковний пост. В українській громаді багато людей зверталося у різних справах до падре Генрікеса.

Галина Рафаїлівна навіть випросила в нього сивеньку кішечку, бо не могла жити без котів.

Працюючи на Болівар-фільмі і багато малюючи, я не встигала помітити як біг час. Наша хата росла, будувався перший поверх, ми хотіли переїхати туди якнайскоріше і добудовувати хату, вже живучи в ній. Різдво ми відсвяткували як належить, в своїй хаті. До Пуня прийшли гості – дівчатка з родин Починків і Лобаїв. Йому подарували справжнього джипа, на якому можна було їздити по коридорах хати, а потім і в садку коло неї. Джіп був американський і служив дуже довго. Навіть Іван, на чотири роки молодший від Пуня, пригадує ту іграшку. Тоді взагалі робили досить міцні речі, ми й досі прикрашаємо нашу ялинку іграшками з тих часів.

Прийшла весна. В мене на виставку було вже досить малюнків. Я пішла до музею, щоб дізнатися, коли точно буде відкриття. Потрібно було розіслати запрошення, але в музеї я побачила нового директора. Льопез Мендес пішов з тієї посади, замість нього був Карлос Отеро – художник краєвидів Ля Гваєри, високий і сивий чоловік. Директорові, мабуть, здалося, що я завзята малярка. Він чомусь запитав у мене, чи я маю дітей.

– Так, – відповіла я.

Через багато років ми з онукою Вірною пішли до музею. Здається, виставлялася дорогоцінна біжутерія Далі. Там ми зустріли маестро Отеро. Я привіталася з ним і вирішила похвалитися, що маю таку гарну онуку.

– В цьому немає нічого особливого, – відповів маестро, – я вже маю сімнадцять онучок.

Ось і прийшов довгожданний день виставки. Заля виглядала досить заповненою картинами. Прийшло багато людей. Несподівано з'явився Рені Отоліна, що привіз ціле вантажне авто з апаратурою і техніками з Болівар-фільму, і всю церемонію почали знімати. Пізніше все це вийшло

в „Нотінсієрі” Болівар-фільму, який крутили перед показом художніх фільмів. Увечері наші еспанці влаштували вечерю в еспанському ресторані з вином, паєйею й еспанськими співами. Це також було знято на плівку, щоб потім показувати в „Нотінсієрі”. Дуже шкодую, що я тоді не попросила, щоб мені на згадку зробили копію цього фільму. В той час мені прийшов з Нью-Йорку лист від Святослава Гординського – ангела-хоронителя моєї творчости. Формувалося „Об’єднання Українських Мистців в Америці”. Потрібно було і туди післати мої картини. Я вибрала три з виставки: „Ворожіння”, „Русалки” і „Байда”. Тепер „Ворожіння” знаходиться в домашній колекції Гординського, „Русалки” – у доктора Чолгана, а „Байда” – не пригадую у кого.

До Болівар-фільму запросили еспанського фахівця рисованого фільму Артура Морена. Він мав свої замовлення, робив і знімав їх в нашій майстерні. Артур поміняв наш апарат для знімок, поглибивши фон приблизно на тридцять сантиметрів і таким чином давши йому другий вимір. Нагорі рухалися оживлені персонажі. Морено з цим усім працював дуже швидко і мав в усьому свій власний стиль. Інколи, поспішаючи, він давав мені оживляти своїх героїв. Його роботу дуже оцінили в міністерстві освіти. В цей же час міністерство почало видавати часопис для школярів „Трікольор”, і Морено робив для нього майже всі обкладинки та ілюстрації. Він і мені радив піти туди працювати. Ходили чутки, що реклямна компанія „Арс”, що належала до Болівар-фільму і де ми працювали, збирається закрити наш „Мікрофільм”.

Я чекала другу дитину. Хотіла дуже дівчинку і збиралася назвати її Оксаною. Тому і хату нашу ми збиралися назвати „Оксана” – „кінта Оксана”. Кераль також чекав на поповнення в своїй родині, і раніше, ніж закрили наш „Мікрофільм”, у нього народився Хуаніто. Я

подарувала для дитини сорочечки, а Кераль з дружиною подарували для мого Івасика, а не Оксанки, простирадельце з подушечкою, і вишиваним на ній бузьком. Вони переїхали до Маракаїбо, але ми і потім продовжували зустрічатися. Доктор Припхан також чекала дитину. Народила Мартусю, яка потім, коли виросла, стала дружиною нашого Пуня і матір'ю наших п'яти внуків.

Перед закриттям „Мікрофільму” мені надали передпологову відпустку на місяць, а потім – вільний місяць після пологів. Крім того, виплатили велику суму, ті гроші пішли на встановлення ґратів у формі зірок-квітів на першому поверсі нашої „Оксани”. Морено запросили до Мексико, де в Трікольорі він розказав про мене. Там він залишився на деякий час, але ненадовго, бо не міг жити на висоті дві тисячі чотириста метрів над рівнем моря, і вимушений був повернутися до Іспанії. В свій вільний час я малювала „Казку про Івасика-Телесика”, щоб потім малюнки післати до Каліфорнії панові Лесюкові. Ми починали з ним разом працювати над цією казкою ще в Празі, тепер він засновував свій музей і писав нам про нього.

Народжувати дитину я повинна була в маленькій клініці парафії Сан Хуан. Мене записала туди моя асекурація з „Арса”. Лікарем, що піклувався про мене, був старий мулат з жовтим кучерявим волоссям. Він мною не дуже піклувався. Коли я запитала в нього, чому в мене опухлі ноги, він відповів прямо: „Не знаю”. Народжувала дитину цього разу я під вечір. Дуже мучилася і лікар сказав, що потрібно робити кесарів розтин, але це буде коштувати дві тисячі боліварів додатково. Ми всі гроші витратили на „Оксану”. Коли лікар почув, що заплатити за операцію я не зможу, він дав мені ін'єкцію, що викликала сильні болі. Я просила приспати мене.

- Ні в якому разі, ви повинні мені допомагати, а не спати, - розгнівався лікар.

Сестра вивезла мене до залі породіль, де я в кінці-кінців народила хлопчика і втратила притомність. Прийшовши до пам'яті, я не чула голосу дитини. Тільки чула, як лікар і сестра шепотіли: „Ай, ай, ай!”

- Дитина нежива? - запитала я.

- Нежива? - подивіться! - Сестра принесла викупаного хлопчика, - Важить п'ять кілограмів!

Хлопчик ніби зацікавлено оглядав новий світ. Своїми великими чорними очима він дивився на неонову лампу над ним. Лікар засміявся і сказав: „Вже буде світати, сьогодні день Де Лос Іносентес, 28 січня, мусіте його назвати Іносенте. Венесуельці в цей день мають таке саме свято, як в Європі першого квітня. І коли їм вдається когось обдурити, кажуть, що він попався як Іносенте. Я повинна була відразу дати дитині ім'я. Найбільш підходящим мені здалося ім'я Іван, тим більше, що в еспаномовних країнах дитина дістає ім'я матері після імені батька. Іван Коваль-Мазепа - таке ім'я я дала своєму синові. Нас поклали до окремої кімнати, Іванові дали колісочку, де він спав. Сестра загасила нам світло і побажала доброї ночі. Тільки я вирішила заснути, як моя мовчазна дитина вирішила заплакати. Плакала і кричала доти, доки не засвітили світло. Я побачила, що дитина вилізла з усіх пелюшок і ковдри, і зовсім гола гризе свої кулачки, певно, з голоду. Я покликала сестру і, не зважаючи на її гнів, умовила перевдягнути Івасика і покласти до мого ліжка. Я казала, що він - „муерто де гамбре” - помирає з голоду. Ще два дні мені прийшлося бути в лікарні. Приходили всі знайомі і шкодували, що не народилася Оксаночка. Приходила пані доктор Припхан, вона за двадцять днів народила Мартусю, приходила родина Ясінських, заглядали також пацієнтки з клініки,

хотіли побачити мою надзвичайно велику дитину, яка усіх у клініці дивувала своєю круглою головою. Із-за цього Івасикові дали ім'я Пелота – м'яч. Всі питали в мене, що я їла, коли чекала дитину, хотіли мати таке ж немовля, як у мене. Мені під час вагітності все так не подобалося, що я їла тільки банани і запивала холодним молоком. Тридцять першого січня я легко змогла піднятися на третій поверх. Вночі Суслик з Галиною Рафаїлівною пішли зустрічати Новий рік на Катію – нещодавно збудований Народній Дім. Паничик залишився удома. О дванадцятій годині ми зробили собі коктейль з рому і грейпфрутового соку і зустріли новий 1950-й рік.

Через три місяці після народження Івасика і переїзду до „кінти Оксани”, я знову почала шукати працю. В цей же час я дещо посилала татові до Авгсбургу, він якраз був після операції. Також потрібно було допомагати сестрі Тані, її перевезли до державної санаторії в Горні Бежковіце, недалеко Усті над Лабою. До неї їздила моя приятелька Шура Сіроколко, а крім того, я листувалася з головним лікарем санаторії, він був завзятим філятелістом, тому відповідав на мої листи скоро, бо певно, хотів дістати якнайбільше екзотичних марок, які я кожного разу йому прислала, наліплюючи на конверти. Працю знайти мені все не щастило, не дивлячись, що перше сиве волосся прийшлося перефарбувати на золотавий колір.

Я одного разу прочитала в книзі про міжнародній конкурс на найліпші ілюстрації до дитячої книжки. Прийшлося домовитися з тіткою Рафаеля Брава – Елізою дель Вайе Сільва. Вона дала мені ілюструвати книжечку дитячих віршів, що називалася „Аманесер” – „Світанок”. Про конкурс із часом забулося. Еліза вирішила піти до міністра культури, в той час ним був чорношкірий письменник Рамон Діяз Санчес. Він знав Елізу, її взагалі

скрізь поважали як педагога і поетесу. Зрозуміло, що на видання тієї книжки не було грошей, але Діаз Санчес вирішив справи інакше, він загукав до сусідньої канцелярії: „Ріверо, Ріверо!” Прийшов старший темношкірий чоловік. Це був фундатор і директор тількищо заснованого журналу для школярів „Трікольор”. Я працювала потім з ним протягом багатьох років, і коли у міністерства не було грошей, мені приходилося ілюструвати майже цілий часопис без грошей. Під час тієї праці я вивчала історію Венесуелі, її географію і фолкльор. Ми вчотирьох переглядали книжку, вивчали її можливості. Було вирішено в кожному номері „Трікольору” друкувати один вірш з кольоровою ілюстрацією на сторінку. Таким чином, хоч Морено продовжував посилати з-за кордону свої обкладинки, почали з’являтися і мої ілюстрації. Це була така робота, яку можна було виконувати вдома. Крім того, я ще шукала постійну працю, і одного разу натрапила в газеті на оголошення: „Фабрика целофанових торбинок шукає художника”. Коли я пішла туди, взявши з собою деякі малюнки з Болівар-фільму, мене відразу ж прийняли, дали таку ж платню, як і на студії. Це була велика темна фабрика в Каньо Амарійо, в старій частині міста, в яру, під горою Кальварія. В долині гули машини, що різали й ліпили целюлоїдові торбинки, за машинами дивилося досить багато дівчаток, що там працювали. Піднявшись по залізних сходах на гору, я побачила, що там за столами з друкарськими машинками сидять урядники, поряд були також і два шефи – мексиканські жиди. Моїм робочим місцем став невеличкий столик коло вікна над алюмінієвим дахом. Мені видали олівці, лінійки, пера і пляшечку з чорною тушшю. Я мусіла малювати замовлений малюнок і підписувати: „Кофе фама де Амеріка”, або „Карамельос Савой”.

Тепер мій день починався з того, що зранку я

годувала Івасика та Пуня, котрому було вже чотири роки і він їв разом з дорослими. Для Івасика я готувала їжу в пляшечках на цілий день. Суслик через усе місто віз мене автом до фабрики на Каньо Амарійо. Я працювала там з восьмої ранку до п'ятої пополудні, і в обід мала вільну годину. Працювала завжди під шум машин. Бувало, що цей шум раптово стихав. Зупинялися всі машини і було чути тільки дівочий плач. Це якусь неуважну дівчину поранила машина. Потім машини запускали знову і все продовжувалося так, ніби нічого й не траплялося. Так проходив час. В обід я ходила до ресторану, що був недалеко від Парляменту, де зустрічалася з паном Ясінським, він також, як і я, працював у тій околиці. Це був тато мого хресного сина Левчика. Він обідав, а я пила тільки каву з молоком, бо втомлювалася і не хотіла їсти. Ми обмінювалися новинами з нашої колонії і потім ішли працювати далі. Ввечорі, коли вже було темно, я поверталася автобусом додому, і, поклавши дітей спати, працювала над „Трікольором”.

Президента Ромуля Гасга вже не було. На площах Каракасу стояли танки, оточені озброєними вояками. Венесуеля замість одного президента – письменника обрала трьох військових: полковників Карлоса Дельгада Чальбо, Марка Переса Хіменеса та Філіпе Льовера Паеса. В народі їх називали Трес Кочінітос – Три свинки. Фабрика смальцю на всякий випадок познімала з дахів свої реклямні плякати. Звичайні люди ніяк не відчули цієї зміни влади. Українцям жилося весело, було багато свят, які святкували в Народньому домі на Катії. Біля Катії почали будувати православну церкву, на яку багато грошей давали брати Припхани. Різдво, Маланка, Свято Шевченка, Великдень, Свято Матері, сходини громади, свято, де діти просто співали і деклямували, свято просто з буфетом, варениками і тортом Галини Рафаїлівни, навіть театральна

вистава „Запорожець за Дунаєм”, в якій доктор Левко Стаховський співав Запорожця, а Юрко Припхан – Турченятка – все це відбувалося там.

У нашій хаті було також багато свят. Святкували Святого Миколая, уродини Пуня та Івана, свято Святої Галини, для приятельок Галини Рафаїлівни. Пані Галя Лінде заздальгідь набирала особливої матерії на сукні для дівчаток, щоб, не дай Бог, ніхто не мав однакових. За деякий час увійшло в звичку, що в нашій хаті збиралися українські діти. Так вони і заснували потім Гурток української молоді. Діти збиралися, запрошуючи щоразу більше і більше приятелів. Пан О.Коваль, повертаючися з Австралії до Брюсселю і зупинившись у нас на день, зацікавився нашим гуртком, який зорганізував у Народньому Домі конференцію з дискусіями на тему: „Хто ми і куди йдемо?” Навіть плавання у нашому басейні й танці сприяли створенню двох українських подруж: Ліда Грицик одружилася з Ромком Любинським, а наш Пуньо – з Мартусею Припхан. Любинські тепер мають хлопця і дівчинку, а наші – хлопця і чотирьох дівчаток, це вже третє покоління українців чистої крові на еміграції.

Я ще працювала на фабриці в „Мільпрінті”, коли був забитий комендант, полковник Карлос Дельгад Чальбо. Тепер відомо, що убивцею був Урбіна. Наш Іван, що знав, здається, весь Каракас, учився в школі разом з синами Урбіна. З двадцятьма озброєними помічниками Урбіна їхав слідом за автомобілем коменданта Чальбо, з котрим був тільки морський старшина, Карлос Бакалао Лару. В безлюдній частині міста бандити зупинили автомобіль президента і, збивши обох переслідуваних, затягли до покинутої хати й застрелили їх. Полковник Маркос Перез Хіменез взяв на себе підтримання порядку в країні й організацію похорону. Пізніше обрали третього члена уряду, на цей раз цивільного, доктора Германа Суареза

Флямеріча. За два роки Маркос Перез Хіменез, ніби за бажанням війська, проголосив себе тимчасовим президентом республіки, а двох інших членів уряду добровільно пішли у відставку.

З „Мільпрінту” мені давали ілюструвати „Тріколір”. Одного дня в нашій канцелярії з’явився симпатичний еспанець. Він приніс показати свою кропітку роботу – листівки. Пояснив, що працює у фірмі – конкуренті, але хотів би піти звідти. Він сказав, що знає якісь прискорення в праці, і його прийняли. Він почав працювати разом зі мною. Скоро стало зрозумілим, що шефам не потрібно два працівники – художники, еспанець для них підходив більше. Мене звільнили з роботи за причиною того, що я декілька разів не прийшла працювати. Я навіть з цього була задоволена. Не пригадую хто, але здається, Таня Стаховська, що якраз почала вивчати право в Центральному університеті, сказала, що це так залишати не можна, і потрібно звернутися до Міністерства праці, представити мою справу. Там мене відправили до стола чорношкірої жінки – адвоката. За деякий час вона відбрала у фірми гроші, які мені не доплатили за працю на Різдво, за відпустку, а також за те, що мене залишили без постійної праці, не попередивши за деякий час перед звільненням. Я думаю, що у Венесуелі трудове право укладене добре.

Я вже давно мріяла зайнятися керамікою, і тепер мала можливість замовити з Америки керамічну пічечку та фарби. Крім того, я записалася до Каракаської Академії Мистецтв – Ескуеля де Артес Пластікас, на курс кераміки та есмальту. На одній такій лекції есмальти я переконалася, що мене охороняє мій ангел-хоронитель: я сиділа за столом, де ми накладали фарби на мідні плити, за крок від розпаленої до червоного пічки, відкритої навстіж. Я збиралася покласти до неї готові вироби, коли газовий

бальон, що був при пічці, вибухнув. Мене з голови до ніг залило газом. Професор зразу ж зачинив дверцята пічки, щоб я не встигла спалахнути від вогню. Не дивлячись на цю газову купіль, що я дістала, я закінчила рік в Академії. Багато чого я там навчилася. Тепер я вміла вираховувати теплоту випалювання червоної, білої та чорної глини, градуси плавлення кожної фарби, золота, поливи (Василь Григорович Кричевський дав мені свій рецепт на українську поливу – порошок „Мініума”). Після закінчення Академії я пішла працювати в національну керамічну майстерню. Коли майстерня закривалася, двоє італійських хеміків, що не могли знайти працю, відкрили свою фабрику кераміки в Ель-Вайе. Покликали і мене до себе. Я декорувала у них вази, попільниці, тарелі, чайний та кавовий посуд. Для робітників я також малювала точні рисунки на калькування і розклад кольорів. Поки це були квіти чи геометричні узори, виходило все добре, але коли потрібно було зображувати людей (народні мотиви, танці, музик з народними інструментами), або звірів, все чомусь виходило незграбним. Наші вироби можна було побачити в багатьох крамницях з посудом чи фолкльорними речами. Але все ж фабрика не витримала, і за деякий час закрилася. Для мене це не було великою втратою, бо я все більше діставала замовлень на ілюстрації в часописах і книжках. Було багато виставок у Венесуелі, Америці й Канаді, навіть одного разу в пресі вийшов мій малюнок з якоїсь виставки, що проходила у Бразилії, в Сан Павльо. Вдома я працювала з підростаючими дітьми.

Одного дня прийшов лист з Авґсбургу. На цей раз не від тата, а від Богдана Феденка. Тато помер. Богдан, як і завжди, прийшов дати йому ін'єкцію, але тато не прокинувся після сну. Сталося це тринадцятого березня 1952 року. Пізніше пан Козловський прислав мені фотографії з татового похорону, труна була накрита

українським прапором, біля неї стояла шкатулочка з татовими окулярами і старовинним кишеньковим годинником „Омега” на шкіряному ланцюжку. Після операції в тата було слабке серце.

Пуньо почав ходити до каталанської школи методи Монтесорі, що знаходилася в нижній частині нашої вулиці. Скоро він почав просити мене віддати його на навчання гри на скрипці: лекції були в школі після звичайних зайнять. Це була його мрія. Я, зустрівши нашу колишню сусідку, розказала їй про нас і про бажання мого сина. Вона працювала в дитячому садочку Еміля Фрідмана і порадила мені записати Пуня туди. Фрідман був жидом з Чехії, скрипалем, і тримав музичну школу для дітей. На автобусах з його школи, що розвозили по домівках дітей віку Пуня, були написи: „Нема культури без культури музичної”. Ми одного дня пішли до тієї школи, яка знаходилася на вулиці, де росли великі крислаті дерева. Ще здалеку було чути звуки скрипок починаючих музик і сильний спів захоплених чічар – цикад, що не могли не співати, коли чули звуки скрипки. Еміль Фрідман був вихрещеним жидом-католиком. Двох своїх невихрещених учениць, коли в них щось не виходило за його бажанням, називав „сакраманске жідовки”. Він узяв Пуня на прослуховування і сказав, що той не має слуху і його не варто вчити. Я не могла цього пояснити Пуневі. Я пояснювала Фрідманові, що не хочу розчаровувати дитину. І йому раптом щось спало на думку, так що він мені запропонував:

– А ви не могли б давати нашим дітям лекції малювання? Ми домовилися, що я безкоштовно буду його дітям викладати малювання, а він – вчитиме мого сина. Щоб домовитися про дні і години зайнять, ми пішли до його канцелярії. Туди хтось зайшов після нас і сказав по-чеськи: „Мауцта!” – „Моє поваження!” Я повернулася і

зі здивуванням побачила зелені очі Єлисавети Нікольської.
– Мазепочка!

Вона з Міром Хмеленським і старенькою мамою приїхали до Каракасу вже досить давно. Обоє викладали у Фрідмана балет. Також обоє працювали в Національному театрі, в Державному балеті Нени Короніль. Їм тут не жилося добре. Я одного разу була у них в Каньо Амарійо, на найвищому поверсі, в найбіднішому помешканні. Вони втрюх також бували в нас. Потім працював уже тільки Міро, мадам хворіла. Її оперували два брати Нени Короніль, відомі хірурги. Вона хвалилася після операції:

– Мені вирізали щось зайве, виявилось, що це не був рак. За деякий час прямо під наші двері приїхав Міро в новенькому джипі „Тойота”. Біля нього сиділа мама Нікольської.

– Льольок поїхала, її нема, – сказала мама і прийняла солодкий бублик, що я винесла для неї.

– Мадам померла. Ми були на цвинтарі, мама втратила пам'ять і нічого не розуміє. Міро оповідав, що його не було вдома, коли у мадам пішла кров. Сторож будинку повіз її до найближчого шпиталю, але по дорозі вона померла. В неї був рак печінки. Так сумно померла прима-балерина чеської опери. Я пригадую її торсо, роботу скульптора Кадета, відлите із срібла, що був виставлений на вітрині в банку на головній вулиці, на Пжікопех.

У школі Фрідмана я почала свою педагогічну кар'єру. Моя кляса знаходилася на другому поверсі, на великому балконі. Діти були від восьми до десяти років. Я вибирала для них з таблиці різні сюжети з венесуельського фолкльору, або пейзажі. Ті, хто зробив малюнок, розмальовували його. В деякі дні я приносила червону скульптурну глину. Діти в школі були з багатих родин. Пригадую, була одна учениця, що виліплювала

каналки з глини, казала, що це для гостей, і називала їх божественними сандвічами – сандвічос дівінос. Я також побачила зацікавлення до моїх зайнять, бо одного разу мені передали записочку, в якій було написано: „Сеньоріта, я вже хочу з вами одружитися. Фран”. Це було від сина відомої венесуельської співачки, що мала прекрасне сопрано, Федори Алеман. Її син Фран Ді Польо довго займався скрипкою, але потім замінив її на віолу. Тепер він найкращий на цьому інструменті в симфонічній оркестрі. Після години малювання я іноді ще викладала дівчаткам, що приходили вчитися танців, чи музики. Коли я закінчувала і йшла до найближчого „Сірса”, де на мене чекав Суслик, до кінця вулиці мене проводжала дочка нової секретарки, елегантною віденської жидівки, яку звали Беті. Вона дуже хотіла малювати разом з нами на балконі, але Фрідман заборонив їй це робити, сказав, що її мама має наміри матримоніальні, і крім того, не може платити за навчання малювання.

В дитинстві на несправедливість ми казали: „Бог правду покаже”. Пізніше її мама пішла від Фрідмана. Одного разу я зустріла їх обох на вулиці. Беті виросла, мала майже дванадцять років, але була з червоними, ніби заплаканими очима. Мама пожалілася мені:

– Не знаю, що робити з Беті, в клубі увесь час не вилазить з басейну, подивіться, які має попечені хльоркою очі. Десь за рік на перших сторінках часописів з’явилася фотографія Беті, що летіла в карколомному стрибку з найвищого трампліну у воду, і заголовок: „Беті – золота медаль для Венесуелі на міжнародніх змаганнях.”

Як не дивно, але Пуньо непогано грав на скрипці, слух у нього розвинувся, і з мою поміччю він навчився читати ноти, а також добре тримати скрипку і смичок. Фрідман запримітив, що хтось ще займається з ним і запросив мене до групи камерної музики, яку він зібрав зі

своїх знайомих. Крім того, що він був бизнесменом, був ще й альтруїстом. Його ціллю було знайти малу дитину і виховати з неї всесвітньовідомого віртуоза-скрипаля. І він таки знайшов таку дитину в одному хорі. Майбутнім Паганіні мав стати хлопчик Богдан Хрущ, син нашого українського греко-католицького священника Хруща, сусіда з нашої вулиці. Щоб Богдан займався щоденно принаймні дві години, Фрідман послав по нього шкільний автобус, замикав Богдана на ключ, поки хлопець не відпрацював призначений йому час. Коли Богдан трохи виріс, Фрідман почав журитися, що час минає, а хлопець замало працює і в нього немає амбіцій бути найкращим. Тепер Богдан Хрущ – перша скрипка в оркестрі Філярмонії у Фльоріді.

В той час для приватних лекцій до мене привели нову ученицю. Це була Болівія Ботом Бультон. Їй було дев'ять років і вона приходила до школи грати на піаніно. Зі мною вона займалася кілька годин, а потім її мама посилала по мене андінського шофера, що віз мене в чорному „Мерседес-Бенці” до їхньої андінської стилу хати, останньої в передгір'ї. Болівія в цей час поверталася з англійської школи. Французька вихователька приносила їй папір, олівці, фарби, а куховарка – хліб з горіховим маслом і шкварками та пляшечку кока-коли. Болівія була пухкенькою і це був її дієтичний обід. Її мама Марго Бультон де Ботом походила зі старої венесуельської родини інтелектуалів і богачів. Тато в неї був американець. Болівія, дивлячися на свою активну в товаристві маму, і сама була жвавою та активною. На жаль, вона не мала великого хисту та великої охоти до малювання, можливо тому, що дуже втомлювалася в школі, а можливо – не вмiла розвивати таланти. Вона малювала те, що їй хотілося і ніколи не звертала уваги на те, що я їй радила чи зауважувала. Одного разу, бажаючи

мене розізнати, вона під кінець лекції сказала: „Сеньора, я б хотіла намалювати голу людину – деснудо”.

– Добре, завтра будемо малювати деснудо, – пообіцяла я. Передивившись книжки в бібліотеці, я знайшла на обкладинці книжки Ренуара сидячий „акт” рожевої жінки, він був легким для копіювання. Наступного дня, приїхавши і дочекавшись, поки Болівія з’їсть свій дістичний обід, я поклала перед нею великий папір і олівець, і так, як наш професор Мако мене вчив вимірювати стілець в ресторані, я дала Болівії вимірювати пропорції ренуарівського деснудо. За годину вона закінчила рисунок, але їй вже не хотілося його розмальовувати в рожево-блакитні кольори як це було у Ренуара. Поступово її мама почала робити у мене всілякі замовлення. Їхня велика біла хата, побудована в гірському стилі Анд, мала двері з дерева, розмальовані в ситий синій колір. Я повинна була на окремих частинах дверей намалювати квіти венесуельських рослин, червону гілку папаї, гілку жовтих квітів арагванею, гілку рожево-бузкового апамата і гілку оранжевого букаре. Сині двері з квітами виглядали весело на фоні білих стін хати. Коли я прийшла на наступну лекцію до Болівії, до нас зайшла Марго, вона їхала на якийсь коктейль, була в чорному костюмі, чорних з вишитими квітами рукавичках, салатово-зеленому турбані на світлих кучерях і розмальованими в салатово-зелений колір повіками. Вона хотіла запитати, чи я схвалюю її макіяж. Також переказала мені, що її чоловік-американець обіцяв, що для мене приготують на понеділок підставки навколо синього балькону на другому поверсі, щоб я на різьблених бальконних дощечках малювала такі самі квіти, як на дверях. В неділю ми з Сусликом ходили в кіно, а коли повернулися, від несподіваного приступу ревматизму і болю в правому плечі я не могла роздягнутися. Мусіли

розрізати мою сукню. В понеділок зранку я взяла у Галини Рафаїлівни ліки від ревматизму, випила гарячого чаю, позичила у Паничика штани і стару широку сорочку, поклала фарби і пензлі в „Мерседес-Бенц”, що прислали за мною, і вирушила на другий поверх малювати балькон, що вже чекав на мене. Коли ж я лізла через поруччя по дошках, які були поставлені знизу, пані господарка злякалася, я також, але дороги назад вже не було. Квіти я закінчила малювати раніше, ніж звечоріло. Хата з завітчанним бальконом виглядала весело.

За зароблені гроші я почала виплачувати маленького сірого з червоними сидіннями „Моріса”. Пізніше я ще повинна була намалювати в кімнаті нещодавно народженої донечки Лаври дванадцять картин олією з венесуельськими дитячими іграми. Через багато років Лавра принесла мені ті малюнки на реставрацію. Коли я все відреставрувала, і вона прийшла до мене по малюнки, я запитала її, як почувається її мама.

- Дуже добре, а ви, Мазепо, багато зараз малюєте?

- Ні, я пишу спогади і це забирає багато часу.

- Моїй мамі зараз виповнилося вісімдесят чотири роки і вона також вирішила писати спогади.

- А мені завтра виповнюється вісімдесят. Ми засміялися. Лавра поцілувала мене.

- Куйдесе, Мазепа - тримайтеся, Мазепа.

Це сталося не так вже і давно, десятого лютого 1990 року. Десь в 1966 році я бачила Марґо останній раз особисто, вона була в одній групі з видатними венесуельками та з нашою в той час першою дамою - Менко де Леоні, дружиною президента Леоні. В тій групі було багато жінок, яких я знала, серед них були: Марґо Бультон де Ботом, чорношкіра балерина Йоланда Морена - хореографка венесуельських народніх танців, пані Короніль

- директор промислової жіночої школи. Менка де Леоні роздавала дипломи „Жінкам Венесуелі”, серед дипломанток опинилася і я, мені вручили диплом за мою мистецьку діяльність у вихованні венесуельської молоді. Я повернулася додому веселою, з дипломом „Жінкам Венесуелі” і свіжою орхідеєю на грудях - додатком до диплому. Мене радо привітала наша хвора вовчиця Бровка. Вона дивилася на мене своїми золотими очима, ніби розділяючи мою радість. Я згадала слова ветеринара про те, що в Бровки погіршується хвороба і найліпшим буде приспати її. Так радість від нагороди згасала в щоденній дійсності.

Суслик мав приятеля на праці в університеті. Вони були одного фаху, і цим приятелем був професор Тель Гонзалез Моліну. Він хотів зробити підведення води і електрики на будівництві. Суслик не міг залишити свою працю в незакінченій школі електрики, але у Паничика був час і він погодився Моліну допомогти. В їхній компанії працювало багато робітників з Катії. Українці називали інженера Гонзалеза Моліну „Малина”, і працюючи більше, ніж тутешні робітники, вони багато в чому допомагали, тому праця просувалася успішно. У Суслика працював наш теперішній священик Леонід Лотоцький, він був столярем і мав своїх помічників. Сторожем у його школі був також українець на прізвище Біловус.

На Різдво ми з Галиною Рафаїлівною пакували подарунки для наших робітників. Тоді, в часи зростання і співпраці в українській колонії в Каракасі, до нашої хати завітала елегантна дама з двома хлопцями, трохи старшими, ніж мій Пуньо. Це була пані Бошко з синами Юрком та Андрієм. Вона мала на Катії фабрику - майстерню, де працювали українські жінки, а її чоловік був адвокатом, що знався на торгівельних справах. Пані Оля прийшла до мене замовити ікону Богоматері. Я

намалювала їй ікону, на якій зобразила Божу Матір, а внизу – матір в білій намітці з двома хлопчиками. Пізніше цю ікону видали в Брюсселю як листівку на Різдво. Те наше знайомство переросло в довголітню приязнь між двома родинами, яка й зараз міцно тримається.

Закінчивши будувати нашу „Оксану”, ми охрестили Івасика. Хресним батьком був Паничик, а мамою – Таня Стаховська. Невдовзі після того Паничик помер. Вранці Суслик пішов його будити, щоб їхати на працю, але той був вдягненим і не вставав. Видно, йому зробилося погано, він приготувався до відходу, вдягнувся, як належить, і помер. У нього була ангіна пекторіс, і про це знала тільки Галина Рафаїлівна, він ніколи не ходив до лікарів, хіба що до одонтолога. Паничика поховали на цвинтарі „Сементеріо дель Сур”. Тепер там похована і Галина Рафаїлівна, а для мене і Суслика чекають два місця, на яких поки стоїть великий козацький хрест.

Сусликів приятель Біловусик, як ми його називали, не тільки гарно стриг наших дітей, а й допомагав мені в моїх мистецьких справах. Наближався річний „Сальон” у музеї, я хотіла післати туди щось з кераміки, тільки не малюнок. Біловусик зробив мені несиметричну дерев’яну раму і дерев’яну основу. Тому, що моя керамічна пічечка мала розмір усього п’ятнадцять сантиметрів, мені прийшлося мій глиняний рельєф, що мав більші розміри, розрізати на декілька частин. Коли частини висихали, я вклала їх у пічечку і випікала. Тема для рельєфа з’явилася несподівано. Одного свіжого, соняшного ранку ми з Сусликом взяли наших синів і поїхали на море. По дорозі заїхали до Лінде і взяли з собою Ірму та Буку. Цього разу поїхали до Пляя Гранде, де в свята не буває стільки людей, як на багатолюдних пляжах Макута. Для дітей ми взяли наповнену повітрям шину. Я гралася з дітьми у воді і помітила, що хвилі, коли відпливали від

берега до моря, затягали за собою воду. Таке буває у вітряні дні і називається ресака. Не встигла я подивитися на своїх дітей, як хвиля, підхопивши шину, на якій сиділа Ірма Лінде, почала тягнути її далі і далі від берега. Я почала кликати на допомогу наглядача – рятувальника сальвавіду, але він робив вигляд, ніби не чує мене. Почали збігатися люди, та ніхто по Ірму не поплив. Хвиля несла її все далі в море. Я попливла за нею, наперед знаючи, що повернутися до берега не буде легко. Несподівано переді мною з'явився Суслик, він, простягнувши руку, ввіймав шину і тягнув її до себе. Хоча він не плавав добре, але був майже два метри заввишки і тому ще міг стояти на дні. Це й дало йому можливість втриматися проти течії. На березі на нас дивився зацікавлений натовп, а засоромлений сальвавіда десь зник. Ми випустили з шини повітря і домовилися нічого не казати про цю пригоду Галі Лінде. Мене дуже вразив цей випадок. Вдома я пішла на горище, де була приготована глина на керамічний рельєф. Я подивилася, наскільки вистачить мені глини, і зрозуміла, що хочу зробити. На всю площу картини я виліпила ікону Богоматері Покрови, що тримала рушник і накривала ним човен-чайку з козаками, навкруги човна були розбурхані хвилі. Прийшлося розрізати твір на частини, не більші, ніж п'ятнадцять сантиметрів. Коли вони підсохли і я випалила їх в пічечці, вони стали твердими, як цегла. Весь твір я розмалювала майоліковими фарбами високої температури, що блищали, немов самоцвіти, а сяйво Покрови випекла золотом. На дно рами налила білого цементу і наліпила на нього окремі частини рельєфу. Коли все підсохло, вийшла ікона Покрови. В національному сальоні 1956 року цей твір дістав першу нагороду Арте Аплікада. Першу нагороду за краєвид дістав Армандо Ліра, а в жанрі скульптури того року нагороди вирішили не присуджувати. Біловусик мав щасливу руку.

Крім п'яти тисяч боліварів, які мені дали за цю перемогу, що на той час були великі гроші, тодішній диктатор Маркос Перез Хіменез нагороджував у Сіркульо Мілітар дипломами і медалями мистців – переможців. Відбувалося це вранці. Суслик якраз був у університеті. Тоді вже у нас була телевізія і бабуся з онуками дивилися на мене. Я на нагородження поїхала сама в своєму вірному „Морісі”. У великій залі з екраном Перез Хіменез вручав нагороди військовим, що були вдягнені в білосніжні однострої. Президент чіпляв їм на груди медалі. Решта запрошених сиділа в передньому ряді, чекаючи своєї черги. Мене розпорядник запросив у другий ряд, туди, де були цивільні. Дочекалася і я свого часу. Під гучне привітання знайомих операторів я піднялася на сцену і поставила генерала в досить незручне становище, бо мала чорну сукню з досить глибоким декольте. Генералові не було б зручно приколювати мені на груди медаль, так, як військовим. Перез Хіменез вийшов з ситуації: він подав мені в ліву руку коробочку з медалею, а сам потис праву.

– Комо еста сеньора, ля фелесіто... – ніяково посміхнувся він і передав мені скручений диплом. Коли ж я зійшла зі сцени, то опинилася зовсім сама. Всіх оточили приятелі і родини, вони вітали нагороджених і супроводжували їх із залі. Коли ж я ішла до виходу, почула, що хтось услід мені промовив:

– Вітаю вас, сеньора Мазепа.

Я повернулася, і побачила Мігеля Отера Сільву. Він одержав премію разом з Міхаресом – міністром освіти. Обоє відзначили як видатних письменників. Обидва не були приятелями теперішніх владодержців. У словах Мігеля відчувалася іронія.

– Я так само вітаю вас.

Ми подали, посміхаючися, одне одному руки, і я пішла

шукати свого „Моріса”, щоб їхати додому. За ту грошову нагороду в п'ятьсот боліварів ми купили у Фрідмана піяніно. Воно називалося „Шімель” і мало гарний глибокий звук. Я ще вірила тоді, як і Фрідман, що „нема культури без культури музичної”. Мої діти любили музику. Пуньо, закінчивши школу, навіть думав, чи продовжувати грати симфонічну музику, чи іти до центрального університету вивчати архітектуру. Він мав два захоплення і думав, до якого схиляється більше. Але коли наш „Шімель” віддали поремонтувати і Пуньо купив Данилові скрипочку, всі мої внуки вирішили, що підуть вивчати китайську оборонну гімнастику кунгфу. І дійсно, за деякий час десятилітня маленька онука Вірна скидала на землю великого тата Пуня.

Купівлю піяніно ми з Фрідманом відзначили в кав'ярні „Кінг” кавою і кількома тістечками. Ікона „Покрова” була продана потім музеєм родичам Рівера, редактора „Трікольору”.

Я за деякий час знову мала ученицю. Це була вдова забитого президента Карлоса Дельгада Чальбо. Коли я пішла з нею познайомитися, виявилось, що вона говорила по-російському. З тої причини, що вона не була зі старої еспаноамериканської родини, вона не могла належати до організації боліваріянських дам. Крім того вона, здається, була жидівкою з Росії, і одружилася з вільнодумним старшиною в Парижі. Їхня президентська резиденція знаходилася між травами порожніх теренів за „Кантрі клюбом” і бідною частиною міста „Чапеїном”. Вона мала звичайну хату з малим садком іззаду. Єдиним, що нагадувало їй про минулу славу, була велика заля, яка зразу ж кидалася у вічі, коли ви заходили в хату: вона була з червоним килимом та оксамитними завісами, а посередині стояло президентське крісло. Якщо ви піднімалися на другий поверх, то проти сходів могли

побачити багато картин. Було там і декілька моїх картин на українські мотиви, куплені вони були в музеї. Люсія де Дельгадо Чальбо зразу ж затоваришувала зі мною. Світлоока та світловолоса жіночка, здавалося, потребувала приязні. В Парижі в неї була дочка, яка вивчала журналістику. Наближалися Різдвяні свята і дівчина повинна була приїхати до Венесуелі. На столі в одній з кімнат стояв малюнок, на якому були зображені квіти у вазі, і все потрібне для малювання акварелів.

- Це я малювала. Чи можна до цього ще щось додати?, - запитала моя нова знайома. Я порадила їй зробити тло і домалювати деякі квіти, щоб вони виглядали ніби затіненими, а інші - ясно освітленими. Пані захоплено малювала. З першого поверху прийшла служниця, як виявилось потім, вона з родиною жила прямо в хаті. Служниця повідомила, що по мене приїхали чоловік з сином. Пані провела мене вниз і познайомилася з моїм чоловіком і сином. Несподівано звідкілясь вискочило два жовті пси - боксери, почали стрибати на господиню, а потім на Пуня. Удова потягнула Пуня до великої залі і вони там бігали і стрибали разом з собаками. Суслик, сміючися, обурювався поведженням удови, але Пуньо був у захопленні, його завжди любили звірі. Одного разу наш робітник Нестор скинув з дерева гніздо ос. Пуньо проходив повз нього, побачив таке неподобство, підійшов ближче і почав гладити їх по спинках та говорити до них:

- Бідненькі, не маєте хатки, - і на диво ні одна оса його не вкусила. В кінці-кінців всі потомилися, і ми поїхали додому. На Різдво приїхала дочка пані Люсії. Вона була мовчазною і майже не посміхалася. На вигляд була такою ж світлоокою і світловолосою, як і її мама. Я повинна була тушшю намалювати її портрет, а потім розфарбувати його кольоровими акварелями. Потім я мусіла його переробляти, бо намалювала волосся

кучерявим, а мамі воно здавалося рівним. Там вперше мені дали спробувати „аяку” – венесуельську різдвяну їжу з кукурудзяної муки, м'яса і різних корінців. Їжа була зав'язана шнурочками в бананові листки і зварена в воді, запивати її за традицією потрібно було бренді. На подарунок я дістала від цієї родини альбом Пікассо з керамікою з глини Мужен. Колись ми зустріли Люсію біля Парляменту. Вона виглядала нервовою:

– Я знаю хто вбив мого чоловіка. З цієї причини мене посилають амбасадоркою до Югославії, я боюся за свою дочку і за себе.

Був вітряний, соняшний день, вітер розвівав її легку муслінову сукенку, від чого Люсія здавалася ще більш нервовою.

– Не журіться, Югославія – гарна, привітна країна, там вам буде непогано жити, втішала її я. Після того ми з нею ніколи більше не бачилися.

Після смерти Паничика Суслик почав працювати з Моліною. Їх встановлення електрики мало успіх, а з українців були гарні працівники. Компанія Суслика і Моліни злилася з іншою будівельною компанією. Моліна одружився і у нього народилася дочка Чечіна. Він купив собі помешкання, такі квартири називаються кондомініумами, воно було гарним, над морем, близько майбутнього готелю „Шератон”. Він радив і Сусликові купити собі таке ж помешкання над морем. Ми поїхали подивитися на те, що він купив собі. Кондомініум був на шостому поверсі і Чечіна при нас постійно просила маму піти з нею до басейну, казала, що всі діти купаються там. Моліна не хотіла йти, казала, що трохи хоче відпочити й обіцяла піти пізніше. Тоді Чечіна причепилася до тата:

– Тоді ти піди зі мною, тату. До ліфту малим дітям заборонено, до басейну також. Нам з Сусликом здалося, що таке помешкання гарно мати дорослим

людям, а з дітьми краще жити в своїй хаті. На вулиці, що проходила біля будинку, був завеликий рух, ми вирішили шукати інше місце. З іншого боку кварталу було декілька вільних ділянок землі. Ми вибрали одну невеличку, біля п'ятисоти квадратних метрів. Навпроти ділянки, аж до моря, тягнувся готель – пансіон „Порлямар Вієхо”. Через дорогу від нього був маленький пляжик з кабінами і душем. За невеликі вступні ми ходили туди купатися. Нашу майбутню хату ми вирішили назвати „Русалка”. Суслик власноручно виліпив назву кирилицею жовтою мозаїкою на блакитному тлі для майбутньої брами. Почалося будівництво. Суслик наглядав за робітниками, а я з дітьми купалася на пляжі. В Каракасі в нашій „Оксані” ми також мали невеличкий басейн, викладений блакитною ковзькою керамікою. Він був всього на метр глибини. Але після одного випадку я дуже обережно ставлюся до басейнів, навіть цуценят вчу плавати з шиною, наповненою повітрям.

Я малювала перед відкритим вікном, а Пуньо з приятелькою зі школи плавали в басейні. Потім вони вилізли з води і гралися коло нього. Раптом я почула, ніби хтось упав у воду, а потім – тиша. Якби то впав пес, то почав би плисти і пробував вилізти.

– Пуньо, хто впав у воду? Це пес?

– Ні, це Івасик.

– То допоможіть йому вилізти. Що він зараз робить?

– Він пірнає.

Я вискочила через вікно. Справді, Івасик упав у воду і пробував підвестися, спираючися на слизькі кахлі дна, але в нього нічого не виходило. Коли я його витягнула на повітря, він ще був притомним, але мовчав від переляку. Я викупала його в теплій ванні, напоїла гарячим вівсяним відваром і поклала у ліжко, тепло

накривши. Він відразу заснув і спав аж до ранку.

В той час по всій країні була посуха. В Каракасі це відчувалося особливо, можливо із-за висоти над рівнем моря та недостачі води в озері Маріпозі, з якого в столицю постачалася вода. До осель подавали воду кілька годин денно. Я знайшла клуб, де можна було брати лекції плавання, не будучи постійним членом клубу. Там займалися з добрим тренером екіпи „Гаєгів”. Я туди заїхала дізнатися про все. Басейн називався „Каса Бланка”, і був довжиною двадцять п’ять метрів, заняття проводилися після школи і коштували по п’ять боліварів за одне. Плянували брати хлопців від п’яти до дев’яти років. На моє запитання, чи можу також і я вчитися плавати, – відповіли стверджувально: „Звичайно, потрібно тільки платити 5–6 боліварів”. Так ми втрьох почали вчитися. На першій лекції діти мусіли злізти по драбині до дна під мостиком для стрибків у воду, а потім вилізти нагору. Зрозуміло, що після такої вправи вже ніхто не боявся води. Всім дали по дошці, щоб тренувати ноги. На п’ятий раз мої хлопці вже плавали. Що стосується мене, то тренер старався навчити мене правильно плавати кролем. Але казав також, що іноді я повинна дихати в повітря, а не в воду. Ми одного разу зустріли в басейні мого шефа з „Болівар-фільму”, він приходив туди з жінкою. Вони обоє належали до клубу. Ходив туди і їхній син, що почав підростати і дуже перебувати на вазі. Але заняття плаванням не тільки зробили його худішим, пізніше він став чемпіоном з плавання. Мій шеф з жінкою насміхалися з мого уміння плавати, а тренер заступився за мене.

– Ви б бачили, як вона плаває, коли чекає на своїх хлопців. Дощі за деякий час скінчилися, почалася посуха, а ми увесь той час були свіжими й викупаними. Я постійно брала до басейну мило й шампунь, щоб приймати душ після плавання. Мої хлопці навчилися плавати й пірнати, як риби.

Закінчили будувати нашу „Русалку”. Вона була з трьох поверхів, на третьому поверсі була тераса, з якої можна було дивитися на море. Ми скрізь понавішували гамаків-чінчорос. За хатою я посадила манго та гванабану, з боку хати – лимон і темно-червоний олеандр. На даху гаража, що служив як тераса, я насадила всяких кольорів каєнів. По боках садка, понад парканом, я посадила колючі трінітарії червоного, білого, жовтого, рожевого та лілового кольорів, крім прикраси саду вони ще й виконували роль сторожа. Навпроти входу збудували басейн завдовжки в одинадцять метрів, а решту землі засадили травою. В басейні на дні плавали три русалки. Такі самі були і на другому поверсі, на стінах між спальнями. Тоді багато будинків викладали венеціанською мозаїкою, і ми також знайшли майстра, що вмів це робити. Гло в басейні було блакитне, русалки – білі з чорним волоссям, темно-червоними коралями і жовто-оранжево-червоними хвостами. Я в майстерні мусіла намалювати на папері русалок в точну величину. Майстер розділив малюнки на квадрати, склав квадрати в дерев’яні підставки такої ж величини, як і паперові квадрати, заліпив їх клеєм з муки, щоб у воді він розмок, і наліпив мозаїку на білий цемент стін басейну. Коли цемент засох, знімалися дерев’яні підставки і зі скла мозаїки змивався наліплений папір з другого боку. Цю мозаїку ми поклали ще в 1957 році, а вона ще й тепер світиться на стінах і дні басейну, ніби свіжовикладена. У цій хаті на березі моря ми провели багато гарних ваканцій і вільних днів. Туди до нас приїздили знайомі, знайомі наших дітей, або Галина Рафаїлівна зі своїми приятельками. Пізніше почав їздити Пуньо зі своїми дітьми, він привозив туди приятелів, у яких також були діти.

В 1947 році ми приїхали до Венесуелі, за кілька років почали будувати „Русалку”, країна ще не була дуже

багатою. В Каракасі жило чотириста тисяч жителів. Навіть за диктатора Переса Хіменеза в місті ще не було скажених псів та жовтих тараканів – чіріп, їх привезли з собою еспанські імігранти. До Венесуелі нелегально приїжджали злодії із сусідньої Колумбії та інших південноамериканських країн. Тепер нашу „Русалку” ми здаємо в рент, бо не живучи постійно над морем, дуже тяжко уберегти хату від злодіїв і малолітніх злодюжок, які майже нічого не крадуть, але руйнують все, що тільки можна зіпсувати в хаті. Цей занепад і наповнення країни безробітними почався після диктатури Марка Переза Хіменеза. Починаючи від 1958 року, кожні п'ять років обиралися нові президенти. Зростала кількість венесуельського населення. З сусідніх країн прибували нові емігранти і люди без документів. Тепер Венесуеля в боргах, це бідна країна, схожа на інші південноамериканські країни, не дивлячись на її природні багатства – нафту та інші мінерали, навіть золото в краї Орінока і перлини на острові Маргаріті та маленьких островах навколо нього. Після революції проти диктатора, за правління першого обраного президента адмірала Вольфганга Лярасабалю багато українців, особливо робітників, почало виїздити з Венесуелі. Поїхав наш знайомий Білоусик, забрав жінку і дітей до Каліфорнії, поїхали приятелі Галини Рафаїлівни – родина Слюсарів – Карп'яків, поїхали також родини Ясінських, Кошаричів. Але як не дивно, залишилася дочка пані Ясінської зі своїм чоловіком Романом Кошаричем, вони й тепер живуть з трьома синами у Венесуелі. Коли хлопці ще були малі, Роман приводив їх до церкви на Богослуження. Наша церква була побудована власними силами, тому вона й стояла високо на горі, серед бідних хатинок Катії. Не дивлячись на те, що службу правили вночі, малі Кошаричі відстоювали її біля тата. Їх поважні очі світилися з-під

довгих вій, малі були дуже гарненькими, вдалися в свою маму-красуню. Доки ще була здорова Галина Рафаїлівна, я вдома пильнувала за пасками і сніданком для розговляння. Вона була незамінною співачкою в хорі. Співала постійно в церкві, але особливо любила це робити в Страсний четвер, у неї був прегарний альт. Потім я почала ходити на ранішні відправи, а вона доглядала за вечерею. До церкви потрібно було підніматися крутими сходами. Знайомі виходили на терасу подивитися на краєвид. Під церквою, в долині, як на долоні лежали Катія, Хункіто і Автопіста, море світилося безліччю вогників. Ми говорили про різноманітні речі.

В ті часи ми багато мандрували. З Аргентини до нас приїхали мати і син Синявські. Борис Синявський був топографом. На другому поверсі нашої „Оксани” жила родина оператора Котлярчика, який працював на „Болівар-фільмі”, разом з ним була дружина та дві вовчиці Гандзя і Бровка. До них приходила служниця, також з нами жив Нестор – робітник, в хатці перед гаражем. Отже, наша бабуся ніколи не залишалася одна. Подорожуючи, ми потроху пізнавали Венесуелю. Часто їздили до хати інженера Моліни, що знаходилась в рибальському селі „Пуерто Коломбія”. Щоб доїхати туди, потрібно було переїхати парк Пітіє, де була на найвищій точці перевалу станція для вивчення комах. Ця станція дуже добре освітлювалася вночі, спеціально, щоб притягнути нічних екземплярів. Спуск від хатини до моря проходив між водоспадами, колоніальними містками, високими папоротями і плянтаціями дерев какао біля села Чороні. В Пуерто Коломбії рибалки приїздили з човнами, повними риби, майже до нашої хати, якраз до того місця, де гірська річка впадала в море. Одного разу вони привезли акулку тібурону. Коли ми її розрізали, побачили, що в ній були маленькі акулєнята: акули народжують своїх дітей

живими, як звірі. Недалеко хати селяни пекли кукурудзяні плячки-арепи, які наповнювали рижом і тут же продавали перехожим і рибалкам. На сніданок ми їли гарячі арепи і потім брели через річку, проходили лісом хлібних дерев панде арболь, виходили до широкого заливу з піщаним берегом.

Доводилося нам також їздити в Анди старою трансіндіянською дорогою. А поверталися ми з Меріди новою панамериканською магістралею, що йшла попри Лаго де Маракаїбо. Ми переїжджали одним з найдовших мостів світу, що сполучає Венесуелю з містом Маракаїбо. Потім спали в п'ятизірковому готелі над озером. Суслик водив нас дивитися на бідні хатинки, які ще й досі стоять там на воді, на дерев'яних стовпах, саме так, як стояли ще в шістнадцятому столітті. Коли в ті часи такі хатки побачили моряки з кораблів „Ля Пінта”, „Ля Ніня”, „Ля Санта Марія”, що першими припливли з Європи до цих місць, вони нагадали їм Венецію, так і з'явилася назва Венесуеля. Ми купували на базарі у г'вахірських індіанців дещо з народніх виробів, наприклад, нам дуже подобалися різнокольорові килими округлої форми, здавалося, що такі гарні кольори природи можливі хіба що тільки в сухих пісках, просвітлених гарячим сонцем, і зробити їх можна тільки з шовкової вовни кіз. Такого самого типу були і торбинки, квадратні сандалі, прикрашені кольоровими вовняними китицями, гамаки. Коли ми поверталися, переїжджали міст і зі старовинного міста Кора повертали наліво і, проїхавши соляні гірки, де люди по коліна в солоній воді вантажили сіль, ми опинялися на безлюдній піщаній дорозі, що губилася між дюнами. Потім ми їхали на півострів Парагвана до Пунта Фіха, де були очищувачі нафти, там жила родина Брилкіних, яких ми відвідували. Мати в родині Брилкіних була українка, а батько – росіянин, з царських дворян. Їхні дочка і син досконало

говорили по-українському і по-російському. Дочка Іра потім рік жила у нас в Каракасі, вивчала в університеті інженерію. Галина Рафаїлівна, що була доброю свахою, увесь час цікавилася, хто з хлопців з нашого гуртка молоді найбільше подобається Ірі. Іра, що була світловолосою, біленькою і світлоокою, казала:

- Бабусю, мені не подобаються білі хлопці, мені подобаються тільки чорні.

- Ірочка, який жах! Що ти таке говориш?

- Так, бабусю, це тому, що я маю чорну кров.

- Ну що ти!

- Так, коли з Африки до царського двору привезли дитину-метиса, якого тепер згадують під назвою „Арап Петра Великого”, то його потомками були Пушкіни і Брилкіни, вони були дворянами з царського двору. І справді, Іра вийшла заміж, але не за мурина, а за адвоката з Маракаїбо, гвахірського індіянця.

Щоб повернутися додому, нам потрібно було проїхати через місто Валенсію, де жив і працював у психіатричному шпиталі доктор Роман Припхан. По дорозі туди знаходяться мінеральні купелі з примітивним готелем, де ми зупинялися і Галина Рафаїлівна зі своїми приятельками часто лікувала ревматизм. За приятельками приїздили чоловіки – пани Васюк і Слюсар, вони вірили в ці чудотворні цілючі води з Трінчерас. Дорога до Каракасу проходила біля великого озера Валенсії, що біля берегів заросло блакитними водяними квітами. Десь там, на острові, був притулок-в'язниця для малолітніх злочинців. Не маючи човна, звідти не можна було втекти, в озері жили алігатори. Одного разу дівчина, що там працювала, показувала нам свою дуже покусану литку. Їй дали дозвіл побачити свого брата. Було гаряче і вона з приятелькою пішли покупатися. Ледве вдалося врятувати її від баби-алігатора, як їх називають у Венесуелі.

Одного разу на Великдень, коли всі венесуельці кудись мандрують, ми поїхали до Чороні, до хати мами Моліни. Зупинилися пообідати на енкрусіхаді – перехресті доріг. Подивилися на мапу і вирішили їхати на Сіудад Болівар, місто на другому березі ріки Оріноко, щоб подивитися на його історичні місця. В Пуерто Ордаз, де до Оріноко вливається ріка Кароні, в той час ще не було моста, і ми переїхали з містечка Солідад Самота на пороні. Спали в першому готелі, який нам трапився по дорозі, бо вже сутеніло. Снідали ми з американцями, а обслуговували нас індіяни з Сурінаму. Коли ми виїжджали з готелю, обслуга показала нам, куди їхати на Пуерто Ордаз. Ми поїхали туди і заблукали, навкруги були піски і сухі кущі, а перед нами – стовп з написом: „Діамантові міни”. Далі перед скорою чорною рікою, напевно Кароні, дорога обривалася. На протилежній стороні – продовжувалася, але дістатися до неї ми не могли. Потрібно було повертати назад. Ми під’їхали до гори, біля якої був напис: „Забороняється купатися без купального одягу”. Недалеко від парку, що розкинувся навколо, була крамниця з навісом і столиками. Ми підійшли до крамниці, хотіли купити щось випити і заодно розпитати, куди ми заїхали. Обслуговувати нас підійшов молодий білий хлопець, і почувши, що ми говоримо по-українському, почав до нас звертатися по-українському. Напитки для нас він вже приносив, запросивши до нашого столика свого тата. Господар крамниці оповідав нам, що їхня родина живе тут давно, і вони заробили великі гроші, постачаючи напої американцям. Тепер все продають і хочуть переїжджати жити до Канади, де будуть серед своїх людей, а не на цій самоті. Він післав сина разом з нами, щоб той показав їхній парк, а також правильну дорогу до Сіудад Болівар. Ми піднялися трохи вище по червоній глиняній стежці, побачили водоспад, вода падала

окремими струмками з окремих заглибин у скелі. Відвідувачі парку купалися під тими струменями води, ніби під душем.

За вказівками нашого провідника ми повернулися до Сіудад Болівар і переспали в готелі, який колись, напевно, був з п'ятьма зірками, а тепер від минулої розкоші залишилися тільки величезний тріснутий басейн та золоті емблеми на посуді. Ми накупили в індіанців різноманітних луків, стріл, серваданів. Потім переїхали на другий берег Оріноко, до Солєдад. Там на рожевому піску продавали дуже червоні і солодкі кавуни. Ми купили одного великого, щоб вистачило на довгу дорогу, і поїхали через степи далі. Рівна дорога губилася за обрієм, а по її боках вітри гойдали траву. Додому доїхали тільки пізно вночі. Всю дорогу потрібно було розмовляти з Сусликом, щоб він не заснув, зручно спершися на кермо і закривши очі.

Пригадую ще, як ми вперше їздили на острів Маргаріту. Поїхали двома машинами, в одній були ми з дітьми, а в другій – пані Оля Бошко з Юрком і Андрієм. Юрко вже мав дозвіл на керування автомобілем. Пан Бошко залишився на своїй фабриці. Асфальтовані дороги тільки-но почали робити, тому ми їхали по болотистих дорогах, бо якраз ішли дощі. Так добралися до Кумани, а потім взяли „фері”, що перевезло на острів нас разом з нашими автомобілями. На острові в Порлямарі вже був збудований перший великий готель „Бея Віста”. Там у новому приміщенні на верхньому поверсі був балькон, з якого можна було дивитися на місяцем освітлений залив. Ми зупинилися в тому готелі, спочатку освіжилися після довгої дороги, а потім гарно повечеряли. Наступного дня відпочивали коло басейну, купалися в морі, блукали по вулицях, оглядаючи крамниці з перлами (на острові добували перли), купалися ще, вечеряли і місячної ночі

лягали спати, щоб на завтра вирушити в довгу дорогу. Так ми побували на Маргаріті. Не побачили на цьому гарному острові нічого цікавого. Пізніше ми часто їздили туди до наших нових приятелів – родини пана Гендзехадзе, а також на закупівлю різних речей, бо Маргаріта стала вільним портом.

Від'їзд українців з Венесуелі перед встановленням нової влади і поява в університеті на стінах написів типу: „Професор Коваль – Перез-хіменіста” підштовхнули Суслика до думки поїхати на вакації в Америку і подивитися, як там живуть наші знайомі. Галина Рафаїлівна залишилася вдома. Крім неї в хаті залишилися син і мама Синявські з Аргентини, наш будівничий Нестор, оператор з „Болівар-фільму” та його жінка, і дві вовчиці Гандзя і Бровка.

Наша подорож по Америці починалася в Нью Йорку. З 1953 року ми вже мали венесуельське громадянство, і в ті часи могли вільно їздити по цілому світі. В Чехії ті, що хотіли дістати чеське громадянство, часто одружувалися з чешками, їх називали „чехожонами”. У Венесуелі не потрібно було ні з ким одружуватися, досить було там жити. Ці пашпорти охороняли нас від комуністів, які ще й в той час хапали емігрантів, де знаходили і везли „на родину”. Крім того, Венесуеля в той час була так мало відомою, що бути венесуельцем означало з'явитися на світ так, наче з якоїсь фантастичної казки.

Одного разу до Каракасу приїхав ансамбль українського балету імені Вірського. На афішах було написано: „Українські козаки з Росії”. Якимось нам вдалося запросити до себе Вірського, його комісара та оркестру. Пуньо возив їх по місті, накупив струн для інструментів, а після вечері ми показали їм фільм, що нещодавно зняли під час поїздки до Мадриду. „Українські козаки з Росії” запитували:

- Як це можливо, що вас пустили до Іспанії, а нас - ні? В той час ще був живий Франко.

- А це тому, - відповідали ми, - що ви - козаки з Росії, а ми - з Венесуелі.

В Нью Йорку на нас чекав наш приятель з української гімназії в Празі Роман Пачовський. Він поселив нас у своєму помешканні, де жив разом зі своїм молодшим братом Борисом. Обидва брати були художниками. Тоді якраз були літні вакації. Ромко водив нас по переповнених музеях Нью Йорку. Ми зайшли також до українського Інституту, де зустрілися з професором нашої української гімназії в Празі - Паливодою. Зустріч була дуже зворушливою, ми обнімалися і цілувалися. Потім відвідали доктора Тетяну Приходько, її чоловіка і дочку Мурочку, яка з того часу, як ми розпрощалися на чеському кордоні, виросла в панночку. Ми почали шукати приятеля Суслика Яросевича, вони разом училися в університеті. В кінці-кінців знайшли його. Він поміняв собі прізвище і тепер називався Джерстен. Яросевич забрав нас до себе, бо в той час жив сам, жінка з дочкою були на вакаціях на „Кобзарівці”. Яросевич жив у Бронксі і біля його дому за рогом був великий зоологічний сад. Пуньові було дванадцять років, а Іванові - вісім. Зрозуміло, що в цьому віці найліпше проводити вільний час у зоопарку. Я з дітьми ходила туди, а коли поверталася, ми купували в близькій крамниці різноманітну, не знайому нам у Венесуелі, їжу. Її продавав один жид - господар крамниці, він увесь час радив мені, що вибирати найсмачніше.

- Бо я з Києва і ти з Києва, - говорив він мені по-українському. Ці харчі подобалися всім, навіть і Анатолієві, коли він повертався вночі з праці і їв квасолю з консервами. Суслик записався на курси, щоб одержати дозвіл на управління в Америці автомобілем, він не знав,

що його венесуельське посвідчення – міжнародне. Ми також розшукували Бутовича і зустрілися з ним зовсім несподівано. Нас запросив інженер і колекціонер творів українських мистців, що мав велику хату в Нью Джерсі. Ми всі разом поїхали на його машині. Там нас чекав Бутович зі своєю донечкою. Він показався нам скромним, тихим татом, що готував свою донечку до купання. Велика хата стояла над озером, що поросло очеретом. В усіх кімнатах було зібрано багато картин. Була там також і моя „Ворожка”. Вона висіла на стіні, а під нею на столику стояла блакитна статуя Архипенка, зроблена з туркесу. Стояли гарячі дні і всі ми скористалися можливістю поплавати. Я розчарувала господарку дому. Вона уявляла мене модерною вампіресою, а побачила звичайну маму з двома хлопцями. Ввечорі, коли ми поверталися Яросевичевим автомобілем, заїхали до Бутовича, що також жив у Нью Джерсі. У нього нас зустрів пес, що хотів їсти. Його дружина з сином були у пластовому таборі. Дівчинка нагодувала пса і допомогла татові приймати гостей. Бутович працював на текстильній фабриці, малював узори.

– Як мені хочеться намалювати щось своє, Галинко, але все не вистачає часу.

Це був останній раз, що ми бачилися, хоча домовилися, що приїдемо до нього наступної неділі. Але нас знайшла Оксанка Вікул, наша чорноока балерина з Праги. Тоді вона вчилася танцювати у молодого танцюриста, що з'явився між нами, як таємничий метеор. Звали його Демо. Він і виглядав так демонічно, як звучало його ім'я. Оксана ніколи не переставала танцювати, і в старовинній оселі, де вона жила, одна стіна була з дзеркал, щоб можна було займатися танцями. До Романа й Бориса з'явився мій приятель з дитинства в Подєбрадах. Тепер він, як і його батько, був відомим архітектором. Звали його Олесь

Тимошенко. Він, як побачив мене з пероксидованим волоссям, тільки і сказав: „О!”, а про моїх хлопців сказав, що у Лялі Садовської також два хлопці, але не такі, як наші, а „славні”. Він ще в Празі одружився з цікавою панною Галею Яковлевою. Ми домовилися, що прийдемо до них у гості. Коли Олесь привіз нас до свого помешкання, Галя довго не хотіла виходити з темної кімнати, де дивилася на телевізор. Сказала, що стоматолог ще не поставив на порожнє місце коронку. Але коли наші хлопці зайшли до кімнати і переключили телевізор на програму, де показували „Тарзана”, в темній кімнаті почалася сварка. Галя чекала на закінчення конкурсу, який збиралася виграти, але все ж вийшла до нас. За декілька років після нашої візити до Америки ми дізналися, що Олесь розвівся з Галею і одружився з доктором Садовською, вдовою Нетефора з Торонто, яка мала двох „славних” синів. В той день, коли ми повинні були відвідати Бутовича і Анатоль мав їхати з нами, виявилось, що українські мистці ввечері роблять для мене зустріч. Я хотіла зробити обід раніше і все ж таки поїхати до Бутовича. Його дружина з сином вже повернулася, і я хотіла взяти їх обох на цю зустріч. Вона, готуючи вечерю, поклала курку до плити, відкрила газ і почала щось робити, трохи залишивши газ без догляду. Потім я запалила сірник, піднесла його до плити і газ вибухнув. Мені обпало праву руку, вії та брови. Запаморочену, мене поклали на канапу, чимось намастили попечену руку в пухирях і залишили саму. Всі забули про відвідини у Бутовича, все б так і тягнулося, якби за мною не прийшли брати Пачовські. Вони оглянули мене і сказали, що лице в порядку, вії і брови ніби підстрижені й обвуглені, а права рука у великих болючих пухирях загоїться десь за півтора місяця, якраз перед нашим від’їздом до Венесуелі. В той час була мода – одягати

дамам рукавички. В мене також була одна пара білих. Я вдягла їх до нової сукні, Пачовські не дозволили мені хворіти.

- Зійдуться люди. Якщо стоїте на ногах, ви не можете не прийти.

Суслик і Яросевич мусіли самі собі давати раду з дітьми і вечерею, а я пошкутильгала з Ромком і Борисом на собвей (метро). Добре, що я тоді послухала Пачовських. Я провела цікавий вечір і забула про мою пригоду з газовою плитою. Правда, руку мусіла подавати, не знімаючи рукавички. Мені її широко тиснули, не підозрюючи про мої болі. В той вечір я пізнала багато нових незвичайних людей. Першим, хто підійшов до мене і потиснув обпечену руку, був Гніздовський. Він приїхав просто від Бутовича, де всі нас чекали. Прийшлося розказувати йому, що сталося, знімати рукавичку, показувати попечену руку, щоб він повірив, що я кажу правду. Весь вечір мене не покидали Понеділок та Емма Андієвська - екзотична, у вогняній сукні, вона оповідала про пляни своєї молодої творчості. Микола Понеділок мав до мене конкретні справи. Йому потрібно було, щоб я проілюструвала велику повість, яку він якраз закінчував. Я погодилася, повість називалася „Говорить лише поле”. Потім я ілюструвала його „Зорепад”, потім, вже перед його смертю, збірку оповідань „Диво в решеті”. Останній лист, який я від нього одержала, був розпачливим. Він писав, що мучиться від болю після операції і з нетерпінням чекає моїх ілюстрацій для того, щоб вже повністю закінчити книжку. Незадовго після того листа я дізналася, що Понеділок помер. Я довго не могла дізнатися про те, чи видане „Диво в решеті”. Аж одного дня прийшов пакунок від пані Старосольської, в якому була гарно видана книжка Миколи. Слава Богу, Понеділок ще за життя одержав мої ілюстрації. Дуже дякую пані

Старосольській, що заспокоїла мої сумніви. А Понеділкові я вдячна за багато книжок з мистецтва, він працював у книжковому видавництві.

Хоч на нашого диктатора і нарікають, але люди, які не брали участі в політиці, жили спокійно і добре заробляли. Ми, їдучи до Америки, плянували купити собі там автомобіль і їздити ним два місяці наших вакацій по Сполучених Штатах і Канаді. Суслик не знав, що дозвіл на керування автомобілем з Венесуелі є міжнародним і на вісімнадцятий день нашого перебування в Північній Америці він складав іспит.

Час ішов і ми вирішили купити собі авто. Яросевич допомагав нам у цьому. Він ще в Празі був шофером і розумівся на автомобілях. Із-за того автомобіля Пуньо був доведений до сліз. Він їхав до казкової Америки з мрією купити „Імперіяла”. І справді, знайшов одну стару модель синьо-білого кольору. Ціна її була найвищою, яку ми могли заплатити за автомобіль – три тисячі п'ятьсот доларів.

– Чому не подивитися в крамниці на новіші, – запитував Яросевич. Пуньо – в сльози, але все ж Яросевич умовив його піти до найближчих крамниць автомобілів. Тоді була осінь 1958 року і моделей 1959 ще не було видно, але ціни на моделі 1958 року вже були знижені. Ми були в крамниці „Олдсмобілів”. Новісінькі дев'яносто восьмі коштували стільки ж, скільки і той старий „Імперіял”.

– Чи ви маєте автомобілі інших кольорів, крім тих, які виставлені?

– О, так, маємо, можемо вам запропонувати цілий каталог з кольорами автосерій. Пуньо все ще поплакував. Ми вибрали „Олдсмобіль” з двома дверима, золотого кольору. Наступного дня Іван покликав нас до вікна. Навпроти нашого дому і бляшанок для сміття, між старими

автомобілями Бронксу, стояло щось довге й золоте, а з нього виходили Яросевич і Суслик. Пуньо перестав плакати за „Імперіялом”.

Одного разу Яросевич запропонував мені поїхати з ним у неділю до великої крамниці з їжею, закупити всього необхідного для дому і привезти автом. Погодилися їхати всі. Накупили там усього можливого і неможливого, якщо перевести це на венесуельські гроші, то за дуже дешевими цінами. Але Анатоль жалівся Сусликові:

- Твоя Галя здуріла, накупила всього аж на двадцять чотири доляри. Але на те, що Галя купила за три з половиною тисячі „Олдсмобіль”, що так само дуже дешево за венесуельськими мірками, він не знав, що вже і казати. Таке прискіпливе рахування грошей було однією з причин, чому Суслик, порівнюючи тутешнє життя з венесуельським, вирішив не переїздити до Америки.

Борис Почовський врятував нас від довгого чекання на папери, які дозволяли б Сусликові керувати автомобілем в Америці.

- Хочете, я буду вашим шофером? Мої папери в порядку, а я зараз безробітний і маю багато часу.

Ми дуже цьому зраділи. Борис забрав свої гроші, що давали йому, як безробітному, і ми, не довго думаючи, вирушили в подорож, про яку Борис потім написав повість під назвою „По слідах Мазепи”.

Яросевич поїхав з нами, бо хотів познайомити нас з жінкою і дочкою і показати землю недалеко „Кобзарівки”, яку вони збиралися купити.

Скоро ми приїхали до хати, де жили пані та Ірочка Яросевичі. Анатоль дуже любив свою дочку, і хоч вона була усього на рік старша від нашого Івана, ніс її на руках, як малу дитину. Ми пішли оглянути майбутню землю Яросевичів. Ділянка була між соснами, нас обвівало холодним вітерцем, який освіжав після спеки Нью

Йорку не тільки тіло, а, здавалося, й душу. На ніч ми зупинилися в гарньому українському готелі, де взяли три кімнати. Там же був і художник Мороз, з яким ми познайомилися. Він відомий своїми яскравими і відважними краєвидами. Наші діти познайомилися з його хлопцем і так забігалися на свіжому повітрі, що нам ледве вдалося їх загнати спати. Зранку ми поснідали і, попрощавшись з усіма, поїхали до Канади, до Монтреалю. По дорозі трапилася буря і ми вимушені були зупинитися в мотелі. Наступного дня почали шукати Логушів. Борис, заправляючи автомобіль, почав розпитувати про те, де знаходиться будинок, адресу якого ми мали, але всі робили вигляд, що нас не розуміють і нічого не знають. Це були французькі робітники. Коли ж Суслик звернувся до них по-французькому, йому все добре пояснили і показали ту вулицю, де жила Маруся, і навіть те місце, де міг знаходитися її будинок. Ми легко після цього його знайшли. Всі були вдома. В них був син віку Івана, якого звали Русланом. Мої хлопці з ним так швидко потоваришували, що підпалили в залі порт'єри, а в ресторані гуртом перекиривляли сусідів. Маруся показувала нам малюнки її семилітнього Руслана, які були дуже гарні. Тепер Руслан – відомий художник молодшого покоління. На другий день ми відвідали Дмитра Володимировича Антоновича та його родину. Ми разом росли в Празі і я знала його ще малим хлопцем. З Монтреалю ми поїхали різноманітними парками до Оттави. В парках було повно квітучих петуній. Ми насолоджувалися їх красою. Потім поїхали до Торонто, де відвідали Ірену Садовську, вдову Нетефора, а раніше просто Лялю, приятельку моєї сестри Тані. В неї тепер було двох старших за моїх синів. Це й були ті „славні” хлопці, про яких колись розповідав Олесь Тимошенко. Дійсно, обидва були гарними світловолосими підлітками,

дуже схожими на свою маму, яка в Празі вважалася першою красунею. Хлопці допомагали мамі і здалися нам дуже вихованими. Їм дуже сподобався наш „Олдсмобіль”, вони довго вивчали його, потім водили нас на індустріальну виставку, де показали нашого „Олдсмобіля”, який крутився на підставці в залі, як особливо новітня модель. На святкування канадського свята „Лейбор дей” нам влаштували екскурсію до „Альгонквін парку”. Разом з приятелями Лялі, які посадили в „Олдсмобіль” свою дочку та її старшого брата, який переконував нас увесь час, що він з сестричкою нерозлучний, тому що це його рідна сестра. По дорозі зупинялися коло крамнички з індіанськими мокасинами і герданами. Привітні олені не боялися людей і просили хліба. Скоро між березами почало виблискувати озеро. Стояв гарний сонячний день. Не звертаючи уваги на попередження Бориса про те, що після канадського свята не можна купатися в озері, ми не могли втриматися і поплавали кілька хвилин. Виявилося, що Борис мав рацію: Суслик захворів на грип, а я втратила голос, говорити не могла, тільки шепотіла. На ніч ми зупинилися в парковому мотелі, розпалили над швидкою річечкою ватру і довго сиділи біля неї і розмовляли.

Коли ми повернулися з поїздки додому, побачили запрошення. Мені пропонували прийти на зустріч з місцевими мистцями, об'єднаними в гурток. Ляля рішуче заборонила мені туди йти, бо артисти були „неконструктивні й негативні”. Суслик нікуди не пішов, щоб не розгнівати нашу приятельку, а повіз усіх у парк до ресторану, де можна було поїсти голубців з солодкими цикатами, а ми з Борисом пішли на зустріч з веселими і „конструктивно-позитивними” артистами. Вони обурили Бориса тим, що вітали його як пана Мазепу. На цій вечірці я познайомилася з Мироном Левицьким.

Прийшов час повертатися з Канади до Сполучених Штатів. По дорозі ми подивилися на Ніагарський водоспад і поїхали до американського Клівленду. На мості між Канадою та Америкою рожеволиций урядник, переглядаючи наші пашпорти, хотів знати, хто ж із нас Айван. Ми показали йому Івасика і урядник посміхнувся і приклав руку до кашкета. В американському місті Ніагара Фолс ми швидко знайшли хату доктора Андрієвського, чоловіка Галі Манжули. Всі були вдома: доктор з Галиною та їхня донечка Оля, дівчинка років п'яти. Вона нагадала мені Галинину сестру Ліду своїми великими чорними очима і смаглявим личком. Потім ми поїхали до Чикаго, де відшукали Василя Качуровського, він жив разом з сином Петрусем. Дізнавшись про наш приїзд, до нього прийшли Ліля Балабас та Василева мама. Маму звали Ліля Кей, вона вже була розведена з Качуровським. На ніч нас розвели по двох хатах, Суслик і Пуньо залишились у Качуровських, а я з Івасиком пішли до Лілі. У Бориса були знайомі в Чикаго, і він залишився у них, чекав, пильнуючи наш „Олдсмобіль”, поки ми не погостуємо. Вечеряли ми разом в чеській господі „Вепжове се зелім а кнедлікі”. Потім ми мали їхати потягом до Вінніпегу в гості до Марини Антонович-Рудницької – Лялі. І наступного дня їхали в двоповерховому вагоні зі скляним дахом по дорозі Гаявати. Там на нас вже чекала Ляля Антонович. Ярослава Рудницького в Вінніпезі не було, зате були хлопчик Ждан, тоді він був таким, як наш Пуньо, але тепер виріс, став художником і живе в Каліфорнії, дівчинка Інка, молодша від Івана, тепер вона стала піяністкою, живе в Нью Йорку, та Катерина Михайлівна Антонович, яку ще моя мама згадувала студенткою надзвичайної краси (вони разом училися в Петербурзі). Вона також стала маляркою і видала підручник про український одяг минулого і

сучасний. Я завжди користуюся цією книжкою. Нам було дуже весело прощатися. У вагоні поїзду Інка обняла Пуня і не хотіла його відпускати, не хотіла йти з мамою, а воліла їхати з ним. Шкода, що доля розкидала нас по різних кінцях світу.

В Чікаго на нас чекав Борис. Тепер наша дорога йшла на південь. Як він сказав:

- Скінчилися ваші відвідини „Галій” та „Лялій”. Залишалось відвідати ще одного приятеля, що жив у Тексасі – Василя Макаренка. Ми спали по дорозі в безлічі готелів і мотелів, один з яких ще й досі згадуємо. Він був коло Денверу. Після цілого дня, проведеного в автомобілі, ми не пішли під душ, а зразу поскакали в басейн, наповнений майже гарячою водою, а навкруги нас серед ночі білили гори, покриті снігом. Для наших дітей це було відкриттям, вони вперше тримали в руках справжній сніг і кидалися ним один в одного. Ми минали порожні села з покинутими дерев'яними хатами. Одного дня їхали піщаною пустелею, лиш де- не-де можна було побачити кущик невибагливих квітів. А одного разу побачили на засипаній піском дорозі цілу купу оленячих рогів. Якась надприродна сила їх там висипала. Я підбрала двоє майже однакових і потім почепила в нашій кухні, вони й зараз там висять. Ми проїздили по безлюдних степах, де іноді при дорозі стояв ресторан, щоб подорожні могли освіжитися і перепочити. Деякі господарі таких ресторанів мали для розваги подорожніх гремучих зміїв у клітках, деякі мали койотів, дехто мав у загорожі кілька буйволів, чи повішеного на шибениці ковбоя, що виглядав зовсім натурально. Ми переїхали місток над проваллям, в якому протікала річечка, місток гойдався під вагою автомобіля, і в кінці-кінців заїхали до Тексасу. На станції, де заправляли авто бензиною, побачили надзвичайно побиті „Каділаки”, прикрашені коров'ячими рогами. Їдучи далі,

бачили перед деякими хатами одну єдину помпу, що давала господарям нафту. Ми під'їздили до Гюстону і, дякуючи Борисові, швидко знайшли хату Василя. Борис все ж не довіряв місцевим людям, бо його нью-йоркський акцент відрізнявся від тексакського, а південь з північчю ще й тоді ворогували.

Василь мав гарну хатку з невеликим плеканим садком. Здається, головним садівником там був він. Їх в родині було четверо: Василь, який працював архітектором в будівничій компанії і мав для роботи рожевого „Імперіяла” і стару чорну „Татру”, його тато, колишній член Директорії, тепер він робив усі домашні справи, мама – Варвара Іванівна, яка давала всі розпорядження, та її сестра – Віра Іванівна, що виконувала в основному Варварині розпорядження, а вночі прибирала комерційний центр. Увечері, коли Василь був вільним, Суслик з ним обговорював новини в радіо-, фотографічних та кіноапаратах. Обидва були фанатиками цієї справи. Потім слухали платівки, в основному з радянською музикою, говорили про майбутнє та згадували минуле, в основному Прагу. Варвара Іванівна з нашими хлопцями оглядали на телевізії змагання з боротьби і давала поради хто кого і куди повинен вдарити. В неділю ми поїхали до Гальверстону. Проїжджали попри „Насу”. Збиралися там покупатися, але із-за хмар комарів не наважилися. Зате оглянули старий військовий пароплав з гарматами і пообідали в приморському ресторані. Був вересень і стояла сильна спека. Ми дізналися з телефону, що з Нью Орлеану до Венесуелі на днях буде їхати пароплав і ми разом з автомобілем могли б на нього потрапити. Починався час навчання в школі і ми мусіли повертатися. Після того ми ще декілька разів були у Гюстоні, а Василь приїздив до нас, до Каракасу. В Нью Орлеані ми чекали на пароплав декілька днів, були в готелі і увесь той час

проводили дуже весело, купалися в басейні, оглядали це гарне місто з його коронковими бальконами і стовпчиками на вулиці, до яких потрібно було прив'язувати коней.

Одного ранку нас збудив Борис.

- Я був на пристані, там вже стоїть пароплав і чекає на вас. Називається „Ізиди”.

Ми пішли до моря, там справді стояв великий білий пароплав „Ізис” під голляндським прапором. Завантажили туди нашого „Олдсмобіля” та занесли валізи до каюти і пішли провести Бориса, бо пароплав відходив увечері.

Дорогою до Венесуелі ми ніде не зупинялися. Не знаю, як моряки, але ні капітан, ні морські офіцери не журилися, що я була єдиною жінкою на пароплаві, за морськими повір'ями це мало б принести нещастя. Навпаки, вони казали, що цей час, що ми пливемо разом з ними, вони будуть багато ліпше їсти. І справді, кухар старався з усіх сил. Навіть картопляне пюре, що подавали нам на стіл, було рожевого кольору, а потім блакитного, лілового, зеленого. Вранці нам до ліжка приносили чай і підсмажений на олії хлібчик, посипаний цукром. Потім ми ішли з усіма снідати. Весь екіпаж, а особливо капітан старалися розважити нас і наших хлопців. Вони водили нас показувати машинну залу, місце, де працюють моряки, де офіцери, навіть грали з хлопцями в футбол, правда настільний. Говорили всі по-німецькому. Капітан вечірніми годинами розповідав нам про свою родину в Голляндії. Кілька днів після того, як ми відпливли, море було тихим і спокійним. Це ще ми пливли у водах Міссісіпі. Зате між Мексіко і Ямайкою нас трохи кидало на хвилях. І накінець прийшов той день, коли ми зранку прокинулися, а пароплав стояв в Ля Гваїрі, але не на терміналі для пасажирів, а багато далі, де причалювали вантажні пароплави. Я знімала на плівку з палуби, як вивантажували наше авто, як декілька поліцаїв

переглядали його, як вони повідкривали наші валізи, знайшли оленячі роги, познімали кашкети і почали їх до себе примірювати. Коли ми пройшли контроль документів, подякували привітним голляндцям за гарну подорож на „Ізиді” і опинилися на березі. Зразу ж ми поїхали нашим золотим автомобілем додому. Там поговорили з Нестором, Галиною Рафаїлівною, Котлярчиками і Синявськими і вирішили, що всюди добре, а дома – найкраще.

Юрко, Андрій і Мартуся Припхани змінили нашу каталанську на німецьку школу Гумбольдта. Іра Стаховська перейшла туди ще раніше. В тій школі для німців всі предмети викладалися німецькою мовою, а для інших учнів – еспанською. Програма була з Міністерства освіти. Ми також записали туди своїх дітей, надіялися, що вони щось будуть знати по-німецькому, бо там німецька мова, як і англійська, була обов'язковим предметом. Пуньо за весь час, що туди ходив, навчився тільки вигукувати: „Гіммель Герр Готт”, а Іванові німецька наука пішла ще гірше. Коли Суслик одного разу зустрівся з директором і заговорив до нього по-німецькому, той зрадив.

– То ви німець. Тоді, може, ви дозволите мені дати вашому хлопцеві стусана, бо у венесуельських школах фізичні покарання дітей заборонені.

Не дивлячись на те, що наші діти вже не ходили до „Монтесорі”, пані Гольс, директорка школи, запросила мене викладати малювання в старших класах гімназії, а по обіді, в окремі години, – кераміку. Я працювала там протягом року. Коли назбиралося багато всіляких горщиків, вазончиків, попільничок і мисочок, я їх випалила в моїй керамічній пічечці, діти розмалювали, і ще раз випалені вони пішли на виставку кераміки, яку пані Гольс влаштувала на свято закінчення шкільного року.

З музичною наукою також сталися зміни. Фрідман переїхав до великої кінти при „Кантрі клубі”, а професор Фламіні, скрипаль з Державної симфонічної оркестри, що раніше викладав у Фрідмана, тепер перейшов до невеликої музичної школи, що заснував Корадо Гальсіс, піяніст і музичний критик. Іван почав вчитися у нього на піяніно, а Пуньо у Фламіні – на скрипці. З першої проби вийшло непогано. Коли Пуньо грав, професор спробував вибити у нього з рук смичок, не вийшло.

– Рідко буває, щоб починаючі скрипалі тримали так міцно смичок, – похвалив він Пуня.

Італійці приємні і товариські люди. Ми часто говорили з ними про українських музикантів і про те, як тяжко їм пробиватися через вороже ставлення до українців у Польщі та Росії. А коли знайдеться хтось талановитий, то його починають називати росіянином або поляком. Так я зробила Гальсіо прихильним до українців. Одного разу до Каракасу приїхав відомий польський піяніст. Він давав декілька концертів. Гальсіо, що мав свій музичний відділ у газетах, написав захоплену рецензію про українського віртуоза, що так надзвичайно виконує Шопена. Так само прихильним до українців став Рені Отоліно, що працював у „Нотісієрі”, в „Болівар фільмі”. Він писав до фільмів тексти, а потім проголошував їх. У нього був гарний глибокий голос і він говорив не по кастеяно, а по-елегантному сурамерикано. На Різдво, перед початками фільму, „Нотісієро” давало Різдвяні побажання. Рені просив у мене також і українські поздоровлення, і в усіх кінотеатрах республіки бажали веселих свят еспанською, англійською, французькою, німецькою, португальською і українською мовами. А знайомі венесуельці, після подорожі по Росії, повернувшись додому, не могли зрозуміти, чому Петербург в Росії, а не в Україні, коли мадам Коваль там народилася.

Рені Отоліна за цей час виріс зі спікера, яким був дев'ятнадцять років, в організатора власної програми „Шоу де Рені”. Його донечки бували в нашій хаті, на верхньому поверсі, де жила Аня Котлярчик. Одна з них, Рона, невдало скочила у воду і зламала собі хребет. Верхня частина її тіла залишилася після цього паралізованою. Її возили по різних світової слави лікарнях, але вона назавжди залишилася в ортопедичному кріслі. Тепер працює у венесуельському парламенті, до речі, дуже популярна, має навіть свою партію, і президент звертає увагу на її поради. Вона сидить у своєму інвалідному кріслі з колами серед нервових політиків, наче маленька заплакана дівчинка. Її батько, Рені Отоліно, був кандидатом у президенти. Одного разу, повертаючися з подорожі шведським пароплавом і купуючи в Курасао останні подарунки, ми розговорилися з господарем крамниці. Він почув нашу еспанську мову і сказав:

- Ви знаєте, що вбили Рені?

• - Ні. Як, хто?

- Він їхав в автомобілі з чотирма членими його партії на острів Маргаріту в справах передвиборчої кампанії. Авто впало в провалля гір Найгаати. Кажуть, що це був не трагічний випадок, а терористичний акт. Це сталося в 1978 році.

Проходив час. Діти вчилися. Суслик працював в університеті як „темпо комплето” (найвищий ступінь професорського рангу). У нього тепер було багато зустрічей і свят, а потім йому навіть дали орден Хозе Марія Варгас. Я в той час багато малювала для „Трікольору”, ілюструвала дитячі видання для Міністерства освіти, „Веселки”, посилала свої картини пані Соневицькій, яка іноді за допомогою Гординського влаштовувала мої виставки в Інституті. Сталися зміни і в музичному навчанні моїх дітей. Пуньо перейшов до

студентської оркестри, а Іван склав дуже складний іспит до „Ескуелі суперіор де музика”. Була в нього можливість піти до Препараторії, де вчилася наша українська піяністка Ева Марія Жук, тепер всесвітньовідома шопеністка, але він спробував спочатку в Ескуелі. Іспит приймав Іносенте Кареньо, композитор і музика з оркестри острова Маргаріти. Ніхто і не сподівався, але Іван на іспиті дістав оцінку „Сі”, і таким чином став студентом консерваторії в „Санта капії”. Консерваторія була в приміщенні частини старої церкви- монастиря, в самому центрі старого міста. Там ще була каплиця зі сторони бічної вулиці, але цілий будинок тепер був музичною школою. Глибоко в склепінні, де не було дахів, оточений арками монаших келій, був садок. Там між високою травою росли гранатові яблуні з червоними квітами. На горі, при вхідних дверях була завжди навстіж відкрита канцелярія директора консерваторії, в якій на столі завжди була його улюблена біла кицька. Вісенте Еміліо Сохо, крім посади директора консерваторії, був також відомим автором багатьох релігійних і народніх хоралів та почесним сенатором Парляменту, всіма поважаною і надзвичайною людиною. Коли йому давали нагороди і медалі, він не приймав їх, а казав: „Я їх не заслужив”.

Іван скінчив перший рік сольфеджо у Іносенте Кареньо, а потім записався до кляси піяніно до Мойзеса Молієра. Молієр серед усіх композиторів і професорів найбільше мені подобався своїми новітніми композиціями. Він був сварливим дідком. Ми не раз були присутні, коли він кричав на дорослу ученицю, яка готувала на іспит тяжку п'єсу Дебюссі. Мойзес сам учив свою дочку Карменсіту і вона виграла на конкурсі піяністів у Бельгії першу премію. Вона й досі концертує піяністка нашої симфонічної оркестри. Коли я привозила Івасика на його ранішні лекції, то бачила, що першим, хто приходив до

консерваторії, був директор Сохо. Високий, у капелюсі на сивій чуприні, з сивими гусарськими вусами та паперовою торбою в руці. Коли він з'являвся у дверях школи, зграя котів бігла йому назустріч і він з паперової торби витягав кожній тварині по порції м'яса. Таким чином піаніно, арфи, контрабаси й інші інструменти в келіях були під охороною від мишей і щурів.

Моліно купив собі в новій околиці „Прадос дель Есто” нову ділянку землі і умовив Суслика зробити те ж саме. Вони в той час заробили досить великі гроші. Якраз заснувався новий банк, що давав позички на будову. Моліна і Суслик взяли собі такі позички. В 1963 році ми переїхали до нової хати і здали „Оксану” в оренду. Хата наша називалася „Веселка”, ми назвали її так тому, що вікна в ній були різнокольорові і вночі вони світилися веселкою. За хатою був великий басейн, а навколо нього – гарненько підстрижена трава. На межі нашої ділянки були посаджені дерева і квіти. Одного разу у нас на першому поверсі в хаті сталася пригода з підлогою, якраз така, як у казці Лілі Годачової, яку я ілюструвала, і намалювала авокадо, лечоза, гванабана. Тепер на мое замовлення у „Веселці” зробили підлогу з полірованого граніту, який мав рисунок хвиль, складених з білих і сірих камінців. Рисунок був замовлений мною з уяви, я тоді не знала, що існує подібне на пляжі Копи Кабани в Ріо де Жанейро, там тротуар викладений камінцями так само, як в нашій хаті. Після нашого виїзду з „Веселки”, ми цілих півроку не могли знайти того, хто хотів би в ній жити, аж поки якийсь художник, що довго жив у Ріо де Жанейро, побачив підлогу, як в Капакабана, і погодився поселитися у „Веселку”.

Пуньо перед закінченням середньої школи грав на скрипці в студентській оркестрі, до якої належали студенти університету і учні середніх шкіл. Приятель

професора Фляміні привіз з Італії декілька добрих скрипок і я купила одну для Пуня. Він досить багато займався музикою і вже грав свого улюбленого Вівальді, як соліст в університетській оркестрі. Закінчивши середню школу, він склав тяжкий іспит до Центрального університету на факультет інженерії, хоч уже перед цим мав можливість потрапити до симфонічного відділу разом з кількома приятелями зі студентської оркестри, але під впливами тата вирішив іти вчитися на інженера.

Навпроти нашої нової хати – „Веселки” була велика загороджена ділянка, яка закінчувалася аж на верхній вулиці. Декілька разів на тиждень туди приїздили шкільні автобуси з учнями „Інституту Ескуелі”, учні там повинні були робити гімнастику. Тепер, за доброго керування нового президента Леоні, школа знайшла гроші для побудови великого нового будинку на горішній вулиці, й Іван перейшов до тієї школи. Було дуже зручно, йому потрібно було тільки перейти вулицю і він вже був у школі.

В ті часи для професорів увели так звані „Аньо сабатіко” – відпустки з оплатою на кожний сьомий рік праці. 1965 рік випав Сусликові. Він мав забезпечення на дорогу для себе і дружини на цілий рік з тим, що буде знайомитися з навчанням в університетах країн, мовою яких він володів. Він вирішив взяти з собою в подорож Пуня, бо син перед початком занять в університеті мав декілька вільних місяців. Хлопець поїхав замість дружини. Подорож по Європі Суслик і Пуньо вирішили зробити автомобілем. Довго вирішували, яким. Тоді ще можна було привозити до Венесуелі автомобілі чужих країн без особливих труднощів. Якраз фірма Форда випустила нового „Мустанга”. Вони вибрали темносиній модель з такими ж кріслами і білим вайнеловим дахом. Заплатили в Америці, а взяти його могли в Парижі, навіть з американським номером. Пуньо перед від’їздом до Європи

поїхав на пару тижнів до Ярославичів у Нью-Йорк, де вони з Іреною оглянули цікаві для молоді місця. Суслик скінчив свої справи в університеті і також поїхав до Нью-Йорку, а потім вони разом з Пуньом полетіли до Парижу. Там Суслик повинен був ходити до Сорбони та інших учбових установ, в яких викладалися електротехнічні науки, тому він не мав багато часу для Пуня, а хлопець не дуже цікавився ні пам'ятками Парижу, ні його історією. Таке вже теперішнє покоління. З Франції вони поїхали по німецьких університетах. Були і в Регенсбурзі, де народився Пуньо, заходили до будинку Герамгофів, що жили там і в той час. Коли Пуньо написав, яка нецікава, захмарена і засніжена Європа, я коротко відповіла йому: „Ідь додому. Вже почалися зайняття в університеті і всі твої друзі ходять стрижені”. У Венесуелі була звичка стригти нових учнів. Перед Різдвом Пуньо лишив у Цюріху тата, в теплому оточенні родини швейцарського професора, з теплим „фондю” на столі. Як не було добре там Сусликові, але перед від'їздом сина в аеропорті у нього на очах стояли сльози:

– Пришли сюди маму, – сказав він.

Пуньо перед від'їздом з Європи ще зупинявся в Мадриді, де в той час навчалися Андрій і Юрко Бошки. Пані Оля вислала їх з Венесуелі, бо вони почали займатися політикою і встрявати в політичні бійки між студентами. Там Пуньо відшукав свою любов з середньої школи, вона скінчила школу і поїхала до Мадриду, де жила її родина. Звали дівчину Розалінда. Обидва Бошки сказали, що вона занадто молода. Додому Пуньо приїхав опівночі, а його телеграма про приїзд прийшла наступного дня. Вдома синові все видавалося прекрасним, і хата, і їжа, і ми.

– Мамо, тепер ти мусиш їхати до тата, він не може там бути сам. І ми вирішили, що навесні на два місяці до Європи поїду я.

Поки Суслик з сином роз'їжджали по світу, на мою голову в Каракасі впали всілякі турботи. Іван, не зважаючи на великі сімейні протести, як і всі навколишні хлопці в цьому порожньому урбанізованому закутку, мав мотоциклет. Я мала одвезти той мотоциклет до агентства, щось там полагодити, бо Іван не мав ще шістнадцяти років і не мав дозволу на керування. Ідучи до школи, він завантажив до багажника мого „Едзеля” свою „Гонду”, щоб я її одвезла поремонтувати. Я затрималася в майстерні, бо було повно людей і репортерів. Був мотокрос з Каракасу до Валенсії і господар, відомий спортсмен, бажаючи уберегти своїх двох синів, що брали участь у змаганнях, від стада корів, яке несподівано почало переходити дорогу перед спортсменами, перегнав їх: відігнав корів, але сам розбився на смерть. В кінці-кінців у мене прийняли Іванів мотоциклет і я приїхала додому. Там назустріч мені вийшла заплакана Галина Рафаїлівна.

- Їдь скоріше до клініки „Ляс Мерседес”, Іван впав у порожній басейн і розбився. Діти виходили зі школи і допомагали його витягати, вони і сказали, до якої клініки повезли Івана. Це трапилось з моєї вини, бо я сказала садівникові випустити воду з басейну, бо збиралася його фарбувати.

Прилетівши до клініки, я побачила на столі Івана, готового до дальшого лікування. Він сказав, що бабуся викликала техніка направити телевізійну антену, а він допомагав знадвору, оступився і впав. Хлопець був настільки спритним, що, падаючи на спину, зумів у повітрі перевернутися і приземлитися на правий лікоть, долоню лівої руки і коліно. Правий лікоть був зламаний, а на лівій руці, на спухаючому пальці був перстень, який Івану дали після закінчення прімарії – першої школи. Поки палець не дуже спух, ми постаралися і зняли перстень. На коліні не

додумалися зразу зробити рентген, а потім з'ясувалося, що Іван не міг стояти, бо мав одірваний тендон і коліно рухалося вперед і назад. Прийшли лікарі, сказали, що повезуть Івана на операцію і спитали в нього, чи він щось їв. Виявилось, що в перерві їв сандвіч. По цій причині у мене просили дозволу оперувати без наркози. Я іншого виходу не мала. Ще й досі мене гризе совість, коли я згадую той страшний крик, що чувся по цілій клініці з операційної. До кімнати Івана привезли вже спокійного, йому дали заспокоюючу ін'єкцію. Вже звечоріло і мене покликали два справжні приятелі, тільки вони не залишили мене в біді одну. Це були сусід суддя Гутієрез та Зенько – інженер Припхан. Вони хотіли знати, чи я маю чим заплатити за клініку. Я мала. Вночі Івана прийшов відвідати лікар, який його оперував. Я сказала лікареві, що Іван жаліється на біль в коліні і на те, що не може стояти. Лікар не звернув на це уваги, він поспішав далі. Я занепокоїлася, задзвонила до пані Припхан, розповіла, що мені здається, що Іванове коліно пошкоджено також. І вона дала мені телефон відомого травматолога, який працював у військовому шпиталі і мав багато таких пацієнтів, як Іван. Коли я задзвонила до нього, виявилось, що лікар на якомусь святкуванні. Прийшлося дзвонити туди. Доктор Монтенегро погодився мене вислухати і сказав лише:

– Якщо привезете мені хлопця перед дванадцятою годиною дня до „Сентра медіка”, я подивлюсь на нього, а якщо пізніше – ні.

Я задзвонила до Галини Рафаїлівни, розповіла про все і просила її приїхати до нас таксі, щоб допомогти. Потім вийшла на вулицю, де стояв мій „Едель”, а біля нього чоловік, який продавав ковбаски.

- Як довго ви тут будете?, – запитала я у нього.
- Цілу ніч, мадам.

- Догляньте моє авто, – попрохала я і заплатила йому за це добрі гроші.

Біля стогнучого Івана я перебула цілу ніч. Зранку доктор не прийшов. Він працював тільки після обіду. Я пішла до канцелярії і сказала, що забираю хворого.

- Це неможливо, бо доктор його не відпустив.

- Але я забираю і хочу заплатити за все, що вам винна.

Якраз приїхала Галина Рафаїлівна. Секретарка виписала рахунок, я заплатила, ми скоренько вдягнули стогнучого Івана і з продавцем ковбасок допомогли йому залізти до авта. Ми були в клініці „Сентра медіко” раніше дванадцятої години. Зразу ж Івану зробили рентген коліна. Я посадила заплакану бабусю до таксі і відправила її додому, а сама залишилась чекати Івана в лікарській кімнаті. Прийшла сестра і забрала з ліжка подушки, а замість них накрила його рушниками.

- Буде вивертати після операції.

Коли принесли мого сина з загіпсованою вище коліна ногою, він був притомним і дивився широко відкритими очима. Перше, що він сказав тоді, було:

- Хочу їсти.

- Зараз я замовлю що-небудь в ресторані. Що будеш їсти?

- Сандвіч з шинкою і сиром та велику кока-колу. Мій Івасик добре поїв, я віддала йому подушки, після чого він міцно заснув. Я теж прилягла на софі і задрімала біля нього після безсонної ночі.

Доктор Монтенегро зв'язався з тим лікарем, що оперував Івана. Це був його учень і тому результати операції були добрі. Через декілька днів Івана відпустили. Андрій Припхан допоміг мені його привезти додому і у вітальні покласти до ліжка. Всі спальні були на другому поверсі і нести Івана туди, коли в нього були зламаними

обидві руки і нога було просто неможливо. Видужувати Іванові було весело. Всі його шкільні приятелі щодня заходили до нас, а особливо часто навідувалася одна дівчина – Діана.

Скоро після цієї пригоди з Іваном захворіла Галина Рафаїлівна. У неї було дуже болюче запалення нерва на нозі. Прийшлося мені просити нашу служницю, щоб трохи пожила в нас, а доктор Левко Стаховський лікував хвору бабусю ін'єкціями, які трохи зменшували їй біль. Левко розвівся з Танею і побудував собі хату недалеко від нашої. Він жив там разом з мамою та Ірою, яка разом з Іваном вчилася в школі Гумбольдта. Потім Левко одружився з російською художницею Вірою Новіцькою. Таня, що взяла собі знову дівоче прізвище Богдановська, працювала головною сестрою в Альгодоналі – шпиталі для хворих на туберкульозу, потім записалася на факультет права до Центрального університету і блискуче його закінчила.

Навіть найвідоміший лідер соціал-демократичної партії, двічі обраний президентом, Бетанкур, персонально вітав її з градуацією, а потім вона дістала стипендію для дальшого навчання в Німеччині, в Бонні.

Крім того, що на нашу родину впали хвороби, ще й почалися неприємності з грошима. Суслик не записував плату податків за нашу винайняту „Оксану”. Мені в цьому питанні допоміг його колега професор Данило Торадзе, грузин, одружений з українкою Іреною Проців. Мені пощастило виплатити весь борг, але перед Різдом прийшов багато більший рахунок з банку „Метрополітано”, в якому Суслик тримав свої заощадження. Він підписав за когось виплату робітникам у фірмі і забув це полагодити. Він поїхав, а банк звернувся до університету з проханням не виплачувати Сусликові місячної платні, інакше банк обіцяв забрати гроші з рахунку мого чоловіка.

Я попросила нашого сусіда – суддю і він поїхав зі мною до банку полагоджувати цю проблему. Не знаю, чому він не вдягнув туди краватку, але коли ми зайшли до головного банківського будинку, суддя побачив у бронзі та мармурі своє зображення і помітив, що краватки немає. Був цим засмучений і сидів мовчки. Молодий португальський адвокат пояснив мені, що без присутності Суслика нічого зробити не можна, університет повинен виплачувати банкові його борг, або банк забере гроші з рахунку. Нічого не залишалось робити, як погодитися на зняття грошей з рахунку Суслика. Університет продовжував мені присилати його платню. Суддя Гутерез утішав мене, що як тільки Суслик повернеться, він допоможе йому полагодити грошові справи. Невдовзі мав повернутися з Мадриду Пуньо. Ще перед від'їздом моїх чоловіків до Європи Галина Рафаїлівна домовилася про операцію – видалення з-під ока бородавки. Тепер, коли в неї перестала боліти нога та Іван потроху одужував, вона додзвонилася до доктора Грома, професора університету, фахівця у польських та жидівських справах, і я відвезла її до клініки на вулицю Казанова. Доктора не було вдома, але все було приготоване до нашого приходу, на нас чекали. Коли я заїхала до доктора вдруге, операція вже була зроблена, пацієнтка спала, і як мені сказали, наступного дня вона вже зможе іти додому, а вирізану бородавку я повинна була віднести на біопсію.

Несподівано серед ночі приїхав Пуньо, а його телеграма прийшла лише на другий день. Він дуже радів, що повернувся, все йому подобалося. Коли я поїхала по Галину Рафаїлівну, взяла його з собою. Ми зайшли до бабусиної кімнати і я перелякалася: вона лежала безпомічна в ліжку з зав'язаними очима. Сталося так, що коли її підготували до операції, вона лежала, чекаючи, і тримала в руці мережану хустинку. Хустинка впала і

Галина Рафаїлівна нахилилася, щоб підняти її, але впала і вдарилася другим оком. Слава Богу, нічого страшного не трапилося, але друге око їй на всякий випадок закрили. Пуньо допоміг мені довести бабусю до автомобіля і привезти додому. Я залишила її з Хулією вдома, а сама повезла на аналіз до лябораторії видалену бородавку. Скоро ми дістали результати аналізу, вони були негативні, отже бабуся була здоровою. Так потроху всі хворі одужували.

Наближалось Різдво і хлопці в ті веселі часи не сиділи в хаті. Пуньо, крім своїх українських приятелів, познайомився з дівчатами з родини письменника і експрезидента Ромуля Гаєго. Там же він познайомився з хлопцем, що був знавцем венесуельської музики і національних пісень, Перезом Перасою. Тепер це диригент фолкльорної оркестри. Вони цілою групою відвідували знайомих і співали серенади й колядки „агінальдос”. Доктор Монтенегро кликав Івана на операцію до військового шпиталю, але той не погодився. На правій руці лікоть мусів рухатися, він і рухався потроху, пальці лівої руки потроху розходилися, граючи щодня Шопена, ну а коліно було вже без гіпсу.

- Мамо, позич „Едзеля”.

- Ні, ти ніяк не зможеш керувати, коли в тебе не згинається праве коліно. Він спробував, і коліно почало згинатися. На розі нашої вулиці жив приятель Івана, тато якого був комісарем поліції. Він заохочував хлопців:

- Їзьте, хлопці, їзьте, якщо вас зловлять, я врятую. Вони й їздили разом на дитячий майданчик, що був недалеко наших хат, там завжди збиралася молодь, їздили на лижвах та роликах і співали аж до світанку.

Всі хворі нашої родини одужали і ми весело відсвяткували Різдво і Новий рік. Гурток нашої старшої української молоді ходив колядувати по українських

родинах, а до нас приходили діти з української школи та церковні хори – православний та греко-католицький.

Приходила весна і я готувалася їхати до Європи. В мене не було ніякого теплого вбрання, але я згадала, що в Чехії в березні вже досить тепло і пошила собі сукню з міцної теплої матерії, під спід я могла вдягнути ще светер, а на сукню – жакет, який я пошила з такої ж матерії, як і сукню. Також я мала шаль і рукавиці. Правда, в мене не було зимових черевиків. Ті, що я мала, були дуже зручні, але відкриті на п'ятках. З торбинкою і невеликою валізою мені було дуже зручно подорожувати. На літак до Нью-Йорку мене проводжали Іван та Пуньо, а з Нью Йорку я вже мала летіти до Мюнхену, де на мене чекав Суслик. Коли ми прощалися, Пуньо сказав:

- Оце ти тільки тут бачиш сонце, в Європі не побачиш, хіба якщо поїдеш до Іспанії. В Нью Йорку літак трохи покружляв над гнідим розбурханим морем, поки йому не дозволили сідати. В аеропорту було досить тепло, я одержала свою валізу і аж до вечора чекала на свій рейс „Люфтганзи”. Часу було не дуже багато і я нікого зі знайомих не турбувала, просто сама сиділа в залі чекання.

Але моя самітність була порушена. Скоро підійшла якась чорнява дівчина, і обтрушуючи дощові краплі з плаща, звернулася до мене по-англійському.

- Я не говорю по-англійському, я з Венесуелі.
- А я з Колумбії.

Вона прийшла туди прямо з роботи, чекала на чоловіка, він – американець, та його маму. Вони повинні були принести її речі і лижви. Вони всі разом збиралися їхати кататися на лижвах до Кортіно д'Ампеццо. Коли вони прийшли, разом з ними до залі зайшла група людей, що певно, були моделями; всі були високі, вдягнуті в незвичайний зимовий одяг, вони також їхали до Кортіно д'Ампеццо показувати

американську моду того року. Почали кликати пасажирів на літак „Люфтганзи”. Коли я підійшла до черги на цей рейс, стала за дівчатами в уніформі, що також летіли до Німеччини. Вони чекали, поки відкриють двері, а побачивши мене, почали кричати:

- Куди ви хочете їхати в такому одязі? Де ваш плащ, де ваше взуття? В Німеччині тепер сніг.

Прийшлося мені вибачитися і сказати, що в Каракасі підшого нічого не можна було купити. Вони забрали мене в майже порожній літак, нагодували і поклали спати на порожніх стільцях, прикривши теплою ковдрою. Під заспокійливу музику з голосників і об'яви, що літак так гойдає із-за „айне кляйне турбуленц”, я спала аж до ранку. Вранці, виглянувши з вікна, побачила, що все навколо засипане білим снігом. Все інше, крім снігу, було сірим: небо, хати, що здавалися такими маленькими, голі дерева і дорога. Ми підлітали до Франкфурту. Там була зупинка для заправлення літака паливом і невеликого перепочинку на землі. Всі повиходили з літака і серед заметів пішли по доріжці до теплої залі чекання. Далі полетіли вже прямо до Мюнхену.

Я ще здалеку побачила Суслика, він був вищий за всіх. Коли побачив у що я вдягнута, схопився за голову. Швиденько провів мене через сніги до свого нагрітого „Мустангу” і поїхав до першої, що трапилася нам по дорозі, крамниці з одягом. Ми купили зелені чоботи з білим хутром всередині, зелену волохату шапку і весняний плащ без теплої підшивки, це вже я настояла. Цікаво, що моє нагріте тропіками тіло зовсім не почувало холоду. Суслик зупинився в готелі, в якому ми потім зупинялися завжди – якраз напроти залізничного вокзалу. Готель був у центрі міста, біля нього завжди можна було знайти таксі, недалеко зупинявся трамвай, а головне – там був гараж для нашого „Мустанга”. А для нас, колишніх пражан,

було дуже важливим те, що на пероні, прямо перед проїжджаючими потягами, можна було протягом двадцяти чотирьох годин купити такі смачні ковбаски, яких немає ніде, хіба в Празі або Граці на базарі, і з'їсти їх, стоячи перед діжками від пива, які були замість столів і від чого ковбаски здавалися ще смачнішими. Коли до нас у гості приходили Емма Андіївська і пан Кошелівець, ми хвалилися, яку гарну їжу можемо купити прямо перед готелем, і пан Кошелівець казав, що і вони, коли їдуть до Франції, до Сарселю, завжди везуть з собою подарунок – ковбаски і пиво з вокзалу. У вільний час, коли в Суслика не було ділових зустрічей, ми завжди старалися познайомитися з місцевими українцями. Діставши адресу скульптора Крука, ми пішли прямо до його майстерні: до неї потрібно було підійматися крученими сходами. Побачили там повно скульптур. Автор казав, що тепер на першому поверсі він має велику кімнату, де зможе розмістити свої роботи, бо на горі вже від них затісно, немає місця навіть для праці. Він любив свої твори і коли ми запитали, чи багато він з них продає, відповідав, що тільки коли вже немає виходу, а потім сумує за ними, як за власними дітьми. У нього були великі пляни, хотів їхати до Риму, до Ватикану. Того ж дня ввечері ми зайшли до Українського вільного університету. Він знаходився серед саду зі старими розлогими деревами, у великому будинку. Багатьох його професорів я знала ще з Праги, навіть його адміністратора – пана Забавського я пригадала в пластовому однострої. Ми зайшли також до нареченої Василя Макаренка з Регенсбургу Гунгільди фон Гізе – Гуні та її старенької мами, баронеси. Це була чарівна стара пані. Суслик за декілька днів до мого приїзду прогулювався з нею по Гармішпартенкірхен, вони зайшли пообідати, бо дочки її не було, вона працювала без обіду цілий день. Гуня ще й досі надіялася, що Василь приїде по

неї з Америки, і вірно його любила.

Наступного дня Суслик мав їхати до Відня. Ми швидко подолали цей переїзд у нашому нагрітому „Мустангу”, ковзаючися по напівталому льоду, розтопленому весняним сонцем. У Відні Суслик мав приготовану для візитерів кімнату на верхньому поверсі „Афроазіятіше” інституту. Він поставив біля центру „Мустанга” і їздив трамваями. Виходив зранку і повертався в обід. А я тим часом малювала ілюстрації до Понеділкового „Зорепаду”. Ті з них, що найкраще скомпоновані, є з нашої горішньої кімнати „Афроазіятіше” інституту. Там було гарне освітлення, я спостерігала за віденським небом і вежою готичної церкви, яку бачила з вікна. Не маючи ніяких турбот і обов'язків, я могла спокійно малювати. Хоч кожного ранку до кімнати приходила пані, яка замітала в кімнаті, мені вона не заважала працювати, а я не заважала їй прибирати. Потім приходив Суслик і ми ходили обідати до студентської їдальні. Я завжди брала собі „Вінер шніцель”. Ніде в світі я не їла такої страви, як там. Вночі ми блукали по завжди розкопаних вулицях Відня і дивилися у вітрини. Я купила онучці Вірні тирольську сукеночку „Дірндель”. Вірна мала золоте волосся та сині очі. Каракаські німці колись бачили її в цій сукенці і вітали: „Гріс Готт”.

Для гостей з „Афроазіятіше” прислали всілякі запрошення. Одного разу нас запросили на прем'єру „Травіати” до віденської опери, іншого – до драматичного театру, де грали щось з п'єс Ніеля. Я прекрасно все розуміла. А одного разу Суслик вирішив, що ми повинні поїхати подивитися на Вінерmesse. Тієї неділі танули сніги і Суслик поїхав своїм „Мустангом”. Пригадую, дерева мали від сонця рожеві тіні, на картинах таке явище називається „напровесні”. Ми не знали добре дороги до

Вінермессе і заблукали. Суслик побачив поліція на мотоциклі і запитав у нього, як нам найліпше проїхати. Поліцай подивився на двох старших людей, що їхали в іноземної марки автомобілі, та ще й з американськими номерами і сказав нам їхати за ним. Він провіз нас через натовп до середини виставки і навіть допоміг запаркувати „Мустанга”. Ця весняна промислова виставка була досить велика. Ми ходили там до вечора. Мені, як матері двох молодих хлопців, у пам'ять врізалися надзвичайної форми і, певно, потужности, мотоциклети.

Нам вдалося знайти телефон пані Дольницької, відомої емальтистки, яку я завжди шукала. Не кожен художник має талант з шматочка мідної, чи навіть срібної бляшечки, декількох дротинок і порошку, поставленого на полум'я, створити дорогоцінні самоцвіти. Пані Дольницька запросила нас до себе, її помешкання було серед старих, але добре збережених з добрих часів, будинків. Вона була маленькою на зріст з великими сірими очима. Виглядало, що кімната, в якій вона нас приймала з дуже елегантно приготованими гостинцями, була завеликою для неї. Там були великі вікна і висока стеля. Все разом виглядало занадто холодним.

- Бачите, зимою я не можу працювати, - вона простягнула нам свої руки. - В мене мерзнуть руки. Я також показала їй свої руки і ми розсміялися, бо вони в нас були однакові, тільки мої трішечки більші.

З Відня Суслик мав їхати до Грацу. В центрі міста, біля готелю „У білого слона”, де ми зупинилися, було містечко казок братів Грімів. За рогом нашого готелю був головний торг міста, навколо нього - будинки з гарними крамницями і дорогою зі сходишками на високу гору, аж за місто. Суслик щоранку ходив до університету, а я накупувала полотна й олійних фарб, щоб намалювати щось для пана Вирсти, він був музикознавцем,

у Парижі дав Пуньові скрипку, грошей за неї не хотів, а хотів мій малюнок. Тому, що наше перебування в Європі мало закінчуватися в Парижі, я хотіла подарувати свою роботу і віддячити за подарунок для Пуня. Не знаю, чи вийшла добре моя „Лежача дівчина” з Грацу, але, напевне, не так модерно, як малюнки брата Вирсти, відомого художника.

Навкруги були добрі ресторани, навіть в нашому готелі можна було поїсти, не виходячи з номера, але на торгу, біля нас, з ранку до вечора продавали такі, як ніде, ковбаски „дебрецінер”. Вони були гарячі, намащені хріном. Однієї суботи ввечорі Суслик приніс реклямний проспект з фотографією білосніжних коней.

- Ти знаєш, тут недалеко місце, де вирощують чистокровних ліпціанер - білих коней, для тренування їх в еспанських школах. Завтра поїдемо туди.

Перед полуднем ми були за містечком біля будинків, де знаходилася канцелярія і працювала обслуга цього центру. Частина поля була загороджена для коней і сягала аж до лісу. Ми чекали, поки випустять коней і я зривала собі вербочки, що вже почали розпускатися, відчуваючи весну. Коли коней випустили пробігтися, ми побачили, що це великі білі коні, а лошатка в них народжуються чорні. Коли ми вже від'їздили, до поля пригнали ціле стадо ліпціанерів. Яка то була краса. Вони були білими, з сивими гривами, світлосивими, з темнішими плямами і зовсім білі. Наступного дня Суслик повернувся незвично рано. - Я вже закінчив у Грацу свої справи. Завтра їдемо до Італії. Я приготувала пакунок з двома різдвяними листівками для „Крилатих”, щоб вислати поштою до Бельгії і збрала всі наші речі. Ми останній раз поснідали у „Білого слона” і вирушили на південь. Був соняшний день, ми наближалися до синіх гір, що виблискували неймовірними снігами. Наблизившись до

них, ми опинилися у вузькій долині, а потім у гірському містечку з багатопверховими дерев'яними будинками. На засніженій горі, зовсім близько від нас, ми побачили трамплін для стрибків на лижвах. Це було Кортіно д'Ампецо. Поміж будинками ходили дами в елегантних светрах. Ми поїхали далі і побачили такі самі багатопверхові дерев'яні будинки, але це вже були помешкання бідних людей, селян, що працювали поденно. Пізніше, ще південніше, гори потроху відступали і сніги розтавали на очах. Дорога продовжувалася уздовж ніби покинутих садів з голими деревами і хатами-замками. Під вечір ми вже були у Венеції. Завезли свого „Мустанга” до багатопверхової вежі - гаражу. Проти залізничного вокзалу у маленькому готелі знайшли нічліг, повечеряли, і вирішили трохи пройтися містом. Коло нашого готелю раптом зупинився невеличкий пароплавчик-автобус з написом „Сан Марко”. Він довіз нас до площі Сан Марко, яка відрізнялася від вокзальної. Площа була якась холодна, з нічним вітром з моря, без зграй голубів, але з освітленим входом до кав'ярні. Кав'ярня була дуже вузькою і йшла вглиб. Біля стін в один рядок стояли столики і біля кожного була пара стільців. Ми сіли біля одного столика при вході, за нами сиділи молода пані з сивим паном. Суслик згадав, що ця кав'ярня здавна відома зустрічами композиторів, поетів, художників і артистів. Ми сиділи там, п'ючи каву і розмовляючи, вибирали тістечка, які нам привіз на столику офіціант. Ми чули, що за сусіднім столом хтось говорить українською мовою. До нас підійшов сивий пан, вибачився і запитав, чи ми розуміємо російську мову. Він сказав, що сам грузин, у нього двоє приятелів українців-керамістів і що вони живуть в Каннах, в хаті відомого українського письменника Винниченка. Після смерти дружини Володимира Винниченка художники Іванка Винників та

Юрко Кульчицький, що жили в хаті письменника і доглядали хвору, залишилися, і зараз там живуть. Ми попросили їхню адресу і наш новий знайомий намалював плян і розказав, як доїхати до „Закутка” – так називалася хата Винниченка. Виявилось, що цей чоловік ще й архітектор, який реставрував хату. Його подруга, як потім виявилось, була французенкою і чомусь була сумною. Вони приїхали покататися на лижвах, а сніг вже зійшов. Ми розказали їм, що їхали через Кортіно д’Ампецо, і там ще повно снігу. Повертаючися від нашого водяного автобуса до готелю, ми проходили по сходинках вузького хідника над чорним каналом. Десь на телевізорі передавали пісню переможця італійського конкурсу в Сан Ремо, яку завжди награвав наш Іван. Я згадала нашу хату у Венесуелі.

Зранку ми заїхали до нашої хати-гаражу і автострадою поїхали до Міляно. Там жила Оксана Шимановська, племінниця Лесі Українки та наша шкільна приятелька. Її мама, пані Оксана Косач, жила недалеко Праги в містечку, оточеному лісом – Черношице. Вона дуже цінила свіже повітря. Тому, коли ми приїздили до Міляно відвідати Оксану, вона виходила з книжкою на дах мілянського храму і проводила там багато часу, дихала свіжим повітрям. Оксана вийшла за швайцарця на прізвище Гааб. В них було двоє дітей, хлопець і дівчина. Того ж дня, коли й ми, до них приїхав зі Швайцарії син, він відбував там військову службу.

Я ще ніколи не бачила такої архітектури, як в Оксаниному помешканні. Їхня хата була дуже вузькою, здається триповерховою. На кожному поверсі була тільки одна кімната і вузькі сходи. Тому, що приїхав син і вони ще чекали на дочку, Оксана замовила для нас кімнату в готелі, що знаходився недалеко. Така вже економічність у Міляно. Не вистачає землі. Навіть ванна в їхній хаті

мала форму стільця. Там можна було митися тільки сидячи. Лягти у ванні було просто неможливо. В полудень до готелю по нас прийшла Оксана. Коли ми підходили до її хати, вона весь час вибачалася, що її хата, як і всі навколишні, має такий старий вигляд. Казала, що за свіжопофарбовану хату потрібно платити більші податки. Чоловік її також був удома і зустрів нас досить нерадісно. Скоро приїхав син. Він був синьооким, усміхненим, з палким рум'янцем на лиці. На обід Оксана частувала нас сиром. Після обіду вона нарікала:

- Кажуть, що гори лікують туберкульозу, а в нас все навпаки - хлопець захворів на туберкульозу в гірському таборі.

Дівчина, що була старшою від хлопця, чомусь не прийшла. Потім Оксана показувала нам свій садок за хатою. Він був невеличким, всього шість на десять метрів. Скрізь цвіли високі кущі гортензій. Деякі з них були блакитними, деякі рожевими.

- Під тими квітами, що мають змінені кольори, я поховала наших котів, які померли від старости. Яка шкода, що ми живемо довше, ніж звірі, яких ми любимо. Оксана не виглядала щасливою. Вона збиралася розлучатися з чоловіком і у неї починався рак.

Після Міляно ми вирушили до французької Рів'єри, до Каннів. Нам було цікаво побачити „Закуток” Винниченка. Він був улюбленим письменником моєї мами. Я ще з дитинства пригадую його дитячі оповідання, здається одне з них називалося „Федько халамидник”, воно мене глибоко зворушило. Пригадую ще театральну п'єсу в стилі Ібсена. Шкода, що твори Винниченка так мало відомі і впали в забуття. Ми також хотіли познайомитися з тими двома керамістами, яким Франція, як нагороду за працю, дала керамічну пічку, а також все, що потрібне для вироблення кераміки. Для цього у них у

садку була окрема хатка. Крім того, по сусідству було ціле містечко керамістів – Мужен. Воно спонукало Пікассо, який жив тут, також зайнятися керамікою. До „Закутка” потрібно було спуститися між кущами вузькою доріжкою, яку місцеві називали „Шемен де Гранд Бастід”. Потім з’являлася велика хата, обкладена камінними плитами, навколо вона була обсажена кипарисами і безліччю всіляких квітів. Іванка була енергійною жіночкою, вона зразу ж призналася нам, що не любить жіночого товариства. Юрко Кульчицький був привітним, середнього віку паном. Їх твори були просто чудовими. Велика сова Іванки була зроблена з блискучих самоцвітів. Крім кераміки, Іванка також малювала, в її малюнках відчувався неспокій. Юрко був справжнім майстром. Все, що він робив, навіть найменші мисочки, попільнички, було зроблено майстерно: форма, колір глини, виконання, все було досконалим. Він уживав білу глину.

Іванка зварила нам смачний обід з курки, яку разом з Сусликом ходила купувати. Коли вони в „Мустангу” їздили за закупамі, Іванка казала, що в нашому автомобілі їй їхалося „як у колісці”. Коли я вихваляла смачну їжу, вона відповідала мені, що всі керамісти вміють смачно готувати. Ніч ми переспали в ліжку самого Винниченка, ще й дістали в ноги пляшку з гарячою водою. Зранку я назбирала шишок з кипарисів, хотіла посадити в Каракасі. Один кипарис ще й досі росте разом з кипарисами, насіння яких я привозила з інших подорожей: зі Стамбулу та Корфу.

Після того ми вже повинні були повертатися до Парижу, щоб переправити нашого „Мустанга” до Каракасу. По дорозі Суслик мав ще заскочити до Тулюзи. Ми поїхали туди, переспали в готелі, в Люрді, снідали в компанії зажуреної американської монахині, що просила джусу, а їй принесли пляшечку з лімонадою,

пофарбованою в ядовитий зелений колір. Потім ми пішли подивитися на печеру з чудотворною Богоматір'ю. Якраз був поганий сірий день, але, не зважаючи на це, туди прийшло багато калік. Навкруги площі текла чорна ріка. Я приготувала нашого маленького „Оймага”, щоб зробити знімки, але посоромилася. Стільки було нещасних і хворих, що гріх було здоровому заробляти на їхньому каліцтві.

В Тулюзі ми мали бути всього один день і потім берегом Люари їхати до Парижу. В готелі, що знаходився в центрі міста, нам дали кімнату на одному з верхніх поверхів. Суслик пішов до університету на побачення з французьким професором, там він познайомився з одним українцем, я зараз вже не пригадую його імені, він постачав до університету книжки і був давнім, усіма поважаним мешканцем Тулюзи. Він прийшов із Сусликом до нашого готелю, йому були потрібні якісь папери, і після такої незваної візити запросив нас до себе на обід. Ми в „Мустангу”, а він в своєму автомобілі проїхали повз його хату і пообіцяли йому, що побачимося після полудня. Суслик залишив мене в центрі міста і ми домовилися побачитися на обіді. Тулюза – місто фіялкових парфумів. Все тут пахло „віолетами”. Я купила декілька флаконів для подарунків і помалу пішла до нового знайомого. Він зустрів мене по дорозі і привів до своєї хати, Суслика ще не було. Він невдовзі задзвонив і вибачився, що затримується в університеті і приїде пізніше. Господаркою в хаті була французженка. Їй було дуже приємно, що я вміла говорити по-французькому. У них часто бували українці з Америки. Вони розповідали про свої проблеми і дуже гарно співали, але вона любила не тільки слухати, а й поговорити, і була дуже задоволена, коли хтось з гостей знав французьку мову. Господар мене декілька разів запитував, чи ми часом не зустрічали інженера

Ольхового, він поїхав до Венесуелі і там його забили. Яке було моє самопочуття, коли я почула таке про Паничика.

– Так, ми зустрічалися щодня, ми жили разом, це був родич матері мого чоловіка. То це, певно, ми його і забили.

Тепер, я думаю, господар пережив те ж саме, що і я, коли почула його слова. Вся неприємність була знівельована приходом Суслика.

Ми наступного дня поїхали з півдня Франції на північ. По дорозі заїхали до середньовічного замку з мурами і вежами, водяним каналом навкруги і мостом, який підіймався і перерізував дорогу до замку. Ми поставили нашого „Мустанга” серед інших машин і туристичних автобусів і пішли оглянути замок всередині, а також розходити засиджені ноги. Трохи освіжившись, мусіли їхати далі. Пішли з замку і побачили кількох французьких поліцаїв в своїх коротких мантиях, які оточили нашого „Мустанга”, навколо зібралось повно американських туристів. Ми захвилювалися і пішли дізнатися, що сталося. Суслик підійшов, привітався і запитав у поліцая, що ж все-таки сталося.

– Нічого не сталося. Ми лише розглядаємо ваше авто, такого ще ніколи не бачили, а американські дами з автобуса хочуть знати, чи ви з Нью Йорку?

– Ні, ми з Венесуелі, але „Мустанга” купили в Нью-Йорку, – пояснив Суслик.

Здається, американки були задоволені тим, що їхній найновіший „Форд” купують венесуельці в Нью-Йорку для того, щоб їхати до Європи.

Ми повернулися до Парижу. Зупинилися в тому ж готелі, де минулого року зупинялися Пуньо з Сусликом, це було недалеко Люксембурзького саду. Там також був і студентський ресторан „Сурс” – „Джерело”, де Пуньо одного разу замовив собі „татарський стейк” і постраждав

від несподіванки. Йому подали купку сирого м'яса, а на нього було вилите сире яйце. Цим рецептом багато пізніше я дістала собі пошану на норвезькому пароплаві „Вістофіорд”: капітан пароплава був каталонцем і ми говорили по-іспанському. У нього був свій столик, на якому перед публікою робилися всілякі „шахри-махри”. Одного разу капітан нарізав петрушки й цибульки, потім перемішав це з купкою сирого м'яса і накладав срібними приборами на тарілочки.

- Хуан, це буде „татарський стейк”?

Ми якраз сиділи недалеко того столика.

- Сі, сеньйор.

- В Парижі ще зверху розбивають сире яйце.

Зразу ж зі складу був принесений кошик сирих яєць і всі стейки виглядали, ніби їх тільки що принесли з „Сурса”.

Перше, ніж ми відвезли „Мустанга” до фірми, яка зобов'язувалась переправити його до Венесуелі, проїхалися по Парижі. Невідоме нове авто привертало загальну увагу. Суслик, проїжджаючи повз Етуаль, згадав:

- Пригадуєш, як в 1947 році я мріяв проїхати повз Етуаль в новому автомобілі? Бачиш, мрії здійснюються.

Ми з паном Вирстою домовилися, що прийдемо до нього увечері, бо післали до Мадриду телеграму, що їдемо до Андрія і Юрка Бошків. По нас приїхав брат музикознавця, художник. Там вже була його жінка, співачка Уляна Чайківська. Вона подарувала нам свою платівку з піснями, яку записала разом з відомим французьким композитором. Не так давно наш Іван прокрутив цю платівку Василеві Макаренкові і той знайшов, що голос Уляни „сексі”. Молода пані Вирста приготувала товариську вечерю. Це було фондю, яке всі їли, вмочаючи хліб до спільного горщика. Потім було

пресмачне солодке. На нас велике враження зробив молодий український „Вернер фон Браун”, він був дуже на нього подібним, його прислали з НАСА до Парижу, і він прийшов з дуже елегантною дружиною. Ми говорили про мистецькі репрезентації і придбання творів Василя Хмелюка.

Перед поверненням додому, послухавши пораду Пуня, ми захотіли ще раз побачити сонце Іспанії. Сіли в літак і полетіли до Мадриду. Навіть не сподівалися, що молоді люди, одержавши нашу телеграму, вийдуть в аеропорт зустріти нас, були якраз Великодні свята. Але вони стояли при виході пасажирів і вже мали плян, як нам найбільше показати цікавих речей за ті декілька днів, які ми будемо в Мадриді. Першою була вуличка, яка по обидва свої боки мала корчми. Потрібно було тільки зайти туди, заплатити за чарку вина, а закуски подавали безкоштовно, і в кожній корчмі закуски були інакші. Хлопці казали, що я витримала сім корчем і виглядала чемпіонкою в порівнянні з їхньою мамою. На другий день ми пройшли Ває де Льос Каїдос – Долину Поляглих, і мавзолей, який приготував для себе Франко на випадок смерті. Це був білий храм у пісковій долині, що поросла високим сосновим лісом. Потім у Сеговії з Римським Акведуктом ми їли смажене поросятко з круглим хлібом. З вікна їдальні було видно двох лелек, що повернулися з вирію і поправляли своє старе гніздо на сусідній стрісі. Скоро ми мусіли повертатися до Мадриду. Світило яскраве сонце, але гори були ще покриті снігом, сніг ще не танув і в горах було багато туристів, що каталися на лижвах. Наступного дня за плянами Андрія і Юрка ми повинні були їхати до Толедо, старовинного міста, побудованого на скелястих горах, зі старою катедрою, де, ніби на екрані, стояв у всю величину стіни освітлений образ Греко. Ми сіли на лаву, і як зачаровані довго дивилися на

могутній, повний шляхетности образ. Біля нас сиділи дві селянки з хлопчиком, він нудився і хотів вже йти.

– Мовчи, казала йому мати, – дивися на цю красу. Тутешні діти виростили серед мистецьких скарбів. Мене завжди дивували своєю правильною оцінкою мистецтва і любов'ю до нього прості еспанці. Ми вийшли з катедри. Хлопці нас повели до тієї частини міста, де були керамічні і ювелірні майстерні. Думаю, це ремесло залишилося від арабів, їх давнього життя в Іспанії. Для Галини Рафаїлівни ми купили хрестик з багатою золотою різьбою, ніж для розрізування листів і брошку–метелика для мене. Решту днів нашого перебування в Іспанії – у Хувез Санто – Страсний Четвер та В'єрнез Санто – Страсну П'ятницю, – ми фотографували, робили знімки біля церков, де проходили процесії з завітчаними святими, яких несли побожні мадріленьос, де каялися жінки, які прибули десь здалеку і тепер з обдертими колінами просили прощення, в народнім одязі ходили дівчата. Наступного дня хлопці нас завезли до великої автокрамниці. Ми скучили за „пирогами з сиром” – варениками, але в Іспанії нема такого сиру, я мусіла приїхати з Америки, щоб сказати, що сир називається „рекесон”. На Вербну Неділю всі пішли на богослуження до української церкви, а я залишилася вдома і наварила багато вареників із сиром. Залишила їх студентам у морозильнику. Хлопці заощаджували гроші, не купували „Мерседес Бенца”, а мали тільки „Фольксвагена”. Ми в скорому часі покинули Мадре Патріо і літаком „Іберія” полетіли до нашої сонячної Венесуелі.

Іван, зустрівши нас в аеропорті, зразу ж розповів, що бабуся тепер має нову приятельку, доктора з острова Маргаріти. Скоро ця приятелька з'явилася у нас. Вони ще раніше за нас переїхали з Франції до Венесуелі, і залишилися тут жити. Доктор Гендзехадзе працював у

державному шпиталі і ще вдома давав консультації, пані Клявдія допомагала йому. В неї було двоє дітей, які закінчили середню школу на Маргаріті. Хлопець Ніко – Микола, що мав вивчати в Каракасі медицину в Центральному університеті і дівчина Тетяна, яка покищо залишилася з татом на острові, вступила до університету в Каракасі на фармацію. Пані Клявдія купила помешкання недалеко університету і тепер влаштовувала сина. Ніко зразу ж познайомився з нашими молодими, хоч по-еспанському говорив з російськими словами, бо так у нього в хаті говорили батьки. Таня вміла говорити тільки по-еспанському і це віддаляло її від усіх. Пані Клявдія полюбила Галину Рафаїлівну і тому часто була у нас. Вони співали на два голоси наші пісні, правда, це не завжди їм вдавалося, але вони були щасливі, згадуючи минулі часи. Наш приїзд додому відзначився неприємною подією. Я одержала з Чехо-Словаччини листа від лікаря тієї санаторії, де була моя сестра Таня. Вона пережила один інфаркт, але за дві години інфаркт повторився і вона померла. Я написала лікареві, і в тому ж листі післала декілька поштових марок, пам'ятаючи, що він колекціонер. В ті часи в Чехії листування з закордоном було досить небезпечне. В цей же час у родині наших приятелів також трапилося горе. Помер старший син Припханів, Юрко. Школа Гумбольдта, в якій він учився, була збудована біля підніжжя гір. Декілька учнів, а серед них Іра Стаховська, Андрій Бошко, Юрко та інші видряпалися на скелю. Юрко впав і вдарився головою об камінь. В шпиталі його прооперували, але після операції він помер. За деякий час подібна смерть чекала і його батька. Він з братом доктором Романом у місті Маракай придбали бензинову станцію. Інженер Припхан поправляв будинок на ній. Одного разу, коли робітники пішли, він побачив, що ті залишили свій інструмент на даху. Він піднявся на дах і

вирішив навести порядок. Випадково доторкнувся до електричного кабелю і впав на землю. Помер зразу ж. В родині було велике горе. Невеселі події сталися також у родині Стаховських. Іра вийшла заміж за свого університетського колегу Люїса Валєру, сина губернатора Каракасу. Батько і бабуся Стаховські журилися, бо не хотіли цього шлюбу. Але весілля було гучне, навіть наш тодішній президент Леоні і його дружина Менка де Леоні були на ньому. За деякий час після весілля бабуся померла від серцевого приступу. Наша бабуся загубила свою сусідку і приятельку.

Левко зробив рентгенівський знімок свого серця, бо мав з ним проблеми. Виявилось, що в нього на легені була пляма. Він працював у шпиталі для туберкульозних хворих і знайомі колеги радили йому прооперуватися. Після операції виявилось, що плямою була якась давня але вже загоєна інфекція. Левко скоро одужав і почав працювати. Зранку він був у державному шпиталі, після обіду – у власнім кабінеті. Одного дня він разом з жінкою прийшов до свого кабінету. Там йому стало недобре. Віра дала Левкові відповідну ін'єкцію і викликала швидку допомогу. Він помер раніше, ніж його довели до найближчої клініки. Так за невеликий проміжок часу ми загубили наших близьких. Іра звинувачувала себе в тому, що тато помер:

– Це бабуся покликкала його, бо не хотіла, щоб він дуже переживав із-за того, що я вийшла заміж за Люїса.

Я влаштувалася на нову цікаву працю, мене покликали до „Банку де Лібро”. Це була державна установа, вона займалася тим, що збирала читані шкільні підручники, щоб потім передати їх бідним дітям, чиї батьки не могли купити нових. Потім „Банк” зробив дитячу бібліотеку і влаштував переїзdnі бібліотеки, які могли їздити по різних малонаселених місцевостях. А тепер вони хотіли видавати новий буквар для початкових шкіл.

Директоркою „Банку де Лібро” була дочка нашого колишнього президента Ромуля Бетанкура. Я познайомилася з нею раніше, ніж вона розлучилася зі своїм чоловіком, звали її тоді Вірґінія Перез. В часописі „Трікольор” та в Міністерстві освіти мені порадили познайомитися з нею. Після довгих нарад і різних порад педагогічних спеціалістів „Буквар” вийшов, і книжечка з практичним використанням літер з’явилася в школах. З Вірґінією ми познайомилися ближче. Вона зі своїми синами декілька разів була у нас. Діти дивилися на риби в Івасиковому акваріумі. Риби хлопця вже не цікавили і за акваріумом дивилася я. В той час у Вірґінії якраз народилася дівчинка Пульгіта, в перекладі це слово значить „блошка”. Вірґінія скаржилася на свого старшого хлопчика:

– Я записала його до музичної школи, щоб він грав на скрипці і давала йому гроші на дорогу, а під кінець року пішла запитати про його успіхи і дізналася, що він там майже ніколи не буває. Тепер Вірґінія дуже важлива персона, вона працює директором Державної бібліотеки і є спеціалісткою в усіх бібліотекарських справах. Одного разу я побачила на телевізії, як стрибав і вигравав на скрипці молодий співак з довгими кучерями, в довгій, до землі, сорочці. Коли камера наблизилася його обличчя, воно видалося мені знайомим, бо було дуже схоже на Вірґінію Бетанкур.

– Мамо, це – Сергіо Перез, зараз наймодніший роковий співак! Всі свої пісні він пише і награв сам.

Пані доктор Припхан почала шукати землю, щоб побудувати власну хату. Марта і Андрій закінчили „Гумбольдт шуле”, яка знаходилася недалеко їхнього будинку і хотіли жити, як казав Андрійко, біля Пуня. Тому пані доктор, Суслик і я оглядали незабудовані ділянки по вулицях біля нашої хати. Ми знайшли недалеко, між двома

горами, захований клаптик землі, він був високо над містом. Було дві можливості, одна – ділянка з рівною площею біля дороги і схилом до нижньої вулиці, а друга – маленька ділянка з довгим спуском від вулиці вниз. Пані доктор вагалася. Сусликові там дуже сподобалося після нашої „Веселки” з школою перед вікнами і шкільними автобусами. Навіть він почав думати продати нашу „Оксану” і купити землю на Льос Кампітос – так називалася ця дільниця. Під „Веселку” могли б узяти позичку і почати будувати хату на скелі, з якої відкривалася ціла панорама міста. Ми запитували пані доктора, котру з ділянок вона вибере, але вона взагалі не давала відповіді, не знала, чи взагалі буде будуватися. І Суслик почав будувати в Каракасі нашу третю хату. Пуньо зробив фантастичний проєкт, хата мала звисати зі скелі і бути п’ятиповерховою. З їдальні до двоповерхового сальону тік водоспад, а ще нижче була просто гола скеля. Зі скелі до верхнього сальону ішов комин, в якому палили вогнище. На терасі від великого сальону зробив басейн з „Якусі”. В хаті разом з туалетом служниці мало бути сім туалетів. Чому ж сталося так, що фантазії Пуня не було зупину? Суслик захворів на нирки. Його прийшлося оперувати. Він потроху одужував удома. Ще й Галина Рафаїлівна знову лежала з „дереме серебраль”. Суслик контролював ідеї Пуня, скільки міг. Мені привезли з керамічної фабрики мішки з викинутим венеціанським склом для мозаїки, і я вечорами біля телевізора, разом зі служницею Ельдою повиліплювала з них квадрати з візерунками на стіни в кухні, на лави при вході і на балкон. Пуньо за дуже низьку платню наймав колумбійських робітників, що зранку приходили на площу в „Прадос дель Есте” шукати працю. Тому наша велика дивна хата вийшла дуже дешевою. Вона нависала над головною дорогою до міста і поки не заросла деревами, її

приходили фотографувати. Одного разу до нас з Канади завітав архітектор Жук разом з сестрою, піаністкою. Він радив зробити з хати добрі фотознімки і післати до архітектурного журналу. Все це відбувалося в 1969 році, коли астронавти Армстронг і Альдрін першими серед жителів Землі ступили ногами на поверхню Місяця. У Суслика серед ночі заболіло серце, Іван поїхав до сусіда, студента медицини, і разом з ним до професора кардіолога, який чекав біля телеприймача нових репортажів про астронавтів. Вони забрали з собою телевізор і кардіограф, і приїхали до нас разом з професором. Спочатку ввімкнули телевізор, а потім кардіограф і, сидячи на Сусликовому ліжку, дивилися на астронавтів, що ходили по Місяці, та на кардіограму роботи серця. Росіянка з Сибіру Стефанія Теофілівна, „Хлорофілівна”, як її часто називав Пуньо, наліпила під час тієї безсонної ночі понад сто пельменів – сибірських вареників з м'ясом.

Нова хата була названа „кінта Орлик” і ми переїхали туди в 1970 році. Потім прийшов час весіль. Одружувався Любинський з Лідою Грицик. Її тато так зажурився за єдиною донею, що заховав її валізку на шлюбну подорож, так що молоді мусіли повертатися до Марусі Припхан і позичати в неї найпотрібніші в дорозі речі. Потім одружився Андрій Припхан з німкою Крістою, знайомою йому з „Гумбольдт шуле”. В скорому часі те ж саме зробили Пуньо та Мартуся Припхан. Навіть наш Іван мав наречену – українку Ольгу Васюк, старшу дочку архітектора Бориса Васюка. Мартуся, студіювала медицину і чекала дитину. Але під час студентських бійок в університеті надихалася сльозоточивого газу і її вночі відвезли до шпиталю. Вона народила восьмимісячну дівчинку, що важила менше двох кілограмів. Тепер нашій Вірні-Богдані вісімнадцять років і вона вивчає в

університеті архітектуру.

Галина Рафаїлівна мала втретє „дераме серебраль” і померла. Поховали її на „Сементарію дель Сур” разом з Паничиком. Там і для нас є два місця, про які ми заздалегідь потурбувалися.

Тоді різні неприємності впали і на родину Гендзехадзе. Їхній син Ніко проти батьківської волі одружився з югославкою Анітою, вона ходила до „Гумбольдт шуле” до тієї самої кляси, що й Іван та Марта. Дочка Таня змінила фах і замість фармацевтики почала вивчати майстерність драматичного актора, їздила з театром по Південній Америці і репрезентувала Венесуелю, часом виступала на нашім телебаченні. Колись один режисер запросив її повечеряти для того, щоб вона одержала ліпшу ролю, вона образилася і покинула театр. У Тані був один приятель, син контрабандиста, який мав у Каракасі майстерню ремонту автомобілів, і потім дуже розбагатів. Він терпеливо чекав, коли Таня погодиться вийти за нього заміж. Її мама, пані Клявдія прийшла радитися до нас, що їй тепер робити. Суслик додумався:

– Я їду до Європи на Аньо Сабатіко. Чому б і вам разом з Танею та доктором Давідом не поїхати? Зараз весна. На осінь залиште дочку в Англії вивчати англійську мову в університеті.

Ця ідея сподобалася всім. Йшов 1973 рік. Ми поїхали раніше. Через Нью-Йорк, Монреаль, Лондон до Парижу. Там винайняли невеличкий автомобіль „Сімку” і поїхали далі до Мадріду, де повинні були зустрітися з Гендзехадзе, вони також мали їздити на такій же машині, як і ми. Разом збиралися їздити по Європі аж до осени. Потім Таня мала їхати до Лондону на навчання, а разом з нею і мама на деякий час. Доктор Давід повертався на Маргаріту, а в нас були європаси – квитки на всі потяги в Європі до вагонів другої кляси, потім ми збиралися

подивитися на університет в Нансі і повернутися через Португалію додому.

Пуньо з Іваном залишилися під опікою Мартусі і Олі, яка була хресною мамою Вірни, а ми поїхали до Нью-Йорку, до доктора Іларіона Чолгана, пані Роми та їх трьох дітей: Руди, Лярка та Калинки. До Чолганів прийшов привітатися Микола Понеділок. Він приніс квіти. Одразу ж за ним прийшов Яросевич. В той час він був удівцем. Посварився з дочкою Ірою, віддав їй свою хату і шукав для себе нову жінку. Він був одним з самих цінних партнерів у жінок, які старалися вийти заміж. Ми ходили на вечір до Інституту, де Понеділок своїм майстерним гумористичним виступом розсмішив нас до сліз. Потім виступила пані Соневецька, вона була у вишитій сорочці і проголосила, що пані Мазепа, тобто я, зараз реставрує свої картини в галерії доктора. Якщо хтось хоче мати її твори, то може звернутися до неї, вона дістане найновіші малюнки. Ми відвідали також пана Мирона Чолгана, а на другий день поїхали до Монреалю, до Марусі й Михайла Логушів. Там ми зустріли їхнього сина Руслана, який в той час вже був досить відомим художником. Побували в їхній лісовій хаті, навколо якої ще стояв глибокий сніг. Я в чоботах Михайла під загальну радість залізла до снігового замету.

Ми досить швидко перелетіли до Лондону. Я знаю, що досить багато людей нарікає на погану лондонську весну, але вона нагадала мені весну в Празі. Падав напівдощ-напівсніг, що супроводжувався гострим вітром з ріки. Телефонем ми домовилися з професором Лісовським про побачення, і дали йому адресу нашого готелю. Він знайшов нас дуже скоро. Мав багато сивого волосся, але сильно не змінився, був таким же високим, усміхненим, молодим. Йому сподобався наш лондонський сніданок, а після того ми сіли в сальоні трохи поговорити.

Господарі сальону потім розпитували його, хто ми такі, і звідкиля приїхали, бо говоримо не перестаючи вже цілу годину і постійно сміємося. Професор, коли дізнався, що ми хочемо наступного дня їхати до Парижу розпитував у нас, що б ми хотіли побачити в Лондоні. Я хотіла побачити малюнки Мадегліяні в оригіналі, вони знаходилися в Тейт-галерії. Це було недалеко і ми пройшли туди пішки, говорячи по дорозі. В парку цвіли перші крокуси і віяв вітер, нас поливало весняним дощем. В музеї на оригіналі завжди добре видно недоліки, які показує час. Вони були відбілені, фарба потріскалася, в малому форматі просвічувався попередній рисунок. Все це програвало перед доброю репродукцією, і тому я вийшла з музею дуже розчарованою.

Професор повів нас до їдальні, в якій чеський оркестр награвав популярні тоді „шрамлі”. Коли ми роздягнулися, Суслик звернув увагу на темносинє вбрання професора.

- Подивись, як гарно лежить на професорові це вбрання, певно, багато коштувало, бо шите якраз на нього.

Після обіду професор завів нас до крамниці, в якій я купила пару светрів для наших хлопців.

- В цій крамниці все дуже дешево, - сказав професор.

Я побачила там цілий ряд темносинього вбрання, шитого на професора Лісовського. Я подивилася на етикетку. Ціна була неймовірно низькою. Додому професор повів нас двоверховим трамваєм. Він вирвав з каси три трамвайні квитки, які держава давала бідним старим громадянам.

Наступного дня ми виїздили до Франції. Після прилету ми пішли до виходу і почули голос з репродукторів: „Пане Коваль, будь ласка, зайдіть до канцелярії.” Ми зайшли разом, і нас повідомили, що месє Феденко не може прийти нас зустріти і наш готель

знаходиться за такою адресою, доїхати туди можна так, і називається готель „Алезія”. Ми знайшли на пляні агентство, яке переправляло нашу „Сімку”, і поїхали туди автобусом. За допомогою усяких підготованих папірців ми в кінці-кінців змогли взяти при виході наше маленьке блакитне авто з чорними сидіннями, накритими, як різдвяний подарунок, у прозорий пластик, на якому була складена карта Парижу.

- Пошукай тепер, де знаходиться „Алезія”, тепер ти - мій штурман.

Я займалася цим декілька місяців. Ми з великим страхом добралися в Парижі до станції метро „Алезія”, за рогом якої був наш готельчик. Господарями його була родина з Сан Себастьяну, вона складалася з чоловіка, жінки та хворої монголоїдної дитини, що завжди була у відкритій кімнаті. Вони говорили по-іспанському. Біля готелю завжди можна було знайти трошки місця, щоб поставити нашу „Сімку”. Ввечері по нас прийшов Богдан Феденко. У нього вдома на нас чекала його дружина Віра і смачна вечеря. Вони мешкали недалеко від нашого готелю і ми пішки дійшли до їхньої хати. Довго сиділи у них, говорили про різні речі, потім вони пішли провести нас до готелю. По дорозі зайшли до кав'ярні, якраз напроти входу в підземку. Вони давали нам поради, як краще їздити по Франції, де краще харчуватися і де спати. На другий день ми вирушили на південь, до іспанських кордонів. Містечка були одне біля одного, майже безперервно. Коли звечоріло, Суслик наказав мені шукати по дорозі якогось більш пристійного готелю. На одному двоповерховому будинку був напис „Готель”, а під написом ще щось, і були намальовані три зірки.

- Їдемо туди, там буде краще, готель має три зірки. Ми переспали там ніч. Аж зранку я побачила, що три зірки - то просто назва пива і його рекляма. Так що,

як штурман, я часом помилялася. Пізніше, коли ми проїжджали повз лісочки, завжди бачили столики з лавами для відпочинку подорожніх. Як казали французи: „Он манж дан ля рут”. Погода була гарна і по обіді ми переїхали еспанський кордон. У нас була карта з парадорами, де ми повинні були кожного вечора зупинятися на ніч. Парадори були перебудовані державою з історичних будинків і замків у модерні готелі. Майже всі, в яких ми зупинялися, були надзвичайно гарні і зручні. Тільки перший раз ми не знайшли місця, бо це був замок, а не готель, і в ньому не було багато кімнат. Після першої невдачі ми замовляли для себе місця телефоном. Першого вечора ми знайшли наш парадор, але всі кімнати в ньому були зайняті і нам порадили шукати готель в Сан Себастьяні. Вже була чорна ніч, коли перед нами засвітилися вогні міста. Ми чогось заїхали на вулицю, яка ішла серед темних будинків, повз пляж. Не світився також ні один готель. Нарешті ми зустріли веселу компанію молодих людей, і запитали в них, де можна знайти готель для туристів. Нам показали на чорну гору, що підіймалася в кінці пляжу. Не вірячи, що вони говорять правду, ми почали підійматися по ледве освітленій серпантині дороги все вище і вище. Коли ми вже зовсім втратили надію знайти нічліг, за поворотом дороги нас осліпило яскраве світло від скляного входу до готелю. Він був увесь зі скла. Нас ліфтом привезли до кімнати. Під нами лежала затока, в її хвилях світилися ліхтарі міста. Всі вікна та двері на балкон перед собою мали тільки небо і море. Їдальня також була скляною і майже порожньою. З п'ять офіціантів бігали навколо нас і радили, якої риби нам спробувати і яким вином її запивати на вечерю. Так ми їхали далі і далі в напрямку до Мадриду, на зустріч з родиною Гендзехадзе. Одного разу ми навіть спали в замку біля історичної печери „Альтаміри”, проїздили

Галіцію з її затоками – ріями, за якими білили верхівки Пікос де Европа. Потім море залишилося за португальським кордоном і дорога між горбами повела нас до центру країни. У мряці виринав і ховався великий чорний бик з написом „Осборн” – рекляма бренді. Ми проїхали суху Саламанку і опинилися в Мадриді. В центрі міста знайшли готельчик, в гаражі якого можна було примістити нашу „Сімку” і недалеко було туристичне агенство „Кук”, куди нам послали листи, і де нас мали знайти Гендзехадзе. Ми чекали на них декілька днів, поки вони не з’явилися на порозі і не кинулися до нас цілуватися. Ми залишилися в готелі ще на декілька днів, щоб оглянути Мадрид. Найбільше часу ми проводили в музеї „Прадо”, де пані Клявдія позамовляла для себе картини у художників, які знімали копії. Я ніде більше не бачила стільки художників, що знімали копії, як в тому музеї. В кінці-кінців ми двома нашими „Сімками” виїхали з Мадриду. Поїхали на південь. З кожним днем переконувалися, що одні парадори ліпші за інші. В Гранаді в парадорі було вісім кімнат, але всі були зайняті, зате в готелі „Мелія” були вільні місця. Ми повернули на „Косту дель Соль”, проїхавши повз дорогу на Гібральтар, але не хотіли туди їхати і затримуватися з англійськими прикордонниками. Перед нами були дороги на Косту дель Соль, Косту Браву та Валенсію. Дорога з французької Рів’єри була переповнена „Мерседес Бенцями” з причепами-хатками. Це з Німеччини їхали погрітися на південному великодньому сонці. Коли ми доїхали до Валенсії, почав падати сніг. Мені дуже хотілося там побачити церкву „Святої родини”, збудовану архітектором Гавді, але вона була в високих Піренеях, в самостійній країні Андоррі, і нам не радили туди їхати, дорога була в поганому стані. В першу ніч, яку ми проводили біля французьких кордонів, почули новину, що помер Пікассо.

Недалеко від нашого маршруту, біля Сан Тропец, на горі, будували свою хату брати Вирсти. Ми задзвонили до них і сказали, що заїдемо побачитися. У них в той час були батьки, і вже після нашого приїзду з аеропорту привезли дівчинку Нижанківських, яка прилетіла з Женеви в гості до Вирстів. На вечерю потрібно було з'їхати вниз, де при дорозі був маленький готель з квітчастими фіранками на вікнах. Разом з прибувшими гостями нас було п'ятеро. У Вирстів не було місця в хаті, де нас усіх можна було б розташувати. Розігріті місцевим вином „Казіно Розе”, ми захотіли поглянути на Сан Тропец, який так вихваляла Бріджіт Бардо. Але раніше, ніж ми вирішили йти до міста, почав падати теплий дощик і поступово стемніло. Ми пішли додому, йшли по калюжах, які пахли морем і дивилися на освітлені шпари в закритих вікнах якихось барів, де чулася музика і голоси, і в нас відпало бажання йти пізнавати Сан Тропец. З нашого віконця виднілося тихе сиве Середземне море з сірими камінцями замість піску на березі і безкінечна дорога, що кликала їхати далі. До нас прийшли Вирсти і просили вибачення, що не змогли нас як слід прийняти в недобудованій хаті. Я запитала в них, як можна знайти Грищенко, котрий жив десь біля Ніцци. Але вони не радили мені з ним бачитися, бо про це потрібно було наперед домовлятися з його жінками. Шкода, що мені не вдалося це влаштувати. Ми поїхали далі, понад морем, у напрямку Каннів. Там вже світило сонце і під камінними мурами променади засмагали гарні дівчата. В „Закутку” пані Клявдія і Іванка роззнайомилися і затоваришували. Іванка продавала пані Клявдії „Закуток”, а та купувала у Юрка керамічний сервіс для Тані, на майбутнє придане. Сервіс був дуже гарним, блакитного кольору.

Ми поїхали далі і не зчулися, як опинилися в Монако. З правого боку вулиці був княжий Розе палац. На набережному бульварі, який за наказом принцеси Грейс

обсадили кольоровими квітами, їздили на роверах діти, а трохи старші купалися і грілися на сонці на пляжах, де було побудовано багато гімнастичного знаряддя. Трохи далі виднівся білий будинок з колонами і написом: „Казіно”. Нас обігнала Таня і попросила зупинитися.

– Що сталося?

– Бачите напис? Там тато хоче купити своє улюблене вино „Казіно”...

Ми проїхали ще трохи і переїхали італійський кордон, недалеко від якого було Сан Ремо. Італійська Рів'єра була більш скелястою, ніж французька. Пішов дощ і падав під час усього нашого переїзду до Неаполю. В місті ми зупинилися в тридцятиповерховому готелі. Пані Клявдія з Танею купували собі італійські сукні. Вони жахалися:

– Як можна знати справжню ціну, коли кожна дрібниця коштує мільйони?

– Дуже просто, потрібно відкинути кілька останніх нулів.

Ми поїхали далі. Так сталося, що на Везувій приїхали запізно. Вже не можна було купити квитків, щоб піднятися на затуманений вулкан. В крамниці з сувенірами ми купили для Тані корали і поїхали до Риму. В Римі ми були біля Колізею, шукали площу Святого Вакха і будинок для подорожніх до Риму українців, який заснував наш великий мандрівник, кардинал і патріярх Йосиф Сліпий. На найвищому поверсі цього притулку був музей, в одній вітрині якого були виставлені роздерті парусинові капці, в яких Святий Отець перейшов свою довгу путь до свободи. В своїй хаті він ніби охороняв нас.

Я дивилася з вікна своєї кімнати на площу з фонтаном і побачила, як з однієї вулиці виїздила якась автомашинка. З другої вулиці виходив Суслик, не бачучи автомобіля, і в одну хвилину автомобіль ударив Суслика.

Суслик лежав під машиною. Раніше, ніж я встигла збігти по східцях, Суслик встиг піднятися і підходив до наших дверей, засоромлений, а шофер, якому також було дуже незручно увесь час вибачався. Наші господині – монахині з Бразилії, які між собою говорили по-португальському, прийшли запитати як у Суслика справи. Я обтріпала з його одягу пил і тим все закінчилося.

Ми всією компанією оглянули Ватикан, походили руїнами Колізею і вирушили через всю Італію її прекрасними автострадами. Поступово дощі скінчилися і з правого боку дороги висвічувало світлоблакитне Адріатичне море. Ми трохи поблукали по Венеції і потім поїхали до Австрії. У Відні знайшли Ліду Манжулу-Дробіл і її чоловіка – югослава Марселя. Вони мали двох дочок: Марусю, яка була лікарем, і Марсельку, яка була заміжем за словенським лікарем одонтологом. Вони жили за містом в новозбудованій околиці. В їхній хаті не було багато місця, тому вони нас помістили в порожній кімнаті на матрацах, а Гендзехадзе влаштували в місцевому готелі, в кімнаті, де колись мешкав Моцарт, як потім казала Таня. В неділю ми пішли до переповненої в той день церкви на Службу Божу. Потім поїхали через Дунай та трошки поїздили околицями міста. Де-не-де ми бачили вивішені вінки „вихоть”. Вони означали те, що господарі мають свіже цьогорічне вино. До однієї такої корчми з „вихотем” ми зайшли. Спустилися в склепіння, і пані Клявдія замовила до вина гойріґе – хліба зі смальцем і зубчиками часнику. Марсель, що не їв часнику, на другий день лаявся, бо не міг цілу ніч заснути коло Ліди.

Одного разу ми доїхали майже до мадярського кордону, де в степах вирощували чистокровних коней. Там же було і озеро, що граничило з Чехо-Словацчиною і через яке до Австрії тікали люди.

Лідина дочка Маруся заприятелювала з Танею.

Вона любила свою працю і завжди говорила про неї з гумором. Кімната в неї була завішана рентгенівськими знімками її невдалих операцій – кісток, що неправильно зрослися після лікування.

Потім через гори й ліси ми поїхали в напрямку до Швейцарії, де піднімалися до Матергорн триколісною машиною з колесами, що мали зуби. Ми їхали до Цюріху, де в той час жила Оксана Шимановська. Вона вже розійшлася з Гаабом. В Цюріху вона жила в гарній частині міста в невисокому будинку серед зелених садків. Там же Суслик мав домовленість про побачення в університеті. Оксана також працювала в одного професора медицини секретаркою. Коли вони йшли на роботу, я запитувала, що потрібно зробити на господарстві. Вона залишила мені мітлу, пляшечку й ганчірки, щоб я помила сходи від її поверху до першого. Так мешканці будинку чергувалися, і вона мусіла прибирати сходи. В обід хтось задзвонив у двері. Оксана привела до їдальні усміхнену пані з великою пляшкою червоного вина.

– Це мої гості з Венесуелі, а це – моя сусідка з нижнього поверху. Як виявилося, ще не була Оксанина черга мити сходи і пані прийшла вибачитися. Ввечері Оксана запалила в комині вогонь і ми довго сиділи і говорили. Оксана розповідала, що живе одна, її дочка і син залишилися в Італії. Вона була оперована, знайшли рак грудей. Тепер жила спокійно. Єдиним членом родини, який жив разом з нею, був великий чорний кіт з білою плямою на грудях. Звала вона його Бетовен. Кіт побачив нових людей і не прийшов до кімнати вечеряти, він дуже не любив гостей. Коли ми полягали спати, я чула, як вона кликала:

– Вісні, Вісні, Бетовен.

Потім вона нам писала, що кіт був дуже радий, коли ми поїхали до Женеві. В Женеві в той час були якісь

дипломатичні зустрічі і ми ніде не могли дістати двох кімнат і місця для стоянки двох автомобілів. Нам порадили їхати до мотелю, який знаходився біля аеропорту. Там був ресторан і багато місця для стоянки автомобілів. У ньому ми відразу ж дістали дві кімнати, задзвонили до родини Нижанківських і повідомили їх, де ми знаходимося. Не минуло і півгодини, ми ще одягалися на вечерю, як до нас з пляшкою шампанського ввійшли пан Нижанківський – співак женевської опери, і пані Зоя Лісовська, художниця. Хоч ми й ніколи не бачилися, обидвоє вони були дітьми моїх учителів. Співак Нижанківський був сином Нестора Нижанківського, композитора і піяніста, що навчав мене і мою сестру Таню, а Зоя була дочкою Роберта Лісовського, професора Української мистецької студії в Празі. Ми забрали Гендзехадзе і разом пішли вечеряти до ресторану. За вечерею багато говорили про життя в Швейцарії і Венесуелі. Я ніколи не чула Нижанківського як співака, хіба тільки його дитячий плач в сусідній кімнаті, коли приходила на лекції до його тата. Зате Зою я знала по репродукціях її творів і рахую її однією з талановитіших сучасних українських малярок. В motelі ми випили їхнє шампанське за нашу зустріч і наше розставання. Наступного дня вирушали до Німеччини. Так ми, як в казці, проїжджали повз багато гір, лісів, рік, та озер. Я пригадую озеро Мондзе – Місячне озеро. Ми зупинилися біля нього переночувати. В пансіоні були молоді хлопці – кухарі і їм сподобалася Таня. В ніч перед нашим від'їздом вони змайстрували з морозива торт, полили його міцним бренді, запалили і палаючим принесли до темної їдальні. Ми були вражені.

В Мюнхені ми, як завжди, зупинилися у нашому улюбленому готелі біля станції. Наступного дня усією компанією пішли відвідати Крука. Він посадив мене на

стілець, хотів виліпити мою голову. Я під час цього сидіння дуже багато говорила, і він почав погрожувати, що виліпить мене такою, якою я є в дійсності. Пані Клявдія хотіла щось купити з його бронзових невеликих речей, але він не продавав, не хотів з ними розлучатися. Я порадила йому зробити портрет Тані і всі були задоволені від такої пропозиції. Таня сиділа тихо, працювати не заважала і її виразне лице, великі очі і зачіска з косою вийшли так гарно відлитими у бронзі, що Крук зробив зі скульптури фотографію, яку помістив на обкладинку другої частини своєї монографії, виданої Українським Вільним Університетом. Там також десь і моя маленька фотографія, „такої, яка я в дійсності”. Крук видно не хотів признаватися, що це також його „чорна вівця”, і підписав назву просто „Малярка” - „Малерін”. Настав липень, двадцять четвертого був день Святої Ольги. До професора Ольги в цей день прийшов, здавалося, увесь університет. Там був і новий ректор університету - Володимир Янів. Як завжди, за столом багато говорили і ректор на чієсь прохання прочитав свої останні вірші. Кожен вірш був ніби окремий образ.

- Такі вірші було б гарно проілюструвати, - сказала я.

Слово за слово, і ми домовилися, що я буду ілюструвати збірку Яніва. Збірка віршів називалася „Життя”. Пізніше, прощаючися з Круком, я дізналася, що ректор буде старатися, щоб наступною монографією після його двох томів, була моя.

Разом з Гендзехадзе ми проїхали Голляндію, де Суслик мав відвідати головну фабрику фірми „Філіпс”, яка знаходилася в Бідговені. Наші приятелі чекали на нас в придорожньому готелі і прогулювалися, дихаючи свіжим повітрям. Ми мали повернутися на другий день і їхати далі до міста Еідговен. Воно було зовсім недалеко і ми скоро

туди приїхали. В кімнаті готелю стояли приготовані для мене від „Філіпса” орхідеї, а біля них – запрошення для пана професора Коваля і його дружини на обід в приміщенні фабрики. Старший урядник зустрів нас і завів до їдальні. На нашому столику з написом „Венесуеля” був жовто-синьо-червоний прапорець і нас вважали предствниками Венесуелі. Всі говорили по-німецькому. Наш провідник скоро повинен був іти на пенсію і мріяв оселитися в Мадярщині, він хотів вирощувати коней. Ми розповіли йому, що їдемо якраз звідти, тільки з австрійського боку. Після обіду Суслик оглядав фабрику, а для мене хотіли дати якогось провідника, щоб показав місто, я відмовилася, сказала, що трохи пройдуся сама і зроблю деякі закупи. Ввечорі до нас прийшов урядник, як виявилось, він був Сусликовим учнем в університеті в Каракасі. Ми повечеряли з ним в ресторані, в приміщенні театру опери. Вранці разом з Гендзехадзе ми вирушили далі оглядати Голляндію. Побачили багато цікавого, були в Амстердамі, він в ті часи був переповнений волохатими диваками – гіппі. Трошки звернули до холодного, вітряного моря в Оетенде, побували в історичному Брюжі, а потім поїхали до Брюсселю. Ми хотіли там відвідати родину Ковалів і побачитися з доктором Поповичем, який починав мій життєпис. Гендзехадзе залишилися в готелі, в якому був басейн. По нас приїхала художниця з Америки. Її чоловік, здається, був хеміком і мав у Бельгії контракт на пару років. У них було двох хлопців, кожен з яких виконував домашні обов’язки. Коли ми прийшли, вони мусіли собі випрати одяг на наступний день до школи. Їхня мама записалася до художньої академії і не мала багато часу на домашнє господарство. Вона показала нам один образ, що мала вдома, абстрактний, мальований на полотні акрилом. Жалілася, що по ньому пробіг пес і пошкодив його, картина зморщилася. Я підказала їй спосіб, в який

картину можна було врятувати, потрібно було протерти малюнок вогкою шматкою, а потім попросувати. Ввечері приїхали доктор Попович і родина Ковалів. Ми всі разом поїхали до богемської частини Брюсселю, до веселої корчми, повної веселих бородатих молодих людей. Всі їли щось звичайне, а доктор замовив велику миску якихось чорних мушель. Ковалі поїхали ще з нами до готелю. Гендзехадзе наплавалися в басейні і пішли вечеряти. Ми з Ковалями попрощалися з тим, щоб побачитися у нас, у Венесуелі. І справді, одного разу вони відпочивали на Барбадосі і заїхали до нас у Каракас.

Ми повернулися до Парижу через Люксембург. Як на осінь, було досить жарко. Раніше, ніж ми повернули наші „Сімки”, ще встигли заїхати до Версалю. Попрощалися з доктором Давідом, він їхав працювати на свій улюблений острів Маргаріту, що на Карібському морі. Попрощалися ми також з пані Клявдією і її Танею, що вже їхали до Лондону, з Богданом і Вірою Феденками, ну і звичайно, з Парижем. Маючи такі квитки, як „Европас”, ми сіли на потяг і поїхали до Парижу. Продовживши португальську візу, ми старовинним поїздом піднялися в гори, де серед невеликих озерців народжується ріка Тахо і, спускаючися до Лісбони, ширшає, і потім впадає в океан. В Лісбоні ми залишилися на декілька днів, бо мали повертатися додому пароплавом. Ми все не могли дізнатися, де знаходиться пароплав. Наша „Санта Марія” ще не повернулася з Португалії. Лісбона була чарівним містом, ніби відірваним від усього світу. Там не було ні американських туристів, ні навіть японських. Щодня з нашого готелю можна було вибрати екскурсію по місті. В автобусах були туристи з Франції чи Бразилії. В ліфті хлопчикові, що там працював, потрібно було казати „обліґадо”, а ще краще „мерсі”. Одного разу, присівши на лаві в садку, там, де ріка вливається в море, Суслик не

витримав пекучого сонця і зайшов до церкви. Скоро він повернувся і покликав мене:

– Прийди, подивися.

Я ввійшла і побачила, що з лівого боку була висока тіниста каплиця, а з правого боку – внутрішній сад, оточений з трьох боків колонами. Все було зроблене так, ніби якийсь пекар – велетень викрутив з тіста довгі хрущі і різноманітні пекарські прикраси.

Скоро ми дізналися, що наш корабель „Санта Марія” пошкоджений так, що не скоро зможе ходити океанами. Нам поміняли наші квитки на квитки на літак. Прийшлося летіти з Амстердаму до Суринаму, а далі – до Каракасу. Всі місця в літаку були зайняті. Більшістю пасажирів були жінки, серед яких багато індусок і представниць азійських країн. Коли нам подавали їсти, то питали, хто яку страву хоче. Перед прилетом до Суринаму наші китайські сусідки понадягали на себе під верхній всілякий одяг, що був куплений в Амстердамі. Коли вони виходили з літака, були ширші, ніж довші. Нам також прийшлося вийти, бо літак заправляли. В аеропорті оголосили шосту вечора та сорок градусів за Цельсієм. Пальми гойдалися під вітром, що пахнув морем. Мені на душі стало спокійно і радісно: скоро ми будемо вдома.

В Каракасі мені потроху прийшлося забувати про подорожі. Назбиралося багато праці. Та й онучка Вірна підросла, їй було вже два роки, Марта вчилася в університеті і чекала ще дитину. Одного разу я зустрілася з Ірою Стаховською та її мамою Танею. Вони все розпитували, чи не хотіла б я зробити виставку в залі одних клієнтів Люїса. Ірин, чоловік Люїс працював адвокатом в одного англійського комерсанта, який мав діло з „Ролс Ройсами” та моторами для літаків. В центрі Каракасу у нього була зала, яку іноді використовували для організації мистецьких виставок. У той час в тій залі якраз стояв

срібний „Ролс Ройс”, бо ніякої виставки не було і Люїс сказав жінці комерсанта, пані Сміс, що поговорить із знайомою художницею, тобто зі мною, про можливість влаштування виставки. Заля була дійсно гарною, та й господарка її справляла враження культурної приємної жінки. Мені вона представила сеньйору Санчез, яка влаштовувала виставку-продаж картин, організувала критиків та рекляму в часописах. Крім того, мені ще ніколи не доводилося виставляти свої картини в одній залі з „Ролс Ройсами”. Ми домовилися про час відкриття виставки, і я взялася за малювання.

Тим часом у Мартусі народився хлопчик Данило. Пуньо, крім приватних праць, влаштувався на посаду професора в центральному університеті на відділенні архітектури. Іван міняв університет за університетом. Деякий час на початку учбового року Центральний був закритий із-за політичних заворушень. Іван записався до приватного університету „Санта Марія” на інженерію. Але на тій спеціальності було так багато студентів, що Іван вирішив перейти на економію. Пізніше, під час канікул, йому вдалося перейти ще раз в добрий католицький університет Андрес Бейо на відділення економії, потім відкрився Центральний університет і за бажанням тата Іван знову почав вивчати інженерію. Тепер він вчився в безкоштовному великому державному університеті. Студентами в більшості були комуністи, тому там постійно були заворушення і протести. Хоч Іван за короткий час змінив декілька університетів, але не змінив своїх почуттів до Олі Васюківної. Вона зі своєю мамою, пані Марією, підшукувала меблі для помешкання молодих. Але розуміючи, що навчання може ще тривати досить довго, вирішили з цим трохи почекати. Оля, як і її молодша сестра Маріянна, добре вчилася, після закінчення школи вона одразу ж одержала стипендію на рік навчання. І

потім вони з Іваном розійшлися. Під час навчання Оля вийшла заміж за венесуельця, з яким разом вчилася. Іван був на канікулах і ми умовили його поїхати до Південної Америки. Коли він виїздив, я дала йому адресу в Ріо-де-Жанейро Віри Вовк – Селянської. Вона працювала професором університету і розуміла проблеми молоді. Я думала, що зустріч з нею вплине на Івана і він трошки змінить світогляд. Однієї ночі Іван задзвонив з Бразилії:

– Я повертаюся додому. Це дуже дика країна. Я не мав телефону пані Віри, тому просто взяв таксі, показав водію адресу і поїхав. Вулиця була розкопаною і водій залишився мене чекати, а я вийшов і повернув за рік, де мав стояти потрібний мені будинок. Там на мене напали три хлопці, хотіли долярів. Я побив двох, а третій утік. Не довго думаючи, я повернувся до таксі і поїхав назад до готелю. Не хочу більше подорожувати і повертаюся.

– Ну що ж, повертайся, чекаємо на тебе.

Але зранку Іван знову задзвонив і сказав, що поїде далі. Хлопці з його групи переконали його, що така дика лише Бразилія, Аргентина більш культурна. Він повернувся все одно раніше, ніж ми чекали. Їхав через Колумбію, через Боготу. В той час змінився розклад літаків, тому він постарався повернутися вчасно, щоб встигнути на наступний семестр в університеті. Приїхав він у захопленні від подорожі, навіз багато подарунків для всієї родини. В Уругваї подорожуючі пішли купувати шкіряні речі, вони були високої якості і досить дешеві. Іван купив для мене і Марти шкіряні торбинки, а для себе, тата та Пуня – шкіряні жакети. Господарі крамниці звернули увагу на його зовнішність і зауважили:

– Щось ти не виглядаєш на венесуельця.

– Я українець, тільки народжений у Венесуелі.

Господарі почали говорити до нього по-польському. Він

все розумів, бо в нашій хаті колись жив польський оператор Кот з родиною. Іван відповідав їм по-українському.

- Як тебе звуть?

- Іван Коваль.

- А по мамі?

- Мазепа.

- О, ми десь чули таке прізвище, – і дали йому при покупці велику знижку.

Наближався час моєї виставки. Із залі забрали „Ролс Ройса” „Сільверкловда”. Вийшло велике приміщення зі скляною канцелярією, в якій пані Санчес тримала свої папери та рахунки. Вона постаралася, щоб надрукували кольорові запрошення з репродукцією моєї картини і каталогом всередині, замовили кельнерів для частування гостей. Вони розносили віскі, на середині залі стояла велика ваза з чайними рожами від пані Сміс, Пуня і Марти. В пресі також були зроблені оголошення з однією давньою фотографією, яку я десь знайшла. На ній була зображена моя картина. Це був образ дівчини, що сиділа і нанизувала коралі. Цей образ був виставлений в національному музеї, в невеликій бічній кімнаті. На порожній, добре освітленій стіні висіла моя картина, а поряд – картина Пікассо „Дочка пекаря”, чи щось з подібною назвою. Пригадую, що коли ми туди зайшли, біля образу Пікассо стояв відомий старий венесуельський художник Педро Сентено і вголос висловлював свою думку:

- Це не мистець, це маляр „де броча горда”, тобто маляр, що малює стінки. Педро оточували його учні. Я вклонилася йому, вітаючися. Він відповів:

- Вітаю вас і дякую за вашу картину, сеньйора.

На тій моїй виставці було багато людей. Навіть прийшов панотець Лотоцький з приятелями з Катії. В порті

ля Гваїра причалив якийсь туристичний корабель, і один українець, що подорожував на ньому, дізнався про мою виставку і з'явився на неї разом з англійськими туристами. На цій виставці вирішилася також і подальша доля Івана. Туди прийшла його хресна мама Таня. Вона вийшла заміж за доктора Мекельта, професора тропічної медицини, і сама викладала в кількох університетах міжнародне право.

- Що ти тепер робиш, Іване? Що вивчаєш?

- Зараз провалюю іспит з математики.

Я не чула, про що вони говорили далі. Потрібно було багато з ким вітатися і займатися прийняттям гостей на виставці, відповідати на запитання, давати пояснення. Пізніше до мене підійшла Таня:

- Не розумію, чому Іван вивчає інженерію. Я думаю, що він би повинен був вивчати дипломатію, він вроджений дипломат. Ми з Іваном все це обговорили вдома і за допомогою Тані Іван повернувся до католицького університету, змінив фах з економіки на право. За п'ять років, без поправок іспитів на канікулах, він закінчив право в одному з найтяжчих для навчання університетів Венесуелі. Навіть його хресна мама не могла йому допомагати. Її покликали представляти Венесуелю до ОЕА – Організації країн Америки. Вона там працювала довше, і закінчила працю після градуації Івана.

Оля Васюк розійшлася зі своїм чоловіком, закінчила навчання в Америці і знайшла добру роботу в Каракасі. Вона якось прийшла до нас на уродини Вірни разом зі своєю сестрою Маріянною. Але з Іваном вони зустрілися, як чужі. Оля працювала на досить високій посаді і познайомилася з видатним старшим урядником. Він якраз тоді розводився зі своєю дружиною, у них було два дорослі сини. Оля заручилася з тим урядником і вони чекали на закінчення процесу про його розлучення, щоб одружитися. Однієї ночі я прокнулася від телефонного

дзвінка.

- Галю! Галю!
- Хто це говорить?
- Маріянна. Забили Олю.
- Хто, коли?
- Її наречений... Тільки що застрелив. Вона заплакала і повісила трубку.

Іван з Сусликом були на похоронах. Вони дізналися, що Оля, Маріянна та їхні батьки – Борис Васюк і Марія були на святі з Олиним нареченим. Наречений багато пив і йому не подобалося, що Оля багато танцювала. Додому поверталися всі разом. Коли вони проходили біля будинку майбутнього чоловіка, він покликав Олю поглянути на лямки, що були куплені для майбутнього помешкання. Васюки поїхали додому, а майбутній чоловік застрелив Олю і задзвонив до батьків сказати, що Оля покінчила життя самогубством. В скорому часі його звільнили, бо мав доброго адвоката та впливових знайомих.

В 1977 році ми з Сусликом ще раз були в Європі і знову летіли туди через Нью-Йорк. Потрібно було відвезти багато прозірок до Мюнхену і поговорити про монографію, яка мала там виходити. Мені дуже допомагав у цьому доктор Юрко Бошко. Він зробив багато фотографій для репродукцій з останньої виставки в сальоні з „Ролс Ройсом”. Решту фотографій робив в Америці Микола Понеділок з дозволу пана Гординського, той самий Понеділок, котрий замовляв у мене на теми своїх творів картини олією, потім з них робив кліше і прислав мені. Друкар, пан Зубенко, мав дещо з моїх речей ще з Праги, так що за його допомогою альбом вийшов досить ретроспективним. В ньому були картини, які я малювала з 1947 по 1977 рік. На початку альбому були дві статті Гординського і Поповича, потім переклад статей на німецьку й англійську мови. Там були надруковані

малюнки з „Життя” Яніва, та кліше, які я робила в Америці для Понеділка. Їх використовували як ілюстрації до статей.

Цього разу ми не брали автомобіль, а просто купили „Европас”. Побували в Данії, Швеції і Норвегії. Потім, доїхавши до Венеції, пароплавом дісталися до Греції та Туреччини, до Стамбулу. Подивилися на Босфор і таке далеке Чорне море, а потім повернулися додому. Вдома на нас вже чекала наша третя внучка – малесенька Олена. Марта закінчил медицину і одного ранку принесла на моє ліжко Олену:

– Я викинула служницю.

Тільки це сказала і побігла з хати на лекції. Коли я міняла в дитини пелюшки, зрозуміла, чому Марта так вчинила. Дитина, в тому місці, де були складки пелюшки, була вся стерта до червоного. Колюмбійка Зузана не любила міняти в дитини пелюшки. Перед своєю градуацією Марта працювала у різних шпиталях.

– За декілька годин я повернуся, – часто говорила вона. Але ставалося так, що бували складні операції і на моєму ліжку далеко за північ солодко спали Вірна і Дано, а в загородці – маленька Олена. Ми маємо фотографію, де після закінчення студій Марта стоїть у садку в тозі та береті, з Оленою на руках, а до неї притулились Вірна і Дано.

У 1980 році Суслик приніс мені вирізку з газети, де говорилося, що в Міжнародньому році дитини японське представництво ЮНЕСКО оголошує конкурс, який проводитиме щодва роки на кращу ілюстрацію дитячої книжки. Все це, тобто малювання, посилення і одержання відповіді тривало до 1990 року. Я посклала всю свою роботу разом зі срібною медалею на далеку полицю і сказала собі:

– Досить.

Поштар приніс мені сьогодні, п'ятнадцятого січня 1990 року, три запрошення від японського представництва ЮНЕСКО на слідуєчий конкурс ілюстрації дитячої книжки.

- Чому аж три?, - здивувався Іван.

- А це на той випадок, якби яхесь загубилося по дорозі.

Скоро народилася наша четверта внучка Тамара. В неї були глибокі очі кольору ультрамарину. Це були часи, коли ми з Сусликом багато подорожували. Наші подорожі не були далекі, на острови АБС - Аруба, Бонаіре, Санта Люсія та Курасау. Ми їздили туди всією родиною і брали з собою Васюків. Одного разу нам довелося подорожувати на радянському пароплаві з Одеси „Казахстан”, де всі, крім жіночих доглядачок вмiли говорити по- українському. На цей пароплав до нас приїхали Маруся і Михайло Логуші і ми пішли до них у гості, не дивлячися на те, що в мене якраз було запалення нерва на нозі, так що через ту подорож я ледве змогла вилізити по драбині. За два тижні відпочинку я повернулася додому майже здоровою. Найліпшими ліками були щовечірні програми, які вів Леонід, танцюючи українські танці, бо працював в Одеському театрі опери й балету, запиваючи кожен вихід горілкою з льодом.

У 1982 році в Мюнхені вийшла моя монографія. В наступному, 1983 році ми поїхали до Нью Йорку, бо доктор Іларіон Чолган і управа Інституту влаштували мою ретроспективну виставку. Я мала підписувати там книжку, яка вже була видана в Америці. Ми зупинилися у пані Слави Яросевич. Її чоловік Анатоль не так давно помер. Після тяжкої операції у нього несподівано впало тиснення крови і організм цього не витримав. З Венесуелі до Америки ми прилетіли на літаку компанії „Віаса”, і все дивувалися, який то зручний літак, яку чудову їжу там подають. Коли ми поверталися, нас запросили до залі

чекання першої кляси, яка була завітчана червоними різдвяними квітами і мала бар для пасажирів. Як потім виявилось, Пуньо зробив нам несподіваний подарунок, купивши квитки першої кляси. Ми проїхали довгим ескалятором до перевірки документів, Суслик втомлено сів на лаву. Я взяла обидва паспорти і запитала в Суслика по-українському:

- Тобі недобре?

Я подала урядникові паспорти. Біля нього стояла дівчина в уніформі. Вона по-польському сказала:

- Ваші паспорти мають візу до США тільки на два тижні.

- Так, ми приїхали тільки на тиждень, сказала я по-українському.

- Де ви будете жити?

Я знайшла адресу в моїй записній книжечці і подала їй. Урядник щось сказав дівчині.

- Ви можете залишатись на цілий місяць, - сказала дівчина, потім взяла наші номери на валізи і провела нас без контролі. Я подякувала. Зразу ж біля виходу на нас з теплим одягом чекали пані Слава і доктор Чолган. Пані Мандрусяк позичила мені каракулеве хутро з норковим коміром, що залишилося від її мами. Ми поїхали до Слави. Доктор залишився на обід. Я віддала йому чотири нові картини, щоб доповнити його колекцію моїх давніх робіт. Увечорі до нас прийшли пан і пані, родичі Анатоля, вони хотіли замовити картину, приятелька Слави передала фотографію своїх двох дочок, щоб я намалювала їх в українському одязі з коралями на шиї. Я задзвонила до Філядельфії Петрові Мегикові. Мені сказали, що він довго хворіє. Крім досконалого рисунку, що давав спокійний настрій (як казав про нього один його приятель), він організував цілі покоління українських мистців у школі малюнку і на виставках. Протягом довгих років Петро

видавав часопис об'єднання українських мистців у Філядельфії, США, „Нотатки з мистецтва”, а в 1981 році вийшла його цінна „Книга творчості українських мистців поза Батьківщиною”. Я посилала на його виставки свої роботи, які іноді там продавалися. Тоді він з гумором мені писав: „Продалася ваша завітчана дівчина”, або „Продалися ваші три жінки в снігу”. І весь час жартував, що ми колись будемо мати неприємності, продаючи кудись дівчат. Іноді він „грабував” з продажу декілька долярів і посилав їх потребуючим допомоги мистцям.

У день виставки ми пішли до хати доктора Чолгана. Він мав велику колекцію творів Грищенка, моїх творів та емалей Марії Дольницької. Того вечора у них була тільки наймолодша Калинка, з якої потім виросла гарна панна. Приходив брат доктора Мирон зі своєю дружиною, а також пані Мандрусяк, яка довго жила у Венесуелі. Вона повдовіла незадовго перед тим. Пан Мандрусяк був власником тютюнових плянтацій і постійним покупцем моїх малюнків. Пізніше, коли вони видали заміж єдину дочку, він залишив плянтації молодим і поїхав до Америки. Збудував велику хату в Гантері, а коли його питали, що він там буде робити, відповідав, що ходитиме в лісі по снігу. Пізніше ми всі пішли на виставку до Інституту. Доктор поставив автомобіль за рогом, де було вільне місце. Ми трошки пройшли пішки, я відчула, що з боку парку віє дуже холодний вітер. Поки йшли, я так змерзла, що в гардеробі не хотіла здіймати плаща. – Пані, треба зняти плащ. Звикайте, буде ще холодніше, сказав мені якийсь чоловік.

Мене там познайомили з однією репортеркою, яка вісім років тому приїхала з України. Ми зайшли до однієї тихої кімнати і вона ставила мені свої журналістичні запитання. Потім стрічку з цим інтерв'ю вона збиралася переслати в Україну. Репортерка чомусь була переконана,

що я зі школи Бойчука, але я розчарувала її, сказавши, що виросла в Чехії. Ми записували розмову досить довго, поки нас не знайшов Гординський і перервав цю справу. Довелося іти до товариства. На сходах я побачила Михайла Черешньовського. Я вважаю, що це найвидатніший сучасний український скульптор. Мене до ліфту завів господар Інституту, пан Добрянський і сказав, що цей ліфт, старовинний, як і ціла хата, може випадково не відкритися, чи обірватися, і репортерка, яка весь цей час мене переслідувала, залишила нас. На стінах над сходами до верхнього поверху, перед залею, де стояв рояль, висіли дуже давні мої картини. Біля дверей до залі був буфет і стояло багато людей. Заля була також повною. Доктор Чолган виголосив промову. Його син Лярко з молодесенькою жіночкою та Калинка принесли мені квіти, це ж зробила і пані Слава. Сусликів приятель Мельник у той час якраз був хворий і через посланця прислав хризантеми. Я була вся в квітах, підписувала і підписувала каталоги виставки. Трохи картин, з тих, що я привезла, продалися. Продався також висячий під самою стелею давній мій малюнок темперою, ілюстрація до „Катерини” Шевченка. Гординський продав його тоді за потрібну ціну. Ми з ним попрощалися при вході, звичайно, як завжди з гумором, але було трохи сумно.

- Чи ми ще колись побачимось?

До нас підходили прощатися доктор Сай з дружиною і їхні усміхнені підростаючі діти. Остання, з ким я прощалася, була пані Чорпіта, яка також мала мистецьку галерію, тільки в Філядельфії. Ми з нею листувалися, а тепер вперше побачилися. Вони з чоловіком мали мене відвезти до Філядельфії на відвідини хворого маестро Мегика. Але Суслик нагадав мені, що післязавтра ми мусимо повертатися до Венесуелі і не встигнемо. Тому нам залишалося тільки передати привіт і побажання

славному маестро скорого одужання.

Наступного дня ми з пані Славою поїхали робити закупи. Їй був потрібен новий плащ, такі мали всі дами з родини Чолганів, бо такою була мода того року, а мені було потрібно багато подарунків для нашої великої родини. Ввечері, після важкого дня в крамницях, по нас приїхав доктор Чолган і ми поїхали прощатися з пані Любою і його братом доктором Мироном. Приємно провели вечір, на якому я оцінила її увагу до гостей, а особливо мені сподобалося, як вона, як справжній акробат, піднімається по драбині в кухні, щоб дістати з шафи золоті ложки для десерту.

Вранці ми зібрали наші валізи і потім на запрошення пані Мандрусяк пішли на прощальний обід. Ніколи не забуду того як я, Суслик та пані Слава приїхали таксі, бо не знали, чи буде місце для паркування автомобіля пані Слави. Ми зупинилися біля старовинного театру, під стіною якого спав накритий газетами жебрак. Біля будинку стояла невеличка двоповерхова споруда з червоної цегли з навісом стилю „бель епок”, під ним був напис: „Руссіан теа роом”. Ми прийшли перші, і тому нас запросили нагору, піднімалися по крутих сходах, покритих червоним килимом, до їдальні, яка теж була червоного кольору. Все в середині було червоним: столи, стіни, картини з натюрмортами на стінах, підлоги та офіціанти в червоних жупанах. Невдовзі прийшли наші організатори і ми позайомилися, тільки з лікарем я не була знайома, він жив колись у Чехії. На вечірці були пані Мандрусяк, доктор Чолган з Ромою, пані Люба зі своєю невісткою, молоденькою Сай, яка зразу ж зробила у мене замовлення від імени свого чоловіка доктора Сая. Замовляв він три картини: „Гокей на траві”, „Купальницю” та „Ранок”. Поки ми так говорили, принесли меню. Список починався словом „Сельодка” –

оселедець, водка, далі йшов борщ і російські пиріжки з м'ясом. Я взяла собі риж з куркою по-київському, а доктор Чолган – білини. На десерт я замовила собі чай та халву на велику радість фантастично вбраного офіціанта. Він повторив моє замовлення, а особливо добре вимовляв слово „халва”. Я запитала його:

– Ви говорите по-руськи?

Ні, він був турок, але слово „халва” було в його мові.

Коли ми прийшли додому, я замучила бідну Славу, просила її повезти нас до близького Александерса, де я, закупивши цілу крамницю, загубилася. Наступного ранку ми виїздили. До аеропорту нас проводив доктор Чолган, він на прощання ще приніс мені підписати альбом. Їдучи ескалятором до залі чекання першої кляси, я поглянула на своє відображення при денному освітленні і засоромилася. В Нью-Йорку хоч і холодно, але ніхто не носив нічого на голові – ні шапки, ні хустки. Волосся в мене було місцями сивим, а місцями зеленим, бо перед від'їздом до Америки я ще хотіла поплавати в басейні кондомініюму Івана на березі моря, хоч бачила зранку, як туди кидали хльор і розчин міді для дезинфекції, але все одно стрибнула у воду. Як я потім волосся не відмивала, все одно прийшлося їхати напівсивій-напівзеленій. Плащ у мене був куплений давно у Гюстоні і нагадував гобелен з синіми плямами, що були схожі то на квіти, то на хрести. Я в ньому подорожувала по Європі і доктор Гендзехадзе із-за синіх плям на плащі називав мене „Ігуменя”. Плащ був дуже практичним. На ньому ніколи не можна було побачити, брудний він, чи ні. На ногах у мене були старі зручні капці і опиралася я на ортопедичну палицю. Ось таким вийшов мій „автопортрет”. Ми попрощалися з приятелями. З милим доктором я перед цим приїздом не бачилася багато років і не знала, чи ще побачу його колись. З пані Славою домовилися про зустріч на острові

Маргаріті, а потім вона ще приїздила до Каракасу погрітися, але був час дощів і нам не пощастило вибратися на море. Зате вона під час тих відвідин передала мені декілька замовлень на картини і ми разом їх малювали. Я малювала, а пані Славочка радила мені, як було б краще. Я називала її „Моя муза”. Пізніше мені довелося читати, здається, в „Сучасності”, критику на мою виставку в Інституті. Критики написали: „Галина Мазепа зіпсувала старовинний стиль Інституту, завішавши його стіни своїми картинами з головами дівчат, що нагадували зрілі яблука”.

Мама Марти – доктор Софія Припхан залишилася одна в своїй колоніальній хаті. Спочатку померла мама її чоловіка, а потім через деякий час – тітка, її сестра, що вела в хаті все господарство. Старший брат Марти – Андрій розлучився зі своєю жінкою Крістою. Двоє малолітніх синів залишилися з нею, а він жив спочатку з однією німкою, потім – з венесуелкою, адвокатом за фахом. Вона допомагала Припханам оформити спадщину, за якою Мартусі дісталася мамина хата „кінта Софія”, а Андрієві – гектари землі над „Лягуніта кантрі клуб”. Від мами він переїхав до пентгаузу, а Марта – до мами, щоб не жила сама. Іван пропонував їм віддати нам пані доктор, але та не хотіла покидати своїх орхідей. І ми втрьох залишилися в „Орлику”. Нижні поверхи були порожні. Іноді у нас працювала якась служниця, але переважно всі вони мали дітей, і за деякий час переставали працювати. Іван вчився разом з декількома дівчатами, одна з яких після закінчення навчання залишилася з ним. Вона була з багатодітної італійсько-венесуельської родини. Дивилася за Іваном, як рідна мати. Пуньо влаштував її в своїй фірмі на працю і вона там тепер займає досить високу посаду. Коли до нас в гості приїздив наш шкільний приятель Василь Макаренко, він казав, що Іванова дівчина така гарна, як кінозірка.

Данів білий кіт нас не покинув, не дивлячися на те, що наші собаки увась час за ним ганялися. Скільки разів Даньо не забирав тварину до сусідньої „Софії”, кіт повертався до нашого „Орлика”.

Вже в „Софії” народилася наша п’ята внучка Мунці. Коли прийшов час її хрестити, Пуньо хотів дати їй ім’я Галина, а Марта – Софія, на честь своєї мами. Вибрали Галина, але щоб Галина було трішки інакше, в метриці записали Алін, а в школу її записали як Аліна Коваль Припчан. Скоро їй виповниться шість років і вона піде до першої кляси.

Суслик пішов на пенсію і зразу ж почав сумувати за університетом.

В нас з’явилося багато вільного часу і ми подорожували по Карібських островах та Венесуелі. Не так давно повернулися з острова Бонаїре, що якраз дістав самостійність від Голляндії, але острів’яни далі хотіли залишитися під владою голляндських королів. Звідти ми приїхали засмагли і відпочилі. Одного вечора ми дивилися на телевізор. Суслик встав, і, не поспішаючи, пішов на кухню, де якраз спали собаки. Раптом він посковзнувся на килимі, де сплять пси, і впав. Так вдарився бедром, що не міг встати. Ми хотіли перенести його до ліжка, та до приходу лікаря вирішили не чіпати. Іван закликав Юрка Бошка і Марту. Юрко задзвонив своєму приятелю хірургові, що вже чекав на Суслика в лікарні і просив не підіймати його, поки не приїде швидка допомога. Як виявилось, Суслик зламав „фемур” і лікарі вирішили дати протезу. Вони мені це пояснили і просили мого дозволу на операцію. Марта була присутня при операції. Коли після інтенсивної терапії Суслика занесли до кімнати, він не міг нічого пити. Він постійно звертав. Марта врятувала йому життя, бо в нього звернувся шлунок. Його знову оперували з наркозою. Потім йому дали апарат, який рухатв шлунок і

посадили біля нього сестру, щоб слідкувала за процесом. Я сиділа разом з сестрою. За декілька днів все ввійшло в норму і ми забрали Суслика додому. Доктор Біянчі приходив до нас оглядати Суслика, в якого погано загоювалася рана, бо він мав діабет. Як лікар тільки не вмовляв його потрошку вставати з ліжка, але Суслик ні за що не хотів. Він пізніше дістав від пані Олі з Канади гарну ортопедичну палицю, а від Пуня – загородку, в якій міг ходити.

Іван захотів поміняти нашого старого „Форда” на новіший автомобіль. Ми майже силою завезли Суслика підписати документи до постійного продавця, в якого ми купували машини. Новий „Форд” Сусликові сподобався, ціна на нього також не була страшною і ми поїхали до банку, де я мала полагодити справи. Суслик з Іваном залишилися в автомобілі чекати на мене. Коли я вийшла з банку, побачила чудо: замість Івана керувати збирався Суслик. З того часу він ходив з палицею, я також, із-за свого ревматизму. Ми виглядали гарною парою старих людей.

Пуньо вже займав відповідальну посаду в фірмі „Латіно Американа де Сегурос”. Він був близьким приятелем молодшого шефа Орлянда. Багато справ вони робили разом. Пуньо купив землю в каналах Пуерто ля Круз, це тепер модне місто на сході Венесуелі, де гарні пляжі. Орляндю дозволив Пуньові збудувати там хату. Коли я побачила фотографію тієї хати, що стояла над водою, була дуже здивована, але не самою хатою, а тим, що біля неї була церква. Я завжди, як тільки мала змогу купувати книжки про українську архітектуру, робила це для Пуня. В своїй більшості ці книжки були про церкви. От Пуньо і мав добру нагоду. В тій хаті він побудував округлі бані, які відображуються у воді, і ніби танцюють.

Орляндю і Пуньо мають човни і майже щотижня

їздять на казкові острови з пляжами в околиці. Їх фірма займалася будівельними справами на острові Маргаріта, а тепер Пуньо майже щотижня літає до країв Оріноко та Амазонки. Одного разу він був у літаку з голландською королевою. Іноді йому дозволяють летіти президентським літаком, який везе жінку президента до венесуельської Гваяни. Недавно вони закінчили будувати туристичний центр в Пуерто Аячучо, це на кордонах з Бразилією. Для побудови невеликих кіосків він застосував хатки восьми трибу з декоративними площами для представлень.

Однієї недільної ночі, коли в хаті не було служниці, а Іван і Сільвана були на морі, в сусідній „Софії” всі також поїхали в Пуерто ля Круз, Суслик хотів спати і, стелячи ліжко, впав. Власне не впав, а сів на м'яку ковдру. Сів і не міг встати. Він покликав мене і ми спільними зусиллями піднялися, щоб Суслик міг лягти на ліжко.

- В тебе щось болить?

- Трохи спина.

В нього боліла спина і наступного дня, і потім теж. Він все залишався в ліжку, не вставав. Ми з ним поїхали на рентген до доктора Бяччі. Оперована нога була в порядку, хребет також в порядку. Але зранку Суслик знову не хотів вставати. Я принесла йому до ліжка сніданок і все, що було потрібне для ін'єкції інсуліну. За хвилину прийшла подивитися на чоловіка. Суслик спав. Я збудила його читати газету. Почекала, поки він зробив собі ін'єкцію і поснідав. На обід Іван повіз його до столу в канцелярському кріслі. Суслик не виглядав добре, їсти нічого не хотів, хіба шматок торта з чаєм, і зразу ж повернувся до ліжка. Після обіду прийшла Мартуся з дітьми. Я малювала щось у сусідній кімнаті. Прибігла сміючися Тамара:

- Іди подивися, як смішно дід спить, - і показала

мені, як він рухається. Я поспішила до його кімнати. Суслик був непритомний і здригався в спазмах. Прийшла Марта.

– Це кома.

Зразу ж задзвонили до швидкої допомоги, в лікарні дали ін'єкцію цукру і він опритомнів. Він зранку зробив собі дві ін'єкції перед сніданком, потім заснув, і поснідавши, зробив ще раз ін'єкцію. Його залишили після цього в клініці на декілька днів. Додому привезли без пам'яті. Він чомусь казав, що в тій клініці варять їсти ліпше, ніж в попередній. Це трапилося два роки тому. Тепер у Суслика все в порядку з пам'яттю, але в нього хворе серце і він не ходить, а їздить в ортопедичному кріслі. Проводить дні біля телевізора та читає. За цей час ми наймали чотирьох сестер, які піклувалися ним. Дві з них були колюмбійки, більш культурні, але потім щось вкрали в хаті, одна з них навіть забрала книжку „Сто років самоти” колюмбійського письменника Габріеля Гарсія Маркеса, твір, за який він дістав премію Нобеля. Потім була венесуелька з „Сентра медіка” і остання – старенька євангеличка, що одверталася, коли купала Суслика, а потім довго молилася. Тепер його купає наша служниця Еулялія. Ми майже не виходимо з хати і вже звикли бути старими.

Наш Іван був на зразок Кіма з твору Кіплінга „Приятель цілого Каракасу і всіх каракасців”. Він якось прийшов зі свята з запрошенням для мене зробити виставку. Один старий архітектор закінчив будувати розкішний клуб „1900 Май Вей”, один з найгарніших у Венесуелі. В клубі були залі для проведення виставок. Я погодилася і знову взялася за малювання. Восени 1987 року вже мала досить багато картин, готових для виставки, які були обрамовані в золоті рами і розкладені на темного кольору мольбертах, бо стіни і стеля залі були

покриті коштовною дерев'яною різьбою і на них не можна було нічого вішати. Я вже тоді мала ревматизм, що погіршувався, але все ж піднялася по широких сходах на другий поверх зовсім добре, за допомогою Сільвани та Ірини Проців-Торадзе, яка якраз прийшла з чоловіком. По цих сходах зараз ходять моделі, чи красуні на свій конкурс. На виставку прийшло багато людей. Серед них були Сусликові університетські приятелі, наші родинні приятелі, знайомі Івана та Пуня. Прийшла також Іванова хресна мама Таня з Сусликовою хрещеницею Ірою, архітектор Борис Васюк і його дружина, Таня Гендзехадзе з її чоловіком іранцем, поетом покійного перського шаха. Вони познайомилися в Лондоні, він був лікарем, а потім переїхав жити до Венесуелі. Недавно в них народився хлопчик, а тепер дівчинка. Пуньо привіз також пані Ірину Неболу та наших онуків Вірну і Дана. Для мене принесли рожеве оксамитове крісло з клюбу і я сиділа в ньому, а до мене підходили знайомі. Елегантна урядниця з клюбу вела рахунки під час вернісажу, а офіціанти розносили напої. Не дивлячися на все, вернісаж покритив нам всі видатки і навіть приніс прибуток. Пізніше потроху продалося і роздарувалося майже все, крім „Жар птиці”, яку потрібно буде використати як узор на килим, що робиться способом гвахірських індіанців. На вже закриту виставку прийшла з Романом Кошаричем його племінниця Людмила Кошарич-Чигиринцева, онука професора Чигиринцева і пані Людмили, наших приятелів і сусідів. Вона була приятелькою Мартусі з дитинства. Вони разом прийшли до нас. Ляля дуже змінилася, зробилася дуже схожою на свою маму, художницю Галину Кошарич. Я увесь час помилялася і називала її Галею. Вона прийшла купувати у мене малюнки. Декілька малюнків вона ще раніше купила з виставки, і коли вже там нічого не залишилося, замовила нові, три з яких я ще й досі їй винна.

Мене дуже підбадьорила така оцінка моєї праці третім поколінням українців.

Щоб відпочити від моїх олійних робіт, від дівчат, голови яких схожі на дозрілі яблука і картин на венесуельські теми, я хотіла здійснити мою давню мрію – зробити книжку старих, відомих українських казок. Казок з людьми в характерних українських убраннях, а не байок з зайцями, лисичками, вовками, козами, півнями, котами і мишами зі старих творів грека Езопа, українського Глібова і американського Волта Діснея. Я вибрала шість відомих українських казок: „Івасик – Телесик”, „Кривенька качечка”, „Кирило Кожум’яка”, „Снігуронька”, „Царівна жаба” і „Бабина дочка і дідова дочка”. Я мала приблизно вісім тисяч американських доларів за продаж своїх картин в Америці. У пані Ірини Неболи в будинку жили італійці – батько і син, які мали друкарню. Цієї суми вистачило на дві тисячі примірників з твердою обкладинкою. Книжка мала бути в еспанській мові. Внучка Вірна відредагувала мову, потім все перевірила Сільвана і ми все видрукували на машині. Дістали швиденько папір, бо ходили плітки, що скоро його не буде. Одного разу до нас зайшов архітектор Роман Кошарич зі своїм сином Юрком, який закінчив відому школу з фаху друкарства. У нього був приятель – поляк, який міг дістати шриффт кирилиці і доповнити книжку ще й українськими текстами, цей додаток коштував би недорого.

Я одного разу читала газету і побачила оголошення, де були подані тількищо видані книжки для дітей і молоді. Там же була подана адреса і телефон друкарні. Я збрала мої казки з малюнками і еспанськими текстами і післала туди Івана з Сільваною, щоб дізналися про вартість видання книжки в тількищо побаченій реклямі друкарні. Там було дешевше і серед моїх знайомих з’явився Ернесто Ортіз. Це був молодий елегантний аргентінець з чорною

борідкою, що обрамляла світло-жовте лице метиса (він все південно-американське називав „кріойо”). Захопленням Ернесто були малюнки і казки. Він не погоджувався на дві тисячі примірників, хотів робити багато більше. Сказав, що не я буду платити за видання книжки, а мені платитимуть, а він буде моїм репрезентатом і дістане за це свої проценти. Відразу ж звернувся до мене з пропозицією намалювати ілюстрації до венесуельських казок.

Наближався листопад – місяць, коли Вірна і Тамара мали уродини. З оголошених Ернесто видань я купила для Вірни „Кво вадіс” Сінкевича, а для Тамари – дитячі казки „З тисячі і однієї ночі”. Якраз прийшов час подумати над венесуельськими казками, що ілюструвалися в „Трікольорі”. Це були байки про „Дядька Тигра і дядька Крілика”, або індіанські легенди. І я вирішила сама написати шість казок з різних частин Венесуелі. Я вибрала казки з індіанської Гвахіри, це недалеко озера Маракаїбо, „Альсіра і її літаючий килим”, з Анд – „Велетень з високої гори”, з острова Маргаріти – „Риба Микола”, зі степів – „Золотий кінь”, з Оріноко – „Чарівник”, і історичне оповідання „Маленький Сімон і п'ять кліток з пташками”. А покищо Ернесто погодився репрезентувати дві мої книжки, і в нього це виходило дуже добре. Міжнародня фірма „Гальмарк”, яка мала свій відділ у Венесуелі, зацікавилася виданням дитячих книжок і збиралася закупити обидві збірки.

Ми чекали на обрання наступного президента Венесуелі, Карлоса Андреса Переса, від нього в майбутньому залежала ціна доляра. Ернесто Ортез прийшов мене про це повідомити і приніс всі малюнки і тексти казок. Більше ми про нього ніколи нічого не чули.

Карлос Андреа Перез – КАП, зробив гучну коронацію в модерному театрі „Тереза Каренья”. В

телевізії казали, що для цього працювало вісімдесят кухарів. Показували окремі закутки з напоями, де різні інші президенти та соціалдемократичні лідери могли порозмовляти, відокремившись від усіх гостей. Серед запрошених був і Віллі Брандт, він своєю іронічною усмішкою нагадував мені тата. Але найбільший ефект мав Фідель Кастро, він як завжди, був у військовій уніформі, і як казали, в останню хвилину разом з охороною прилетів на своєму літаку. „Коменданте!”, – кричав спікер в телевізії, вітаючи його. Після свята його ще довго знімали наші молоденькі репортери. Він сидів перед ними, попиваючи чай і солодким голосом відповідав на запитання.

У той час у Каракасі була пані Малицька. Ми з нею багато про що могли говорити. Наступного дня вона мала повертатися до Торонто. І мала щастя, що встигла вилетіти. В Каракасі почалися великі заворушення. Розчарована новою владою, голодна маса людей все грабувала, нищила і розбивала, не можна було навіть вийти з хати. Поступово за допомогою війська був наведений порядок, але за ці півтора року заворушень країну зовсім знищено.

Але ми вдвох не дуже помічаємо все це в нашій великій і порожній хаті. За нами любовно доглядає Іван і два старі вовки, що не хочуть нас ніколи залишати на самоті. Коли я, бува, зажурюся, старший з них, Макс, покладе мені голову на коліна і дивиться своїми світлозеленими очима. Лікар казав, що тварина сліпне, це в неї катаракт, йому вже п'ятнадцять років. Але, не зважаючи ні на що, тварина старається мене потішити.

Нещодавно ми з Сусликом мали уродини. Ми народилися в один день і місяць. Сусликові виповнилося сімдесят дев'ять років, а мені – вісімдесят. Крім нашої родини про це згадала Марія Квітковська, голова

СФУЖО, панство Соколики з Торонто і наша приятелька ще з Праги – доктор Людмила Макаренко-Починок, що як і ми, живе в Каракасі. Я дуже їм за це вдячна.

Лежать приготовані казки. Може, колись з'явиться український Волт Дісней і використає їх для мальованих фільмів. У мене зараз багато полотен на наступну виставку, а також три запрошення з афрозіятського ЮНЕСКО для ілюстрацій дитячих книжок.

– „Манос а ля обра!” – До праці! Це гасло нашого нового президента.

Галина Мазепа Гуцули

Галина Мазепа *Бандурист*

Галина Мазепа *Лісова Мавка*

Галина Мазепа *Жінки*